O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

M. Q. PARDAYEV, A.A.ABDIYEV, A.N.XOLIQULOV

IQTISODIY TAHLIL

MA’RUZA MATNI

S A M A R Q A N D - 2 0 0 9

Pardayev M.Q., Abdiyev A.A., Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil. Ma’ruzalar matni. Samarqand, SamISI, 2009. - 212 bet.

Taqrizchilar: **T.Q.Qudratov** – Samarqand qishloq xo‘jaligi instituti dotsenti, i.f.n.

U.X.Xudayberdiyev – SamISI, Statistika kafedrasi dotsenti, i.f.n.

© Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Pardayev M.Q., Abdiyev A.A., Xoliqulov A.N., 2009.

K I R I SH

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshayotgan iqtisodiy islohatlarni jadallashtirish muammosi hozirgi kunda o‘ta dolzarb masalalardan biridir. Bu o‘z navbatida rejali iqtisodiyot sharoitida shakllangan barcha iqtisodiy dastaklarning mazmun jihatidan yangilanishini taqozo qiladi. Bular qatoriga iqtisodiy tahlil ham kiradi.

Iqtisodiy tahlilning maqsadi hozirgi sharoitda faoliyat ko‘rsatayotgan barcha firma va korxonalar xo‘jalik faoliyatini ularni boshqaruvchilarga yoqqol ko‘rsatib berishdan, kamchiliklarni ochib tashlashdan, ichki imkoniyatlarni (rezervlarni) ishga soladigan chora-tadbirlarni ishlab chiqarishdan iboratdir. Bu jarayonda tahlil qilinayotgan ob’ektning moliyaviy barqarorligiga, uning raqobatbardoshligiga, moliyaviy va iqtisodiy potensialidan qanday foydalanayotganligiga ham ob’ektiv baho beriladi. Bularning hammasi oxir oqibatda tahlil faniga, uning nazariy asosiga, xususan bozorli iqtisodiyot sharoitida tutgan o‘rni va roliga alohida tuxtalishni taqozo qildi.

Shunday qilib, tahlil fanining bozorli iqtisodiyot sharoitidagi tutgan roli, o‘rni va vazifalari oshmoqda.

Bozorli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tahlilning predmeti, ob’ekti va metodi bilan birgalikda uning vazifalari ham mazmun jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Iqtisodiy tahlil amaliyot uchun o‘ta zarur va dolzarb xo‘jalik dastagidir. Ammo uning hozirgi sharoitdagi tutgan o‘rni, boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqalari ham yangicha yondoshishni talab qiladi. Bu fanlar o‘rtasida iqtisodiy tahlil fanining ham o‘ziga xos o‘rni bor.

Xo‘jalik faoliyatining tahlili uni ifoda etuvchi axborotlar manbaiga asoslanadi. Ular buxgalteriya, statistik, tezkor hisob va hisobotlardan, reja, me’yor kabi boshqa ma’lumotlardan iborat.

Korxonalarda iqtisodiy tahlilni takomillashtirish, unda qo‘llaniladigan usullar, korxona moliyaviy va iqtisodiy salohiyati, mehnat salohiyati, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy natijalar kabi muhim iqtisodiy kategoriyalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar, ularning tizimi, tasnifi, aniqlanish va baholanish yo‘llari, tahlil qilish usullari nazariy va amaliy jihatdan ochib berilgan. Deyarli barcha nazariy tavsiyalar aniq amaliy ma’lumotlar bilan isbotlangan.

Ushbu ma’ruzalar matni oliy o‘quv yurtlarining “Iqtisodiyot”, “Menejment”, “Marketing”, “Kasbiy ta’lim», «Biznes», «Turizm marketingi», «Turizm menejmenti», «Turizm operatorligi» kabi o‘quv yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavrlar va magistrlarni tayyorlashga, o‘rta maxsus o‘quv yurtlari o‘quvchilari va o‘qituvchilariga, aspirant va doktorantlarga iqtisodiy ishlar bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislarga, tadbirkorlar va iqtisodiy tahlil bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

1-MAVZU: IQTISODIY TAHLIL FANINING MOHIYATI, BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA AHAMIYATI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Iqtisodiy tahlil fanining mohiyati.
2. Iqtisodiy tahlil fanining bozor iqtisodiyoti sharoitida zaruriyati.
3. Iqtisodiy tahlil fanining vazifalari

1.1. Iqtisodiy tahlil fanining mohiyati

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshayotgan iqtisodiy islohatlarni jadallashtirish muammosi hozirgi kunda o‘ta dolzarb masalalardan biridir. Bu o‘z navbatida rejali iqtisodiyot sharoitida shakllangan barcha iqtisodiy dastaklarning mazmun jihatidan yangilanishini taqozo qiladi. Bular qatoriga iqtisodiy tahlil ham kiradi.

Iqtisodiy tahlilning maqsadi hozirgi sharoitda faoliyat ko‘rsatayotgan barcha firma va korxonalar xo‘jalik faoliyatini ularni boshqaruvchilarga yoqqol ko‘rsatib berishdan, kamchiliklarni ochib tashlashdan, ichki imkoniyatlarni (rezervlarni) ishga soladigan chora-tadbirlarni ishlab chiqarishdan iboratdir. Bu jarayonda tahlil qilinayotgan ob’ektning moliyaviy barqarorligiga, uning raqobatbardoshligiga, moliyaviy va iqtisodiy potensialidan qanday foydalanayotganligiga ham ob’ektiv baho beriladi. Bularning hammasi oxir oqibatda tahlil faniga, uning nazariy asosiga, xususan bozorli iqtisodiyot sharoitida tutgan o‘rni va roliga alohida tuxtalishni taqozo qildi.

Shunday qilib, tahlil fanining bozorli iqtisodiyot sharoitidagi tutgan roli, o‘rni va vazifalari oshmoqda. Bu esa o‘z navbatida bu fanni shu sharoitga mos ravishda uning tarkibiy tuzilishini qayta takomillashtirishni talab qiladi. Uning predmeti, ob’ekti va metodini bozorli iqtisodiyot nuqtai nazaridan yangicha yoritishni, olimlar fikrini jamlab bugungi talabga mos ravishda uning qoidalarini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu bois ushbu ishda iqtisodiy tahlilning predmeti, ob’ekti va metodiga alohida tuxtalishga to‘g‘ri keldi.

Bozorli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tahlilning predmeti, ob’ekti va metodi bilan birgalikda uning vazifalari ham mazmun jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Ammo iqtisodiy adabiyotlarda bu masala ham to‘liq yoritilgan emas. Buni inobatga olib ushbu ishda iqtisodiy tahlilning bozorli iqtisodiyot sharoitidagi vazifalariga ham alohida o‘rin berildi.

Iqtisodiy tahlil amaliyot uchun o‘ta zarur va dolzarb xo‘jalik dastagidir. Ammo uning hozirgi sharoitdagi tutgan o‘rni, boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqalari ham yangicha yondoshishni talab qiladi. Chunki hozirgi paytda juda ko‘p yangi fanlar kirib kelish bilan birgalikda ancha fanlar o‘z mohiyati jihatidan bugungi kunda kerak bo‘lmasdan qoldi. Xullas, bozorli iqtisodiyotga mos bo‘lgan yangi fanlar tizimi shakllanmoqda. Bu fanlar o‘rtasida iqtisodiy tahlil fanining ham o‘ziga xos o‘rni bor. Shundan kelib chiqqan holda ushbu ishda iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar o‘rtasida tutgan o‘rni ular o‘rtasidagi chegara va xususiyatlar ham alohida qaralgan.

Hozirgi sharoitda xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy tahlili jahon tajribasidan kelib chiqqan holda ikki turga bo‘linishi ko‘zda tutilgan. Birinchisi moliyaviy tahlil , ikkinchisi esa, boshqaruv tahlilidir. Biroq, chet el firmalarida moliyaviy tahlil bir xil usullarda amalga oshirilmaydi. Fikrimizcha , bu tahlilda bir xil metodologik asos bo‘lishi lozim, chunki har qanday korxona, mulk shaklidan qat’iy nazar, davlat, jamiyat manfaati nuqtai nazaridan ham qaralishi tabiiy. Zero jamiyatdagi har bir iqtisodiy jarayon, moddiy boylik shu jamiyatniki, chunki korxonaning o‘zi shu jamiyatda, shu davlat xududida joylashgan, uning egasi esa shu davlat fuqarosi. Davlat o‘z fuqarolarining, huquqlarini himoya qiladi, ular mulklarining daxlsizligini ta’minlaydi. Shu tufayli tahlil ham fuqarolar, korxonalar va davlat manfaatlari mushtarakligini ta’minlashga xizmat qilmog‘i lozim. Hech mahal shu uchta manfaatning qaysidir birini yuqori qo‘yib, qolganini ikkinchi va uchinchi darajaga tushurib bo‘lmaydi. Bu esa tahlilning metodologik asosini ma’lum darajada bir xil bo‘lishini ta’minlaydi.

Iqtisodiy tahlil nazariyasida yuqorida ta’kidlangan masalalar bilan birgalikda iqtisodiy jarayonlarni, xususan xo‘jalik faoliyatida sodir bo‘layotgan holatlarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni ham ko‘rib chiqish lozim. Chunki tahlil paytida asosan ko‘rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Shu tufayli tahlilchi ko‘rsatkichlar tizimini, ularni tasniflash yo‘llarini yaxshi bilishi lozim. Bularni inobatga olib ishda iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlarga, ularni tasniflash belgilari va tasniflash usullariga alohida ahamiyat berildi.

Har qanday ko‘rsatkichlar bir jihatdan natija ko‘rsatkichi sifatida nomoyon bo‘lsa, ikkinchi jihatidan omil shaklida ham kelishi mumkin. Tahlilning asosiy vazifasi korxonaning xo‘jalik faoliyati natijalariga ta’sir qiluvchi omillarni hisoblash va uni yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iborat. Shu jihatdan ishda korxonaning moliyaviy-xo‘jalik

faoliyatiga ta’sir qiluvchi omillari, ularning tasnifi, aniqlanish yo‘llari ham ko‘rsatib berilgan.

Ammo natija o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni bitta yoki bir necha usul bilan aniqlab bo‘lmaydi. Bularni aniqlash uchun iqtisodiy tahlilning juda ko‘p usullaridan foydalaniladi. Shu tufayli ishda iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan barcha usullar ikki guruhga bo‘lingan holda (an’anaviy va matematik) keltirilgan. Ularning aniq qo‘llanilish yo‘llari ham ko‘rsatib berilgan.

Xo‘jalik faoliyatining tahlili uni ifoda etuvchi axborotlar manbaiga asoslanadi. Ular buxgalteriya, statistik, tezkor hisob va hisobotlardan, reja, me’yor kabi boshqa ma’lumotlardan iborat. Tahlil nazariyasida bular haqida to‘liq ma’lumot berish lozimligidan kelib chiqib, maxsus bob shu mavzuga bag‘ishlandi. Hozirgi paytda hisob va hisobotlar chuqur islohatlar davrini boshidan kechirmoqda. Bular bevosita tahlilga qulay va aniq ma’lumotlarni yetkazib berishi lozim. Shu tufayli tahlil hozirgi bosqichda va kelajakda ham bu borada o‘z gapini aytaoladigan bo‘lishi lozim. Shu tufayli tahlilchi axborot manbalari to‘g‘risida to‘liq nazariy va amaliy ma’lumotlarga ega bo‘lishi lozim. Iqtisodiy tahlil nazariyasining tarkibiy qismida uning turlari va shakllari ma’lum o‘ringa ega bo‘lishi lozim. Tahlilning turi juda ko‘p. Uning biri bo‘lgan iqtisodiy tahlil ham birqancha turli shaklga, ko‘rinishga, xillarga ega. Shu tufayli ishda iqtisodiy tahlilning turlari va shakllariga alohida o‘rin berildi. Juda ko‘p iqtisodiy adabiyotlarda uning shakli va turlari bir xil deb qaraladi. Ushbu ishda shu ikki narsaning iqtisodiy tahlil nuqtai nazaridan farqi borligini isbotlashga harakat qilindi.

Iqtisodiy tahlilning shakllaridan biri kompleks tahlildir. U alohida boshqa tahlillarda takrorlanmaydigan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Shu tufayli kompleks tahlil metodologiyasiga alohida e’tibor berilgan. Ushbu bo‘limda xo‘jalik faoliyatini kompleks baholash usullari atroflicha yoritilgan. Bu bejiz emas, albatta, chunki bozorli iqtisodiyot sharoitida korxonalar reytingini aniqlash, shu orqali ularning istiqbolini belgilash muhim ahamiyatga ega. Kompleks ko‘rsatkichlar ana shu savollarga javob beradi.

1.2. Iqtisodiy tahlil fanining bozor iqtisodiyoti sharoitida zaruriyati

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni, bozor munosabatlarining takomillashishi, islohotlarning tobora chuqurlashib borishi har bir iqtisodiy

jarayonni chuqur tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Chunki mulkdor iqtisodiy jarayonda asosiy sub'ekt sifatida ishtirok etadi. U o'z mulkining ko'payishidan, ko'proq foyda olishidan manfaatdor. Bunga o'z-o'zidan erishib bo'lmaydi. Buning uchun tadbirkorlik, izchillik, ziyraklik va aql bilan ish ko'rishi lozim. Bu esa o'z navbatida mulkining holatini, ishlatilishi va saqlanishishni hamda undan samarali foydalanishni tahlil qilishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil, eng avvalo, mulkdor uchun o'z mulkini oqilona boshqarish uchun kerak ekan.

Mulkdor o'z mulkini ishlatish uchun turli korxonalarga ega bo'lishi mumkin. Bu esa boshqa kishilarni, mutaxassislarni, xodimlarni yollashiga to'g'ri keladi. Ular mehnat jamoasini tashkil qiladi. Korxonaning yaxshi, samarali ishlashi mehnat jamoasining farovonligini ta'minlaydi. Korxona qancha ko'p daromad qilsa, mehnat jamoasi a'zolari, shuncha ko'p mehnat haqi oladi. Bu esa mehnat jamoasining o'zlari ishlayotgan korxona xo'jalik faoliyatini muntazam tahlil qilib borishni taqozo qiladi. Demak, iqtisodiy tahlil bevosita mehnat jamoasi uchun ham o'z faoliyatini to'g'ri boshqarish uchun kerak ekan.

Har bir korxonaning xo'jalik faoliyati natijasidan davlat ham manfaatdor. Chunki har bir korxona o'z mulkidan, qilgan oboroti va olgan foydasidan soliq tulaydilar. Shu tufayli davlat nomidan soliq idoralari ham korxona faoliyatini chuqur tahlil qilib borishdan manfaatdor. Demak, iqtisodiy tahlil soliq idoralari xodimlari uchun ham soliq tushumini to'g'ri boshqarish uchun kerak ekan.

Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy jarayonning, ya'ni korxona yoki boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati natijasidan kim manfaatdor bo'lsa u mazkur sub'ekt faoliyatini o'rganishga, tahlil qilishga qiziqadi. Shunday qilib, iqtisodiy tahlil investorlarga, hamkorlarga, birlashmalarga, uyushmalarga, sug'urta, bank, moliya kabi idoralariga ham kerakdir.

Odatda kimga nima kerak bo'lsa o'sha shu ish bilan shug'ullanadi. Ammo har bir korxonada maxsus mutasaddi shaxslar borki, ularga xo'jalikni boshqarishda u yoki bu soha topshirilgan bo'ladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlil bilan korxonadagi deyarli hamma mutaxassislar shug'ullanadi. Ammo hammasi ham korxona to'g'risida jamlangan batafsil axborotga ega bo'lmaydi. Hamma o'zi bajarayotgan u yoki bu soha bo'yicha axborotga ega. Shu jihatdan hamma o'zining sohasini muntazam tahlil qilib boradilar.

Lekin shuni e'tirof etish kerakki, xo'jalik faoliyati to'g'risida butun faoliyatni o'zida jamlagan axborotlar buxgalteriyada moliyaviy hisobotlarda to'planadi va qayta ishlanadi. Shu tufayli korxonaning

kompleks iqtisodiy tahlili bilan buxgalteriya xodimlari, bevosita bosh buxgalterlar, menejerlar ham shug‘ullanadilar. Chunki unda korxonaning xo‘jalik faoliyatini ifodalovchi barcha ko‘rsatkichlari mavjud. Ular asosan moliyaviy hisobotlarda o‘z aksini topganlar. Iqtisodiy tahlil uchun asosiy ma’lumot manbai bo‘lib moliyaviy, statistik va boshqa hisobotlarda ifoda etilgan ko‘rsatkichlar hisoblanadi. Ularning kompleks tahlili bilan bosh buxgalterlar shug‘ullanadi. Ammo alohida sohalari bo‘yicha tahlil kimga kerak bo‘lsa o‘shalar shug‘ullanadilar. Tahlil tahlil qilish uchun emas, balki kerakli sohani o‘rganish uchun qilinadi. Demak kimga nima kerak bo‘lsa u shu sohani tahlil qilish bilan shug‘ullanar ekan.

Iqtisodiy tahlilni tashkil qilishda uning natijalarini rasmiylashtirish muhim ahamiyatga ega. Shu tufayli tahlil natijalarini rasmiylashtirish, xulosa qilish va tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqish yo‘llarini ko‘rsatib berish ham hozirgi kundagi muhim muammolardan biridir.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish tahlilning muhim bosqichi bo‘lib hisoblanadi. Bunda barcha hisob-kitoblar asosida tahliliy jadvallar tuziladi. Mazkur jadvallar korxona xo‘jalik faoliyatini to‘liq ifoda etishi lozim. Shuningdek jadvallar bitta korxonada har safar, korxonaning bo‘linmalarida bir vaqtning o‘zida yagona kelishilgan shaklda tuzilishi lozim. Bunday yondoshuv ko‘rsatkichlarni bir-biri bilan solishtirish va umumlashtirish imkonini beradi.

Jadvallarda ko‘rsatkichlarning nomi, uning qaysi davrga to‘g‘ri kelishi, ularning farqi, o‘zgarish sur’atlari kabi ifodalar ko‘rsatiladi. Jadvallar natija o‘zgarishiga omillar ta’sirini hisoblash jarayonida ham tuziladi. Bu holda jadvalning egasida ta’sir qiluvchi omillar bilan birga natija ko‘rsatkichining nomi ifodalanadi. Uning kesimida esa qaysi davr natijalari tahlil qilinayotganligi, shu davrda yuz bergan o‘zgarishlar va ularga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash uchun hisob-kitob qilinadigan usullarning aloqadorligi ko‘rsatiladi.

Hozirgi paytda hisob-kitob ishlari asosan kompyuterlarda amalga oshirilmoqda. Buning imkoniyati juda katta. Shu tufayli tahlilda amalga oshirilgan hisob-kitob natijalari jadvallar bilan birgalikda turli chizmalar va diagrammalarda ham ifoda etilmoqda. Bu esa korxona xo‘jalik faoliyatidagi o‘zgarishlarni juda tez ilg‘ash imkonini beradi. Mazkur usullar iqtisodiy tahlilning u yoki bu jihatini aniqlashda qo‘llaniladi. Masalan, chizmalar (grafiklar) ko‘rsatkichlarining dinamikasini ifodalashda juda qulay. Korxona xo‘jalik faoliyatidagi tarkibiy tuzilmalar, ularning o‘zgarishi diagrammalarda ifodalanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Chizma va diagrammalarning qulayligi shundaki, u korxona xo‘jalik faoliyati natijasini har qanday kishi uchun ham tez va tushunarli tarzda ifoda etadi. Masalan, korxonada beshta bo‘linma bo‘lsa ularning o‘tgan yilga nisbatan birorta ko‘rsatkichning o‘sishini ustunli diagramma qilinsa eng yuqori natijaga erishganligi eng baland ustun sifatida yaqqol ko‘rinib turadi. Bu har bir bo‘linma xodimlarining aqliy-ruhiy kayfiyatiga ham ta’sir qiladi. Eng yuqori ustunga erishgan bo‘linma xodimlarida faxrlanish, mag‘rurlik hissi tug‘ilsa eng past ustunga ega bo‘lgan bo‘linma xodimlarida o‘z jamoasi uchun istirob hissi bo‘lishi mumkin. Unisi ham bunisi ham ko‘rsatkichlarni yaxshilash uchun kurashish tuyg‘usini o‘yg‘otishi tabiiy. Bu ichki omillar o‘ta muhim, ortiqcha mablag‘ talab qilmaydigan, ammo korxona xo‘jalik faoliyatiga ijobiy ta’sir qilib, uni yaxshilaydigan omillardir.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi, islohatlarning chuqurlashuvi korxonalar o‘rtasida erkin raqobat muhitini tug‘dirmoqda. Bu esa o‘z navbatida korxona xo‘jalik faoliyatini tezkor tarzda kundalik natijalarni o‘rganib borishni taqozo qiladi. Bu ham hisob-kitoblarga kompyuterlarni qo‘llash natijasida ancha osonlashadi. Har kuni ish kunining oxirisida xo‘jalik faoliyatining bir kunlik natijasi qanday bo‘lganligini aniqlash mumkin. Bu esa yutuq va kamchiliklarni juda tez anglash, yutuqlarni ko‘paytirish, kamchiliklarni bartaraf qilishga asos bo‘ladi. Tahlilning ushbu shakli boshqaruvni ham tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beradi.

Kunlik natijalar har kuni jamlanib borilsa hisobot davrining xoxlagan kunida qanday natijaga erishganligini bilib olish mumkin. Masalan, bir oyning o‘n oltinchi kuni qanday natijaga erishganligini kunlik hisobotni jamlab borish orqali aniqlash mumkin. Shu, 16-nchi kuni qanday natijaga erishdik va o‘tgan 16 kun mobaynida erishgan umumiy ahvolimiz qanday degan xulosani chiqarish uchun ham tegishli axborot mazkur kompyuterda mavjud bo‘ladi. Bu esa korxona xo‘jalik faoliyatini tezkor boshqarish, kamchiliklarni o‘z vaqtida, hisobot davri tugamasdan bartaraf qilish imkonini beradi.

Agar korxonaning barcha bo‘linmalarida kompyuterlar o‘rnatilgan va ular yagona tarmoqga (setga) ulangan bo‘lsa boshqarishda yangi usulni, ya’ni **qog‘ozsiz va jonli muloqotsiz boshqarish usulini** joriy qilish mumkin. Korxona menejeri har bir bo‘linmadan tegishli axborotlarni olib bir joyda umumlashtiradi va xulosa chiqaradi. Xulosa natijasida ishlab chiqarilgan chora-tadbirlar va tegishli topshiriqlarni ham kompyuter tarmog‘i orqali jo‘natish mumkin. Bu mutaxassis va bo‘linma

rahbarlarining turli majlislarga, yig‘ilishlarga ketadigan vaqtini ham tejaydi.

Hisobot davri tugagach tahlil natijasi tezkor tarzda jadvallarda, chizmalarda, turli diagrammalarda tuzilib qog‘ozga chiqariladi va mutaxassislar tomonidan yozma ravishda xulosa yoziladi. Xulosada barcha erishilgan yutuqlar bilan birga yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar, ularning sabablari va qanday oqibatga olib kelganligi ko‘rsatiladi. Ayniqsa yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarda kim aybdorligi ochiq-oydin ko‘rsatilishi lozim. Chunki bu tadbir kelajakda mazkur shaxsning shu kamchilikka yo‘l qo‘ymasligini ta’minlaydi.

Iqtisodiy tahlilning natijalari bo‘yicha tuzilgan barcha axborotlar, yozma xulosalar jamlanib korxona rahbariga, mulkdorga topshiriladi. Rahbar tahlil natijasiga asosan boshqaruv qarorlarini qabul qiladi. Qaror qabul qilishda birqancha mutaxassislarni, bo‘linmalar rahbarlarini taklif qilib chuqur o‘ylangan va puxta ishlangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Agar korxona yirik bo‘lsa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda «Fikrlar hujumi» usulidan ham foydalanishi mumkin. Buning uchun mazkur korxonada ijodiy guruh tashkil qilingan bo‘lishi lozim. Mazkur ijodiy guruhning vazifasi korxona xo‘jalik faoliyatini yaxshilashga qaratilgan bo‘ladi.

Iqtisodiy tahlil natijalari boshqaruv bilan birga auditorlarning xulosa chiqarishi uchun ham asos bo‘lib xizmat qiladi. Auditorlar oldingi taftishchilardek taftish bilan emas, endilikda tahlil bilan shug‘ullanishlari lozim. Shu tufayli tahlil usullarini, uni amalga oshirish metodologiyasini buxgalterlar qancha bilsa, auditorlar ularga nisbatan ikki karra ko‘p va puxta bilishlari shart. Zero, auditorlik xulosasini chiqarish uchun faqat tahlil natijalaridan foydalanish mumkin, xolos.

1.3. Erkin iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tahlilning vazifalari

Bozor munosabatlari sharoitida xo‘jalik faoliyati tahlilining roli keskin oshadi, chunki boshqarishda oldingi ma’muriy buyruqbozlik tizimidan voz kechib yangi, erkin, iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish tizimi shakllanadi. Oldin tahlil asosan reja ko‘rsatkichlarini asoslashga uning bajarilishini ta’minlashga qaratilgan bo‘lsa, endilikda esa har bir xo‘jalik subekti, mulk shaklidan qat’iy nazar, o‘z faoliyatini yuqoridan berilgan ko‘rsatmani, buyruqni bajarishga qaratmasdan, balki o‘zlari

mustaqil ravishda o‘zining iqtisodiy qudratini takomillashtirish maqsadida erkin boshqarishga qaratadi. Bu esa, o‘z navbatida, tahlilning rolini yanada oshiradi. Iqtisodiy tahlil orqali har bir ob’ektida mavjud bo‘lgan ichki va tashqi imkoniyatlar aniqlanadi, ularning amaliyotga safarbar qilish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi. Shu tufayli hozirgi hayot har qanday korxonani to‘g‘ri boshqarish uchun tahlil qilishni taqozo qiladi.

Bu maqsadlardan tahlilning vazifasi kelib chiqadi. Tahlil qilishning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi asosiy vazifalari:

1) korxonaning biznes-rejasini tuzish uchun tegishli axborotlar bilan ta’minlash;

2) biznes-rejaning bajarilishini, korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlashini, uning iqtisodiy qudratini yaxshilashini, har bir xo‘jalik sub’ektining raqobatbardoshligini oshirish uchun mavjud ichki va tashqi imkoniyatlarni o‘rganish;

3) har bir yunalishga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning ta’sirini hisoblash va shu omillarni ishning samaradorligini oshirishga safarbar qilish;

4) xo‘jalikda mavjud mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarda samarali foydalanish yo‘l-yo‘riqlarini ishlab chiqish;

5) korxonaning iqtisodiy va moliyaviy potensialiga, uning to‘lovga qodirligi va qobiliyatliligiga baho berish hamda bu natijaga erishish uchun tezkor chora-tadbirlarni qo‘llash yo‘llarini ishlab chiqish;

6) korxonaning tijorat sirini saqlagan holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko‘rsata bilish va tashqi investorlarni korxona faoliyatini yaxshilashga jalb qilish;

7) korxonani boshqarishning eng qulay va nafli usullarini ishlab chiqish kabilardan iboratdir.

Tahlilning birinchi vazifasi bevosita uning biznes-reja bilan bog‘liqligidan kelib chiqadi. Tahlil jarayonida bir tomondan biznes-rejaning amalga oshganligini o‘rgansa, ikkinchidan xo‘jalik faoliyatini batafsil o‘rganib kelgusi davr uchun biznes-rejani tuzishda tegishli axborotlarni to‘plab beradi. Oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida xo‘jalik faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari yuqoridan berilar edi. Shu tufayli tahlilni yuqori tashkilotlar amalga oshirib kelgan. Endi bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida vaziyat tubdan o‘zgardi. Har bir korxona o‘z faoliyati uchun o‘zi mas’ul. O‘zi rejalashtiradi, o‘zi hisobotni tuzadi va o‘zi nazorat qiladi. Bunday sharoitda korxona xo‘jalik faoliyatini yuqori tashkilot emas, balki uning o‘z mutaxassislari, menejerlari tahlil qiladi. Shu tufayli tahlilning roli va

vazifasi biznes-rejani tuzishda kundan kunga oshib bormoqda. Chunki biznes-rejaning har bir ko‘rsatkichi iqtisodiy jihatdan asoslangan bo‘lishi lozim. Bu esa tahlil orqali amalga oshiriladi.

Tahlilning ikkinchi vazifasi korxonada biznes-rejaning bajarilishini o‘rganish bilan bog‘liq. Hozirgi paytda biznes-rejani tuzish, unga kiritiladigan ko‘rsatkichlar bo‘yicha qat’iy belgilangan andoza yo‘q. Bunday bo‘lishiga fikrimizcha zarurat ham bo‘lmasa kerak. Chunki juda ko‘p korxonalar bir soha bilan shug‘ullansa ham ularning ish uslubi har xil, o‘zlariga xos bo‘lishi mumkin. Bu esa oldingidek hamma korxona faoliyatiga bir xil yondoshish imkonini bermaydi. Ammo umumiy yo‘nalish bo‘yicha ko‘rsatkichlar tizimi bir-biriga yaqin bo‘lishi tabiiy. Masalan, har bir korxona yuqori rentabellikka erishishga intilishi, moliyaviy barqarorlikni ta’minlashi, o‘zining iqtisodiy qudratini yaxshilashi uchun harakat qiladi. Demak, bu tahlilning ham barcha korxonalar uchun metodologik asos bo‘ladigan usullarining bo‘lishini taqozo qiladi. Shu tufayli tahlil jarayonida biznes-rejaning bajarilish darajasini chuqur o‘rganish shu orqali uning faoliyatiga ob’ektiv baho berishdek muhim vazifa ham ushbu fan zimmasiga yuklatilgan.

Biznes-rejani bajarish jarayonida ma’lum qonuniyatga ega omillar bilan birga ko‘zda tutilgan tasodifiy omillar ta’sir qilishi ham mumkin. Tahlilning uchinchi vazifasi shu omillarni aniqlash va har birining ta’sirini hisoblashdan iboratdir. Bu esa bozor munosabatlarining shakllanish jarayonida vujudga kelgan ko‘pgina yangi ko‘rsatkichlar va omillar ta’sirini aniqlaydigan omilli tahlil usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Omilli tahlil natija ko‘rsatkichiga ta’sir etuvchi omillarni hisoblash yo‘li bilan shu tahlil qilinayotgan ko‘rsatkichni yaxshilashni, ichki va tashqi imkoniyatlarni aniqlash va uni kelgusi davr uchun safarbar qilish yo‘llarini ishlab chiqish imkonini beradi. Hozirgi ishlab chiqarish korxonalarini davlat tomonidan moliyalashtirish asosan barham topgan bir paytda, ichki imkoniyatlarni axtarib topish va uni xo‘jalik faoliyatiga safarbar qilish tahlil orqali amalga oshiriladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida tahlilning asosiy vazifalaridan biri natijaga ta’sir etuvchi omillarni chuqur o‘rganish orqali ichki imkoniyatlarni axtarib topish va ularni xo‘jalik faoliyatining samaradorligini oshirishga safarbar qilishdan iboratdir.

Tahlilning to‘rtinchi vazifasi iqtisodiy jarayonlarning dialektik bog‘liqligidan kelib chiqadi. Qaysi soha bo‘lmasin, iqtisodiy jarayon sodir bo‘lishi uchun mehnat vositasi, mehnat predmeti va jonli mehnatning mujassamligi lozim bo‘ladi. Iqtisodiyotning bu elementlari

samaradorligini oshirmay turib boshqa ko‘rsatkichlar miqdorining yuqori bo‘lishiga erishib bo‘lmaydi. Shu tufayli tahlil jarayonida moddiy, moliyaviy va mehnat resurslari samaradorligini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Bunda moddiy-texnika bazasining boshqa elementlariga to‘g‘ri kelishini ta’minlashga katta e’tibor bermoq lozim. Masalan, yuqori mehnat unumdorligiga ega bo‘lgan, ilg‘or texnologiyaga asoslangan uskuna mavjud. Lekin shu uskunani ishlata oladigan, shunga malakasi yetarli bo‘lgan mutaxassis kerak bo‘ladi. Agar korxonada yuz kishi bo‘lsa (uning shtatida shuncha kishi band bo‘lsa), lekin tegishli mutaxassis bo‘lmasa bunday holatda korxonaning moddiy texnika bazasi ham, mehnat resurslari ham samarasiz bo‘ladi. Shu tufayli ular bir-biri bilan dialektik bog‘liqlikda. Texnika va texnologiya takomillashdimi, demak xodimlarning malakasi ham shunga mos ravishda oshib borishi lozim. Shundagina tegishli, ko‘zda tutilgan natijaga erishish mumkin. Aks holda qilingan tadbirlar, sarflangan harakatlar tegishli samara bermasligi tabiiy. Bu holatlarning hammasi tahlil orqali aniqlanadi va aniqlangan vaziyatdan tegishli xulosa qilinadi. Shu tufayli tahlilning roli korxonalar, ularning mulk shaklidan qat’i nazar, samaradorligini oshirishda yanada oshmoqda. Korxonaning umumiy samaradorligi bevosita uning moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarining samaradorligiga bog‘liq.

Tahlil jarayonida moddiy-mehnat va moliyaviy resurslarning samaradorligini alohida o‘rganish, ularning bir-biriga bog‘liqligini va umumiy natijaga ta’sirini ham ko‘rib chiqish lozim. Demak, tahlilning vazifasi shu ko‘rsatkichlarni dialektik bog‘lig‘likda o‘rganish va iqtisodiy jihatdan asoslangan xulosa qilishdan iboratdir.

Tahlilning beshinchi vazifasi korxonalarning erkin raqobat sharoitida faoliyat ko‘rsatayotganligidan kelib chiqadi. Hozirgi paytda tahlil asosan buxgalteriya balansidagi ma’lumotlar bilan cheklanib qolganligi tufayli uning iqtisodiy salohiyati (potensiali) to‘liq o‘rganilmayapti. Iqtisodiy potensialga buxgalteriya balansida ko‘rsatilgan asosiy va aylanma kapital hamda nomoddiy aktivlar bilan birgalikda mehnat resurslari ham kiradi. Ta’kidlanganidek, ushbu elementlar o‘zaro bog‘liq ravishda ishlatilishi uchun moliyaviy potensialning ahamiyati katta. Iqtisodiyotning har xil bosqichida moliyaviy potensial tarkibi turlicha bo‘lishi mumkin. Hozirgi bank krediti uchun to‘lanadigan foizning korxona imkoniyatlariga nisbatan balandligini inobatga olinadigan bo‘lsa korxonalar o‘z faoliyatini asosan xususiy mablag‘lari evaziga yuritgani yaxshi. Agarda iqtisodiyot barqarorlashib, pulning

qadrsizlanish darajasi kamaygandan so‘ng bank kreditining foizi kamayadi va nihoyat undan foydalanish mumkin bo‘ladi. Hozirgi paytda korxona moliyaviy potensialning tarkibi, ulardan qanday foydalanilayotganligi, qanday o‘zgarishlar ko‘zda tutilayotganligi, istiqboli qanday bo‘lishi kabilarni o‘rganish hayot taqozosi. Bu esa tahlil orqali amalga oshiriladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilning asosiy va eng muhim vazifalaridan biri korxona iqtisodiy va moliyaviy potensialiga baho berish, ularni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Tahlilning oltinchi vazifasi ham bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyotning shakllanishi bilan vujudga keldi. Tahlil jarayonida korxonaning moliya-xo‘jalik faoliyatini moliyaviy tahlil usullarini qo‘llagan holda, undagi mavjud tijorat sirini esa boshqaruv hisobi ma’lumotlarini tahlil qilish evaziga amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Tahlil orqali korxonaning moliyaviy ahvoli, uning istiqboli aniq va ravshan bo‘ladi. Barcha ijobiy natijalar bo‘lsa, albatta tashqi investorlar xabardor bo‘lishi lozim. Lekin qaysi ko‘rsatkichlarni, qachon va qanday holatda oshkor qilish muhimligini hamma ham hamisha bilavermaydi. Tashqi investorlarning kapital qo‘yilmalarini jalb qilish maqsadida faqat shu korxonaga xos bo‘lgan ish usullarini, ba’zi faoliyat jarayoni va uning natijalarini oshkora qilmaslik kerak. Bu har bir korxonaning tijorat siri. Shu tufayli tijorat sirini oshkora qilmagan holda korxona moliya-xo‘jalik fao-liyatini ko‘z-ko‘z qilish ham tahlilning asosiy vazifalaridan biridir.

Tahlilning yettinchi vazifasi rejali iqtisodiyot sharoitida ham mavjud edi. Ammo u paytda faoliyatning hamma sohasi, jumladan boshqaruv ham yuqoridan berilgan rejaning bajarishiga qaratilgan edi. Ko‘p hollarda asosiy reja ko‘rsatkichi bajarilar edi, ammo u korxona, davlatga qanchalik qimmatga tushayotganligi bilan hech kim qiziqmas edi. Masalan, savdo korxonalarining asosiy reja ko‘rsatkichi uning tovar oboroti. Uni boshqarish uchun hamma safarbarlik amalga oshirilardi. Lekin uning qancha xarajat talab qilishi hech kimni qiziqtirmas edi. Oqibatda, juda ko‘p savdo korxonalari tovar oborotini bajarish bilan birga faoliyat natijasi zarar bilan yakunlanar edi. Natijada yuqori tashkilotlardan uning oborot mablag‘larini “to‘ldirish” uchun juda ko‘p mablag‘ ajratilar edi. Endi bunday ishlarga barham berildi. Korxonani boshqarish yuqori tashkilot manfaatini hisobga olib emas, balki bevosita shu subektning manfaatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan bo‘ldi. Bu esa har bir korxona faoliyatini o‘rganish va tahlil qilishni taqoza qiladi.

Shuni ta’kidlash lozimki tahlilning vazifasi ushbu bandlarda keltirilgan vazifalar bilan cheklanmaydi. Korxona faoliyati serqirrali. Tahlil jarayonida uning hamma tomonlarini o‘rganish lozim. Shunday ekan, tahlil vazifasini ham ko‘p qirralidir. Shu tufayli biz ularning eng asosiylarini keltirdik, xolos.

Tahlil jarayonida barcha kamchiliklar aniqlandi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda esa aniqlangan kamchiliklarga kelgusida yo‘l qo‘yilmaslik chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Shu tariqa kamchiliklar bartaraf qilinib, xo‘jalik faoliyatining uzluksiz ravishda takomillashuvi va uning samaradorligining oshib borishi ta’minlanadi.

Ko‘rinib turibdiki, tahlilning vazifasi bozor munosabatlari shakllanayotgan bugungi sharoitda ham, kelajakda ham korxonalar xo‘jalik faoliyatining uzluksiz yaxshilanib borishi uchun iqtisodiy dastak sifatida muhim ahamiyatga ega ekan.

1-mavzu: «Iqtisodiy Tahlil fanining mohiyati, bozor iqtisodiyoti sharoitida ahamiyati va vazifalari» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- tahlil so‘zining mazmuni;
- analiz va sentez hodisa va jarayonlarni batafsil o‘rganish yo‘li;
- tahlil va boshqaruv;
- boshqaruv vositalari;
- iqtisodiy tahlilning asosiy prinsiplari.

2-MAVZU: IQTISODIY TAHLIL FANINING PREDMETI, OB'EKTI, METOD IVA BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI

Reja:

1. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti va ob'ekti.
2. Iqtisodiy tahlil fanining metodi.
3. Iqtisodiy tahlil fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

2.1. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti va ob'ekti

Erkin iqtisodiyot sharoitiga mos iqtisodiy tahlil fanining predmeti yaratilmog'i lozim. Bizning fikrimizcha, u quyidagi talablarga javob berishi maqsadga muvofiqdir.

Birinchidan, u erkin iqtisodiyot sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarning xo'jalik faoliyatini o'zida ifodalashi kerak.

Ikkinchidan, asosan iqtisodiy tahlilda o'z yechimini topadigan ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sirini aniqlash zarurligi ko'rinib turishi lozim.

Uchinchidan esa, iqtisodiy tahlil o'z chegarasiga, faoliyat doirasiga ega bo'lish uchun butun xo'jalik faoliyatidan o'ziga tegishli sohani ajratib ko'rsatishi maqsadga muvofiq. Bunga, bizning fikrimizcha, korxonalar xo'jalik faoliyatida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va xodisalar natijasining ma'lumotlar manbaida ifodalangan axborotlarni olishni kiritish mumkin.

Bu borada o'zimizning chop qilgan adabiyotlarimizda ham aytgan edik. Uni takomillashtirib yuqorida keltirilgan xulosalardan kelib chiqib iqtisodiy tahlil fani predmetiga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti deganda erkin iqtisodiyot sharoitida ishlayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning (korxonalarning) xo'jalik faoliyatida ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va xodisalar natijalarining ma'lumotlar manbaida (reja, hisob, hisobot va boshqalar) ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi (sistemasi) orqali, uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganish tushiniladi.

Iqtisodiy tahlilning ushbu ta'rifini nazariy jihatdan quyidagicha isbotlash mumkin. Iqtisodiy tahlilning predmetida ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillar alohida o'rin tutadi, chunki iqtisodiy jarayonlar o'z - o'zidan sodir bo'lmaydi. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri

ostida roʻy beradi. Shu omillar ta’sirini boshqa fanlar iqtisodiy tahlil darajasida atroflicha oʻrgatmaydi. Bu faqat shu iqtisodiy tahlil fanida oʻrganiladi va uning predmetining asosini tashkil qiladi. Shuningdek, xoʻjalik faoliyati natijasiga toʻgʻri baho bermasdan, unga ta’sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni oʻrganmasdan turib koʻzda tutilgan maqsadga erishish qiyin. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida ob’ektiv va sub’ektiv omillar turganligi bejiz emas.

Tadqiqotlar koʻrsatdiki, iqtisodiy tahlilning predmetini oʻrganishda faqat sodir boʻlayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan cheklanib qolish mutlaqo yetarli emas ekan. Tahlildan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan birgalikda yoʻl qoʻyilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va shu orqali tahlil qilinayotgan ob’ektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir. Bu esa sodir boʻlgan va boʻlayotgan jarayonlarga toʻgʻri baho berib, boʻladigan jarayonlar andozasini ham koʻrsatib berishni taqozo qiladi. Bu xulosa tahlilning predmetini oʻtgan, boʻlayotgan va boʻladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni oʻz ichiga qamrab olishini koʻrsatadi.

Shuni inobatga olish joizki, barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi koʻrsatkichlarda ifodalanadi. Koʻrsatkichlar esa asosan ma’lumotlar manbaida (rejalarda, me’yorlarda, hisoblarda, hisobotlarda va h.k.) oʻz aksini topadi. Ob’ektda iqtisodiy jarayonlar yakka-yakka boʻlib emas, balki bir-biriga dialektik bogʻliq ravishda birdaniga sodir boʻladi. Uning har bir jihati alohida koʻrsatkichlarda ifodalanadi. Shu tufayli xoʻjalik faoliyatini oʻrganishda bitta koʻrsatkich emas, balki koʻrsatkichlar tizimidan (sistemasidan) foydalaniladi. Bu esa oʻz navbatida tahlil predmetini oʻrganishda ma’lumotlar manbaida ifodalangan koʻrsatkichlar sistemasiga asoslanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Ma’lumki, jamiyatda sodir boʻlayotgan iqtisodiy jarayonlarni oʻrganadigan juda koʻp iqtisodiy fanlar mavjud. Lekin ularning ichida tahlil fani xoʻjalik faoliyatining natijasiga odilona baho bera oladi. Undagi ijobiy va salbiy oʻzgarishlarga omillar ta’sirini aniqlaydi. Shularga asosan xoʻjalik faoliyatini yaxshilash yoʻllarini ishlab chiqadi. Bu xususiyatlar faqat tahlilga xos boʻlganligi uchun ham uning predmetida natijaga toʻgʻri baho berish va yaxshilash yoʻllarini ishlab chiqish lozimligi koʻrsatilgan.

Bulardan koʻrinib turibdiki, iqtisodiy tahlil fani mustaqil fan boʻlib, oʻziga xos xususiyatlarga oʻzining betakror predmetiga ega. Tahlilda oʻrganiladigan iqtisodiy jarayonlar va ularning muhim jihatlari aynan shu tarzda boshqa fanlarda oʻrganilmaydi va takrorlanmaydi. Shu tufayli har bir mustaqil fan singari Tahlil fanining ham oʻziga xos predmeti

shakllandi, tarkib topdi, nazariy jihatdan boyib yildan-yilga aniqliklar kiritilib takomillashib bormoqda.

Boshqa fanlar singari iqtisodiy tahlil fanining ham ob'ekti bo‘lishi lozim. Ammo shu fanning nazariyasiga bag‘ishlangan eng so‘nggi adabiyotlarda ham bu masala yetarlicha yoritilmagan. Shu tufayli fanning predmeti bilan ob'ektini ko‘p hollarda bir xil tushunchalar deb qaraladi. Bu esa o‘z navbatida nazariy jihatdan asossiz va chalkash xulosalarga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy tahlil fanining ob'ekti uning predmeti qayerlarda amalga oshishini ko‘rsatishi lozim. Tahlil fanining predmeti, hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda, ko‘p mulkchilikga asoslangan barcha huquqiy va jismoniy shaxslarning xo‘jalik faoliyatida sodir bo‘layotgan jarayonlardir.

Iqtisodiy tahlilning ob'ekti deganda uning qaysi makonda (xo‘jalik yurituvchi sub'ektlarda) amalga oshirilishi tushuniladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlil fanining predmeti amalga oshadigan ob'ektlariga davlat, jamoat tashkilotlari, korporatsiyalar, trestlar, birjalar, korxonalar, firmalar, tashkilotlar, birlashmalar va boshqa xo‘jalik yurituvchi sub'ektlar kiradi.

Mazkur ob'ektlarga iqtisodiy asosi jihatidan qaraladigan bo‘lsa ular davlat, jamoa, kooperativ, aksiyadorlik, xususiy, xorijiy va aralash kabi mulk shaklida faoliyat ko‘rsatadigan ob'ektlarga bo‘linadi.

O‘zbekiston Respublikasi o‘ziga xos va mos iqtisodiy taraqqiyot yo‘lini tanladi. Bu mustaqil yo‘l bilan hamma sohada, xususan milliy hisoblar tizimida ham jahon andozalariga bosqichma-bosqich o‘tish ko‘zda tutilgan. Bu esa o‘z navbatida, mulk shaklidan qat'iy nazar, tahlilning bir xil metodologik usulini yoritishni taqozo qiladi.

Ob'ektning (makonning) va davrning (zamonning) qanday bo‘lishidan qat'iy nazar ushbu fan predmetining mohiyati o‘zgarmasligi, ob'ekt esa tahlilning qaysi makonda o‘tkazilishiga qarab o‘zgarib turishi mumkin. Shu jihatdan uning predmeti ob'ektidan mazmun va mohiyati jihatidan ma'lum darajada bir-biridan farq qiladi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlilning predmeti va ob'ekti bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitiga mos holda rivojlanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Shu o‘rinda alohida ta'kidlash joizki, iqtisodiy tahlil fanining o‘rni va vazifasi ham erkin iqtisodiyot sharoitiga mos tarzda nazariy jihatdan hamon yetarli darajada talqin qilingan emas. Bu esa mazkur muammoni ham tadqiq qilishni taqozo qiladi.

2.2. Iqtisodiy tahlilning metodi

Metod qadimgi grek tilidan olingan bo‘lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo‘layotgan hodisa va jarayonlarni o‘rganish va bilish usulidir. Tabiat va jamiyatda sodir bo‘ladigan xodisa va jarayenlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq va aloqadordir.

Shu tufayli ularning qaysi jihati o‘rganilishidan qatiiy nazar tabiat va jamiyatda sodir bo‘layotgan jarayonlar bir-biri bilan bog‘liqlikda, aloqada deb qarash lozim. Bunday qarashni ta’minlash uchun ularni o‘rganishga dialektik usul bilan yondoshish lozimdir. Bu esa o‘z navbatida o‘rganilayotgan barcha xodisa va jarayonlarni bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda, aloqada va doim o‘zgarishda deb qarashni taqozo qiladi.

Tahlil metodining shunday qoidasini yaratish lozimki u ob’ektning yoki tuzumning o‘zgarishi bilan o‘zgarmaydigan bo‘lsin, chunki har qanday fan, xususan xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish fani ham qaysi tuzumdan qat’iy nazar o‘zining nazariy jihatdan asoslangan metodiga ega bo‘lishi lozim.

Bundan kelib chiqib, uzoq yillar o‘tkazgan tadqiqotlarimiz natijasida xo‘jalik faoliyati tahlili metodining qoidasini (ta’rifini) ishlab chiqishda uning birqancha talablarga javob berishi lozim degan xulosaga keldik. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) har qanday fan metodining nazariy asosi bo‘lishi kerak;
2) unda nimani o‘rganishi va uning qayerda ifodalanishi ko‘rinib turmog‘i lozim;
3) qayerni, qaysi ob’ektni va qaysi davrni o‘z ichiga olishini ifodalashi darkor;
4) nima maqsadda amalga oshirilishi ko‘rinib turishi kerak;
5) shu maqsadni amalga oshirish uchun nimalar qilishnishi alohida ta’kidlanishi lozim .

Ana shu talabga javob beradigan qoida, fikrimizga, xo‘jalik faoliyati tahlili metodining mazmunini to‘liq ifoda qiladi. Bu nazariy xulosadan kelib chiqib, biz iqtisodiy tahlil fanining metodiga quyidagicha ta’rif beramiz. “Iqtisodiy tahlilning metodi dialektik metodga asoslangan bo‘lib, uning predmetini mokon va zamonda, axborotlar manbaida ifodalangan ko‘rsatkichlar sistemasi asosida har tomonlama kompleks o‘rganish, mavjud ichki va tashqi imkoniyatlarni (rezervlarni) aniqlash, ob’ektning samaradorligini oshirish, uning iqtisodiy kudratini yuksaltirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, boshqarishni takomillashtirish maqsadida

qo‘llaniladigan usullar majmuidan iboratdir” . Bizning fikrimizcha ushbu ta’rif iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlilga quyiladigan barcha nazariy va amaliy talablarga javob beradi.

2.3. Iqtisodiy tahlil fanining boshqa fanlar bilan bog‘liqligi

Chizmadan ko‘rinib turibdiki iqtisodiy tahlil fani bevosita iqtisodiy nazariya fani bilan bog‘liq. Iqtisodiy nazariy jamiyatda sodir bo‘layotga iqtisodiy jarayonlarining ma’lum qonuniyatlarini, ularning harakterlanish va amal qilish yo‘llarini o‘rgatadi. Bu esa uning barcha iqtsiodiy fanlar uchun, jumladan iqtisodiy tahlil fani uchun ham metodologik asos ekanligini ta’minlaydi. Iqtisodiy tahlil esa shu qonunlarning mikro iqtisodiyot (korxona, firma, birlashma kabilar) ko‘lamida sodir bo‘lish va amal qilish jarayonini o‘rgatadi. Bunda iqtisodiy nazariya fanining ilmiy-metodologik jihatlaridan foydalaniladi. Iqtisodiy tahlil o‘z navbatida iqtisodiyotda sodir bo‘layotgan jarayonlarni chuqur o‘rganish bilan iqtisodiy nazariya fanining rivojlanishi uchun ham asos yaratib beradi. Shu tufayli bu fanlar bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda. Ularning bog‘liqligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Iqtisodiy nazariya		**Iqtisodiy tahlil**
Makro ko‘lamda sodir bo‘lgan, bo‘ladigan bo‘layotgan, iqtisodiy jarayonlarning nazariy jihatini o‘rganadi.	→	Mikro ko‘lamda sodir bo‘lgan, bo‘layotgan va bo‘ladigan iqtisodiy jarayonlarning amaliy jihatini o‘rgatadi.

Iqtisodiy tahlil fani buxgalteriya hisobi bilan ham uzviy bog‘liq. Bu fanlar mazmun va mohiyati jixatidan aniq amaliy fanlar guruhiga kiradi. Tahlil buxgalteriya hisobining navbatdagi bosqichi sifatida uning mantiqiy davomi bo‘lib hisoblanadi.

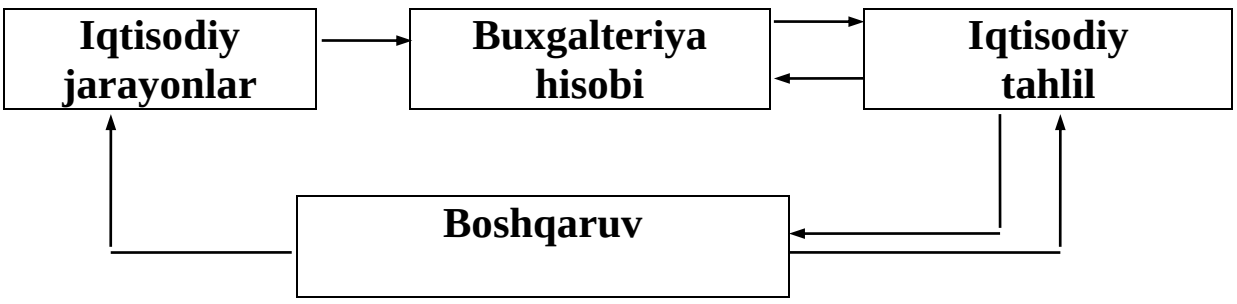

Buxgalteriya hisobining vazifasi buxgalteriya hisobotini tuzish, axborotlarini umumlashtirish bilan tugaydi. Shu hisobotlar va boshqa axborotlar asosida sodir bo‘lgan va bo‘ladigan iqtisodiy jarayonlar o‘rganish bilan iqtisodiy tahlil shug‘ullanadi. Tahlilda xo‘jalik faoliyatining haqiqiy natijasi rejadagi, me’yorlardagi, o‘tgan davrlardagi ko‘rsatgichlar bilan solishtirilib, tegishli farqlari aniqlanadi. Unga ta’sir etuvchi omillar hisoblanadi, tegishli xulosa qilinib, ichki imkoniyatlar axtarib topiladi. Shu bilan tahlil o‘z vazifasini bajaradi.

Tahlil ma’lumotlariga asosan tegishli boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagi chizmada o‘z aksini topgan:

Ko‘rinib turibdiki iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobi bilan ham, boshqaruv bilan ham ikki yoqlama aloqada. Chunki iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobi va hisobotlari ma’lumotlaridan to‘liq foydalanish bilan barcha tegishli axborotlarni tayyorlab berish lozimligi to‘g‘risida buxgalteriya hisobini takomillashtiradi. Buxgalteriya hisobotidagi asosiy ko‘rsatgichlar quruq hisobot uchun emas, balki tahlil qilib shu korxona ahvolini bilish va uni boshqarishga mo‘ljallangan.

O‘z navbatida iqtisodiy tahlil boshqaruvga tegishli axborotlarni yetkazib, tayyorlab berish bilan birga boshqaruvdan tegishli buyurtmalarni ham oladi. Iqtisodiy tahlil faqat tahlil qilish uchun emas, balki boshqaruv uchun eng zarur axborotlarni yetkazib, tayyorlab berish uchundir. Shunday qilib, u buxgalteriya hisobidagi axborotlar xom ashyosini boshqaruv uchun tayyor holiga keltirib beradi.

Yaxshi buxgalteriya hisoboti uning chiroyliligi bilan emas, balki tahliliyligi bilan belgilanadi. Tahlil uchun axborotlar aniq, tushunarli va to‘g‘ri bo‘lishi kerak. Noto‘g‘ri axborotdan noto‘g‘ri xulosa chiqariladi. Noto‘g‘ri xulosa noto‘g‘ri boshqarishga olib keladi. Oqibatda korxonaning iqtisodiy inqiroziga asoaiy sabab bo‘ladi.

Iqtisodiy tahlil fani statistika fani bilan ham bevosita bog‘liq. Statistikada iqtisodiy ko‘rsatkichlarni aniqlash usullari o‘rgatilsa iqtisodiy tahlilda shu ko‘rsatkichlardan tahlil qilish uchun foydalaniladi. Statistik hisob va hisobot ma’lumotlari ham iqtisodiy tahlil uchun axbarot manbai bo‘lib hisoblanadi. Shuningdek iqtisodiy tahlil jarayonida birqancha statistik usulardan foydalaniladi.

Statistika ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni asosan makro iqtisodiyot darajasida talqin qilsa, iqtisodiy tahlil ularni mikro iqtisodiyot darajasida o‘rganadi. Statistika yirik bir to‘plamlar, guruhlarni o‘rgansa, iqtisodiy tahlil asosan yakka yaxlit olingan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyatini o‘rganish bilan cheklanadi.

Demak, statistika va iqtisodiy tahlil fanlari bir-biri bilan uzviy aloqada bo‘lishi bilan birga, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha ifodalanadi.

Statistika	→	Iqtisodiy tahlil
Ko‘rsatkichlarni aniqlash usullarini ko‘rsatib beradi		**Ko‘rsatkichlarni tahlil qilish usullarini ko‘rsatadi**

Iqtisodiy tahlil fani moliya va kredit fani bilan ham mustahkam aloqada. Korxonalarda sodir bulayotgan iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy mablag‘ bilan ta’minlash, agar o‘z mablag‘lari yetarli bo‘lmasa qancha kredit olish va unga qancha fayiz tulash kabi pul munosabatlari bilan moliya va kredit fani shug‘ullanadi. Ularning maksadga muvofik ishlayotganligi, samaradorligining oshishi kabi muhim jihatlari bilan iqtisodiy tahlil fani shug‘ullanadi. Bu yerda ikki fanning ham o‘rganish ob’ekti (moliyaviy mablag‘lar) bir xil. Ammo birinchisida ushbu kategoriyaning mavjudligi va ta’minoti o‘rganilsa, ikkinchisida uning ishlatilishi o‘rganiladi. Shu jihatdan ham ular bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda.

Moliya va kredit	⇄	Iqtisodiy tahlil
Moliyalashtirish, kredit bilan ta’minlashni o‘rgatadi		**Moliyaviy va kredit mablag‘laridan samarali foydalanish yo‘llarini o‘rgatadi**

Shunigdek mutaxassis iqtisodiy tahlil qilishi uchun moliyaviy unsurlarni, kredit munosabatlarini yaxshi bilishi lozim . O‘z navbatida korxonani moliyalashtirish kreditdan samarali foydalanish uchun tahlil natijalaridan ham keng foydalanishi lozim. Shundan ham ko‘rinib turibdiki moli va kredit iqtisodiy tahlil bilan ikki yoqlama uzviy aloqada. Bu qo‘yidagi chizmada o‘z aksini topgan.

Iqtisodiy tahlil menejment fani bilan ham uzviy bog‘liqdir. Bu haqda uning buxgalteriya hisobi bilan bog‘liqligini ko‘rganda qisman tushuncha berilgan edi. Menejmentda boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Bu uchun u iqtisodiy tahlil natijalaridan va usullaridan foydalanadi. Bundan tashqari menejmentda funksional qiymat tahlili, mantiqiy evristik tahlil, fikrlar xujumi kabi tahlilning shakllari va usullaridan ham foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyoti o‘ta murakkab iqtisodiy jarayon . Bu sharoitdagi korxonaning ahvolini yaxshi o‘rganish va odilona boshqarish uchun iqtisodiy tahlil usullarini ham uzluksiz takomillashtirib berish lozim. Bu esa uning noan’anaviy usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Iqtisodiy tahlil menejment uchun axborot tayyorlab berar ekan u shu fanning asosiy talab va tamoyillarini bilishi lozim. Menejment ham iqtisodiy tahlilning faqat natijalaridan emas, balki usullaridan ham keng foylanadi. Demak, ushbu fanlar ham bir-biri bilan ikki tomonlama uzviy bog‘liq. Bularning bog‘liqligi qo‘yidagicha ifodalaniladi:

Menejment	**Iqtisodiy tahlil**
Iqtisodiy tahlil natijalari asosida boshqaruv qarorlarini qabul qiladi	**Menejment uchun tegishli axborotlarni tayyorlab beradi. Boshqaruv qarorlarini qanday bajarilayotganligini tahlil qiladi.**

Iqtisodiy tahlil menejment uchun axborot tayyorlab berar ekan u shu fanning asosiy talab va tamoyillarini bilishi lozim. Menejment ham iqtisodiy tahlilning faqat natijalaridan emas, balki usullaridan ham keng foylanadi. Demak, ushbu fanlar ham bir-biri bilan ikki tomonlama uzviy bog‘liq. Bularning bog‘liqligi quyidagicha ifodalaniladi:

Menejment	**Iqtisodiy tahlil**
Iqtisodiy tahlil natijalari asosida boshqaruv qarorlarini qabul qiladi	**Menejment uchun tegishli axborotlarni tayyorlab beradi. Boshqaruv qarorlarini qanday bajarilayotganligini tahlil qiladi.**

Iqtisodiy tahlil fani marketing fani bilan ham bog‘liq. Marketing iste’molchilar (bozor) talabidan kelib chiqib ishlab chiqarish va sotishni yo‘lga qo‘yadigan tovar harakati bilan bog‘liq fan . U bozorni , iste’molchilar talabini o‘rganish uchun iqtisodiy tahlil usullaridan keng foydalanadi. Xatto ba’zi adabiyotlarda marketing faoliyatining iqtisodiy tahlilini “Markenting tahlili” ham deb talqin qiladi. Haqiqatda esa u

marketing tahlili emas, balki marketingda qo‘llaniladigan iqtisodiy tahlilning bir qismi yoki usuli bo‘lib hisoblanadi.

Korxona faoliyati ko‘p qirrali, keng qamrovli. Uning faoliyati mazmuni jihatidan ishlab chiqarish faoliyati, moliyaviy faoliyat, ish faoliyati, bozor faoliyati kabi faoliyatlarga bo‘linadi. Ularning hamma qirralari iqtisodiy tahlilda tahlil qilinadi, o‘rganiladi. Demak, korxonaning marketing faoliyati ham iqtisodiy tahlilning ob’ektiga kiradi.

Marketing faoliyati iqtisodiy tahlil qilinar ekan, demak tahlilchi marketing sirlarini bilishi, marketing esa o‘z navbatida iqtisodiy tahlil usullaridan xabardor bo‘lishi lozim. Demak iqtisodiy tahlil va marketing bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekan. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha ifodalanadi:

Marketing	**Iqtisodiy tahlil**
Bozorni o‘rganishda iqtisodiy tahlil natijalaridan foydalanadi.	Marketing faoliyati iqtisodiy tahlilning ob’ekti hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlil fani Audit fani bilan ham uzviy bog‘liqdir. Audit fani va faoliyati bizga bozor iqtisodiyotiga o‘tishimiz munosabati bilan kirib keldi. Shu tufayli audit bizga yangi fan sifatida o‘zimizga xos holda shakllanmoqda. Chunki dunyo tajribasi uchun audit fani yangi fan emas. U Italiya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda XIV- XVI asrlarda qo‘llanilib boshlangan.

Hozirgi paytda audit fani O‘zbekistonda shakllanish bosqichini o‘tmoqda. Bu borada hali turli fikrlar mavjud. Bir guruh olimlar auditni oldingi taftish bilan tenglashtirsa, ikkinchi guruh olimlar audit bu xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish orqali unga tashhis qo‘yish deb baholamoqda. Uchinchi guruh olimlar uni nodavlat xolisona tashkilot bo‘lib moliyaviy hisobotda ifodalangan ko‘rsatkichlarning realligiga baho beradi deb aytadilar.

Bunday turli fikrlarga asos bor. Chunki juda ko‘p tashkilotlardagi taftish bo‘limlari auditor firmalariga aylantirilib hamon taftish bilan shug‘ullanmoqda. Ba’zi bir gruh auditorlar xo‘jalik faoliyatini batafsil tahlil qilib , uning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga atroflicha baho berib, ichki imkoniyatlarini axtarib topib, samaradorlikni oshirish yo‘llarini ko‘rsatib bermoqdalar. Uchinchi guruh auditorlar esa xaqiqatda moliyaviy hisobotning realligini isbotlash bilangina chegaralanib qolmoqda. Yana ba’zi auditorlar borki, ular soliq va bashqa to‘lovlarning to‘g‘ri

hisoblanganligini tekshirib shu bo‘yicha maslahat berish bilan cheklanib qolmoqdalar. Ko‘rinib turibdiki auditorlik amaliyoti ham, uning nazariyasi ham hali to‘liq shakllangan emas.

Ammo shuni e’tirof etish kerakki, auditor o‘z xulosasini to‘g‘ri va asosli qilib berishi uchun har qanday holda ham xo‘jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishi lozim. Tahlilchi ham o‘z navbatida audit talablarini, tamoyillarini bilishi kerak. Chunki auditor xulosasi uchun bevosita ana shu tahlil ma’lumotlari yetarli bo‘lishi mumkin. Shunday qilib audit va tahlil bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda. Ularning bog‘liqligi quyidagi chizmada o‘z aksini topgan.

A u d i t		**Iqtisodiy tahlil**
Buxgalteriya balansi moddalarining realligini, korxona xo‘jalik faoliyatini moliyalashtirish, kredit bilan ta’minlashning to‘g‘riligini isbotlash kabi masalalarni o‘rgatadi	→ ←	Audit nuqtai nazaridan moliyaviy - xo‘jalik faoliyatini tahlil qilib, tegishli va kredit mablag‘laridan samarali foydalanish yo‘llarini o‘rgatadi

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyotga oid fanlar bilan ham bog‘liq. Lekin biz unga eng yaqin va asosiylarigagina to‘xtaldik xalos.

Shuni e’tirof etish kerakki, iqtisodiy tahlil juda ko‘p hollarda fanlar o‘rtasida ko‘prik vositasini bajaradi. Masalan, buxgalteriya hisobi bilan boshqaruv o‘rtasida, statistika, tezkor hisoblar bilan boshqaruv o‘rtasida, auditorlik xulosasi bilan davlat tashkilotlari (soliq, moliya va h.k.) o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi. Bu jarayonlarning hammasida tahlil eng muhim hal qiluvchi bo‘g‘in hisoblanadi. Shu jihatdan iqtisodiy tahlil boshqa iqtisodiy fanlar o‘rtasida muhim va solmoqli o‘ringa ega.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyotga oid bo‘lmagan bir qancha fanlar bilan ham bog‘liqdir.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyotga oid bo‘lmagan birqancha nazariy va fundamental fanlar bilan ham uzviy bog‘liq.

Bular o‘rtasida eng yuqori o‘rinda falsafa fani turadi. Falsafadagi qonunlar va kategoriyalar bevosita iqtisodiy tahlil fani uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu borada ushbu kitobning 3-bobida batafsil to‘xtalganmiz.

Bundan tashqari falsafada qarama-qarshiliklar va kurash qonuni bor. Agar uni iqtisodiyotga tadbiq etadigan bo‘lsak korxonalar o‘rtasidagi

raqobatni qiyos qilish mumkin. Raqobat korxona mahsulotining miqdori va sifatini oshiradi, uni narxini tushiradi. Bu aholi faravonligining oshishi uchun eng asosiy omil bo‘lib hisoblanadi. Iqtisodiy tahlilda korxonaning raqobatbardoshligi , iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligi baholanadi va o‘rganiladi. Bankrotga tushib qolmaslik chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

Mustaqillik yillarida yurtboshimizning asarlariga nazar soladigan bo‘lsak falsafaga yangi qonuniyat kirib keldi. Bu murosa falsafasidir. Chunki ziddiyat hamisha ham samara beravermaydi. Ko‘p hollarda o‘zimizning sharqona, milliy qadriyatlarimizga tayanadigan bo‘lsak murosa ham muvoffaqiyat kaliti. Bu yerda kurash bir-birini yo‘q qilish uchun emas, balki bir-biriga hamkorlik qilish, yordam berish ustida ketadi.

Ko‘pmulkchilik sharoitida xususiy mulkka asoslangan erkin faoliyat ko‘rsatuvchi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar tom ma’noda davlat mulkiga asoslangan xo‘jaliklar bilan raqobatdadir. Ammo juda ko‘p iqtisodiy jihatdan nochor korxonalarni davlat murosaga kelib ularni sanatsiya yo‘li bilan moddiy, moliyaviy va tashkiliy jihatdan qo‘llab quvvatlab turibdi. Bu aynan mustaqillik sharoitida tug‘ilgan iqtisodiyotdagi murosa falsafasiga to‘g‘ri keladi.

Korxonaning nochorligi esa aynan shu iqtisodiy tahlil bilan aniqlanadi. Demak iqtisodiy tahlil falsafa fani bilan ham bevosita, ham bilvosita aloqada ekan. Iqtisodiy tahlilni iqtisodiy fanlar falsafasi deyish mumki, chunki iqtisodiy tahlilning har bir harakati, unda qilinadigan xulosalar falsafiy tafakkuriga , mantiqiy usullarga asoslanadi.

Shunday qilib iqtisodiy tahlil fani mantiq fani bilan ham uzaro aloqada. Iqtisodiy tahlilning maxsus yo‘nalishi mantiqiy tahlil ham mavjud. Chunki tahlil qilinayotgan ko‘rsatkichlarga ta’sir qiluvchi barsa omillar ham hisobga olinavermaydi. Natijada unga mantiqiy nuqtai nazardan yondoshishga to‘g‘ri keladi. Bundan tashqari natija o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarning ketma-ketligi, tahlilning bosqichlari hamma-hammasi ma’lum mantiqiy yo‘nalishga asoslanadi.

Shu tufayli mantiq iqtisodiy tahlilda ayniqsa xulosa chiqarishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Iqtisodiy tahlilda mantiq usullaridan foydalanish uchun faqat bitta mantiq fani emas, balki psixologik sistemali tahlil, jarayonlarni tadqiq qilish kabi fanlar usullaridan ham foydalanishni taqozo qiladi.

Mantiqiy tahlilda birqancha usullar qo‘llaniladi. Bular jumlasiga “Fikrlar xujumi”, ideallashtirish , tasavvur qilish , o‘xshatish usullarini , yigirma to‘rtlik, yigirma beshlik, yigirma oltilik qoidalarini , yangi variantlarini axtarish kabi usullarini kiritish mumkin. Bu usullar haqida

ushbu kitobining “Funksional qiymat tahlili mutodologiyasi” bobida yoritilgan.

Iqtisodiy tahlil fani huquq fani bilan bevosita bog‘liq. Tahlil jarayonida huquqga rioya qilish ham o‘rganiladi. Iqtisodiy tahlilning eng muhim vazifalaridan biri sodir bo‘layotgan iqtisodiy jarayonlarning va ularning tegishli hujjatlarda ifodalanishining huquqiyligiga baho berishdan iboratdir. Shu tufayli iqtisodiy tahlil paytida albatta huquqiy me’yorlardan foydalaniladi. Huquq ham o‘z navbatida tahlilning ko‘p usullariga tayanadi.

Iqtisodiy jarayonlarning huquqiyligini ta’minlash uchun ham uni huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Jinoyatning ochilishiga esa asosiy usullardan biri mantiqiy tahlil usullaridir. Xullas tahlil bilan huquq ham ma’lum darajada bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekan.

Iqtisodiy tahlil matematika fani bilan ham bog‘liq. Hozirgi paytda bir tomondan iqtisodiy jarayonlar o‘ta murakkablashib bormoqda, ikkinchi tomondan esa o‘ta murakkab jarayonlarni ham o‘rganish, ularni ma’lum tartibga solish uchun texnik imkoniyatlar ham, ayniqsa kompyuter texnologiyasi vujudga kelmoqda. Bu ikki ob’ektiv sharoit ham iqtisodiy tahlilda matematik usullardan keng foydalanishni taqozo qiladi. Chunki matematika ham, iqtisodiy tahlil ham sodir bo‘layotgan jarayonlarning miqdorini o‘rganishga qaratilgandir.

Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar asosan tez o‘zgarib turivchi miqdorlardir. Ularning o‘zgarishi, yuqorida ta’kidlanganidek, o‘z - o‘zidan sodir bo‘lmaydi. Ularga birqancha ob’ektiv va sub’ektiv omillar ta’sir qiladi. Aynan shu omillar ta’sirini aniqlashda matematik usullardan keng foydalaniladi.

O‘z navbatida matematika ham turli yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlanmoqda. Eng avvalo, abstrakit dalillarga asoslangan mumtoz nazariy matematika bo‘lsa, hozirgi paytda amaliyotda keng qo‘llanilib kelinayotgan amaliy matematika ham tez rivojlanmoqda. Shu amaliy matematika boshqa sohalar bilan birga iqtisodiyot sohasini o‘rganishga ham izchillik bilan kirib kelmoqda. Bu asosan uning iqtisodiy tahlilda qo‘llanilishida nomoyon bo‘lmoqda.

Iqtisodiy tahlil fani iqtisodiyotga oid bo‘lmagan fanlardan biri texnologiya fani bilan ham bog‘liq. Iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda uning kamligi yoki ko‘pligi qanday texnologiyadan foydalanilayotganligiga bog‘liq. Ayniqsa ishlab chiqarish sohasini tahlil qilish uchun eng avvolo uning qanday texnologiyaga asoslanganligini

bilish lozim. Shu tufayli tahlilchi, texnologiya fanini va texnologik jarayonlarning sir-sinoatlarini bilishni taqazo qiladi.

O‘z navbatida texnologik jarayon ham o‘zluksiz takomillashib borishni, samaradorligining oshishini talab qiladi. Bu esa uni chuqur tahlil qilishni taqozo qiladi. Shu tufayli bu ikki fan ham ma’lum darajada bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekan. Masalan, hozirgi paytda ko‘p mamlakatlarda texnologik jarayonni tahlil qilish va uni takomillashtirish uchun funksional - qiymat tahlilidan keng ko‘lamda foydalanmoqdalar.

Iqtisodiy tahlil matematika fanining bir bo‘lagi bo‘lgan dasturlash fani bilan ham o‘zviy bog‘liqdir. Chunki hozirgi paytda iqtisodiy yuksalish uchun bir xil andoza qilib bo‘lmaydi. Iqtisodiy jarayonlar qanchalik ko‘p va murakkab bo‘lsa uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar ham shuncha ko‘p va murakkabdir. Shunday sharoitda har bir korxona rahbari, menejeri ko‘p variantli qarorlarni ishlab chiqara olishi va undan eng qulayini (optimalini) tanlab olishi lozim. Bunday natijaga iqtisodiy tahlilga dasturlash fanini qo‘llab erishish mumkin.

Dasturlash ham o‘z navbatida miqdoriy va mantiqiy tahlil usullaridan keng foydalanadi. Shu jihatdan bu ikki fan o‘rtasida ham o‘zviy bog‘liqlik bor.

Iqtisodiy tahlil jarayonida ko‘p narsaning hajmini, maydonini, sadhini, og‘irligi, uzunligi, enniligi kabi birliklarni o‘lchashga to‘g‘ri keladi. Bunda albatta geometriya fanining usullaridan foydalaniladi. Demak iqtisodiy tahlil faqat iqtisodiy fanlar bilan emas, balki iqtisodiyotga oid bo‘lmagan bir qancha boshqa fanlar bilan ham o‘zviy aloqada ekan.

Iqtisodiy tahlil boshqa fanlarning usullari, tamoyillari va maqsadlaridan foydalanish bilan birga o‘zining tayyor axborotlari, usullari va yo‘nalishlari bilan shu fanlarning rivojlanishiga ham ma’lum darajada ta’sir qiladi.

Olamda tabiat, jamiyat va inson tafakkurida sodir bo‘layotgan jarayonlar bir-biri bilan o‘zviy aloqa va bog‘liqlikda bo‘lgani kabi ularni o‘rganuvchi turli fanlar o‘rtasida ham mustahkam bog‘liqlik va aloqalar mavjud ekan. Demak, hamma narsa dunyoda bir-biri bilan diolektik bog‘liqlikda. Bunday konsepsiya iqtisodiy tahlilning nazariy asosini tashkil qiladi.

2-mavzu: «Iqtisodiy tahlilning predmeti, ob’ekti, metodi va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- iqtisodiy tahlil fanining mazmuni;
- fan predmetining ta’rifi;
- fanning asosiy vazifalari
- iqtisodiy nazariya va tahlil fanining bog‘liqligi;
- buxgalteriya hisobi va tahlil;
- audit va tahlil;
- marketing va tahlil;
- moliya va tahlil;
- soliq va soliqqa tortish hamda iqtisodiy tahlil.

3-MAVZU: IQTISODIY TAHLIL FANINING METODOLOGIK ASOSLARI

Reja:

1. Iqtisodiy tahlil fanining metodologik asoslari va ularning tavsifi.
2. Tahlilda analiz va sintez, induksiya va deduksiya va boshqa uslublardan foydalanish.
3. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullar:
   - 3.1. Solishtirish usuli
   - 3.2. Muvozanat usuli
   - 3.3. Qayta hisoblash usuli
   - 3.4. Zanjirli almashtirish usuli
   - 3.5. Nisbiy miqdorlardan foydalanish usuli
   - 3.6. Indeks usuli
   - 3.7. Farqlash usuli
   - 3.8. Integral usuli
   - 3.9. Kichik sonlardan foydalanish usuli

3.1. Iqtisodiy tahlil fanining metodologik asoslari va ularning tavsifi

Iqtisodiy tahlilning metodi va metodologiyasini farqlamoq lozim. Metod deganda asosan shu fanning predmetini o‘rganish usuli tushuniladi. Metodologiya deganda esa, sodda qilib aytadigan bo‘lsa, shu fanning predmetini o‘rgatish usuli, o‘rgatishda qo‘llaniladigan yondoshuvlar, usullar majmuasi tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning metodologik asosi, ya’ni uni o‘rgatishda qo‘llaniladigan yondashuvlar turli yo‘nalishda bo‘lishi ta’biiy. Shu tufayli ularni, eng avvolo, to‘g‘ri tasniflash lozim. Bizning fikrimizcha, ularni o‘rganishda qanday yondashishiga qarab ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1. O‘rganilayotgan ob’ektga dialektika nuqtai nazaridan yondashish.
2. O‘rganilayotgan ob’ektga sistemali uzluksizlikni ta’minlagan holda yondashish.

Birinchi yondashish bo‘yicha tahlil qilinsa barcha iqtisodiy jarayonlar bir-biri bilan o‘zviy bog‘liqlikda, harakatda va doim o‘zgarishda deb qarash lozim bo‘ladi. Bundan kelib chiqadigan bo‘lsa

shuni ta’kidlash joizki, iqtisodiy jarayonlarni ifodalaydigan ko‘rsatkichlar ham bir-biri bilan o‘zviy bog‘liqlikda va o‘zgarishda deb qaraladi. Bu yondashuv, ayniqsa, natijaviy ko‘rsatkichlarga omillar ta’sirini aniqlashda keng qo‘llaniladi.

Ikkinchi yondashuv bo‘yicha tahlil qilinganda o‘rganilayotgan ob’ektni murakkab iqtisodiy jarayonlar majmuasidan iborat deb baholab, ularning barcha qismlari bir-biri bilan o‘zoro o‘zviy bog‘liqlikdaligidan kelib chiqib, ularni o‘rganishda barcha jihatlarini tartibga solgan holda yaxlit xulosaga kelguncha qilinadigan xodisalarga uzluksiz ravishda sistemali tarzda yondashish lozimligini taqozo qiladi. Bunga o‘rganilayotgan ob’ektni detallashtirish, sistemalashtirish (tartiblashtirish) va umumlashtirish orqali erishish mumkin.

O‘rganilayotgan ob’ektni **detallashtirish** deganda murakkab iqtisodiy jarayonlarni soddalashtirish va ulardan to‘g‘ri va yaxlit xulosa qilish uchun ularni mayda bo‘laklarga bo‘lib o‘rganish tushiniladi.

Sistemalashtirish (tartiblashtirish) deganda o‘rganilayotgan ob’ektni o‘rganish uchun unga mantiqan ketma-ketlikni ta’minlagan holda tartibga solish tushiniladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda. Shu tufayli ularni har tomonlama, chuqur o‘rganish uchun ketma-ket ravishda batafsil tahlil qilish lozim. Masalan, natija ko‘rsatkichi o‘zgarsa unga ta’sir qiluvchi barcha ijobiy va salbiy omillar batafsil tahlil qilinadi, ularning ta’siri ketma-ket ravishda hisoblab chiqiladi.

O‘rganilayotgan ob’ektni tahlil qilganda **umumlashtirish** deganda uning barcha jihatlarini atroflicha o‘rganib yaxlit xulosaga kelish tushiniladi. Bu yo‘nalish tahlilning boshqaruv funksiyasidan kelib chiqadi. Boshqaruv uchun tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqishda tahlil orqali o‘rganilayotgan ob’ekt xaqida tegishli to‘g‘ri va yaxlit xulosaga kelish lozim.

Iqtisodiy tahlilning metodologik asoslarini ifodalovchi chizma qo‘yidagi 3.1- chizmada aks etirilgan.

Ushbu chizmada keltirilgan birinchi yo‘nalish bo‘yicha keltirilgan kategoriyalarning qisqacha mazmuniga to‘htalish maqsadga muvofiqdir.

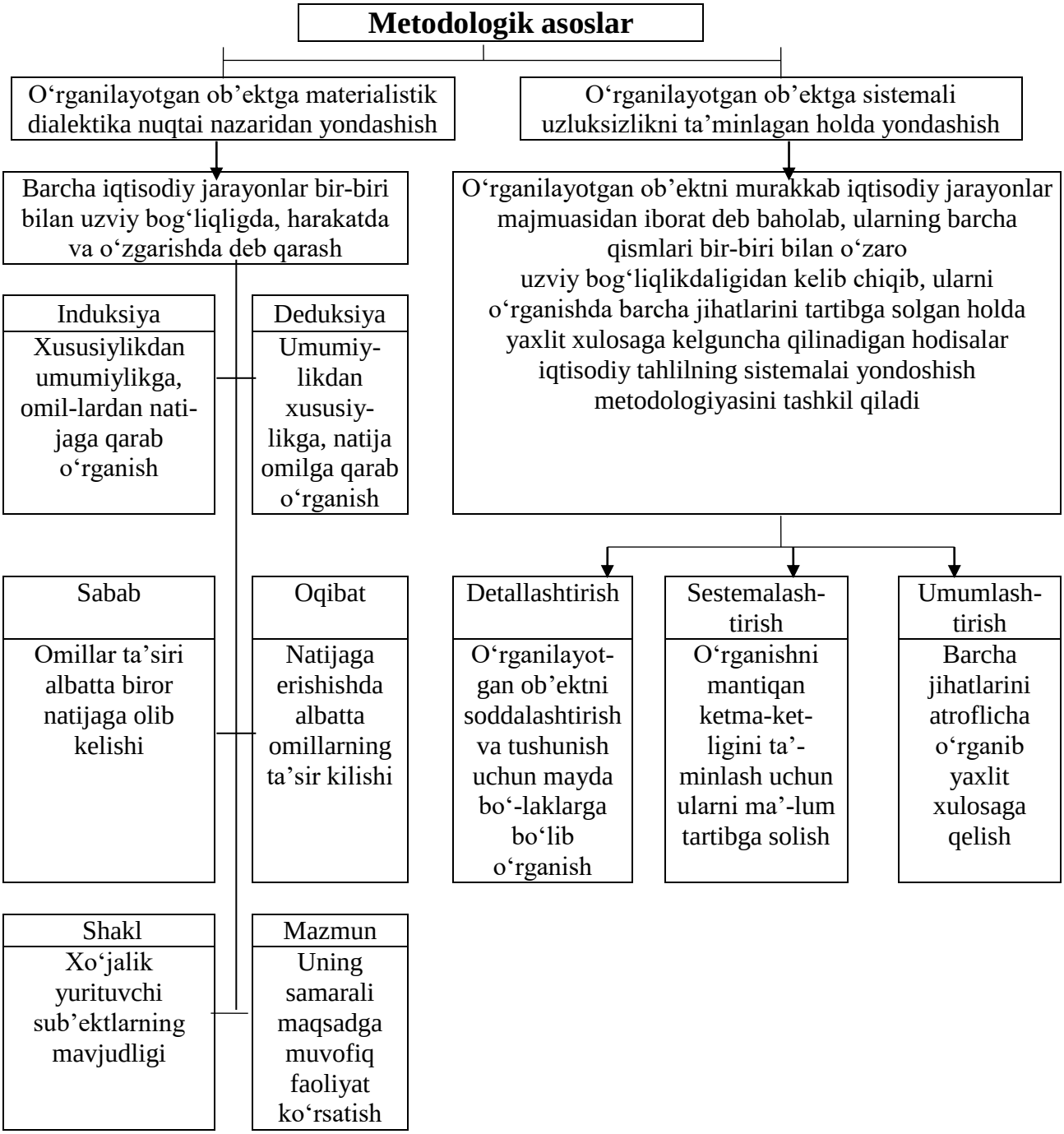

3.1. - Chizma. Iqtisodiy tahlil metodologiyasi tasnifi

3.2. Tahlilda analiz va sintez, induksiya va deduksiya va boshqa uslublardan foydalanish

Induksiya va deduksiya kategoriyalari iqtisodiy tahlilning muhim metodologik asoslari sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu kategoriyalar

iqtisodiy tahlilning ketma-ketligini ta’minlaydi. Masalan, induksiya deganda o‘rganilayotgan ob’ektning xususiylikdan umumiylikga qarab o‘rganilishi tushiniladi. Bunga misol qilib mehnat unimdorligi tahlilini olish mumkin. Unga vaqt nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak uni bir soatlik mexnat unimdorligi, bir kunlik, o‘n kunlik, bir oylik, bir choralik, yarim yillik, to‘qqiz oylik, bir yillik mehnat unimdorligi darajasigacha umumlashtirish mumkin. Yoki aynan ushbu ko‘rsatkichni makon nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, oldin bir kishining mehnat unimdorligi, bir bo‘linmaning mehnat unimdorligi va butun mehnat jamoasining umumiy mehnat unimdorligi darajasigacha o‘rganish mumkin.

Deduksiya metodida tahlil qilinayotgan ob’ekt umumiylikdan xususiylik sari, ya’ni umumiy ko‘rsatkichlardan xususiy (kichik) ko‘rsatkichlarga qarab o‘rganish tushiniladi. Bu usulga misol qilib birlashmada foyda rejasining bajarilishini olish mumkin. Ushbu ko‘rsatkich oldin butun birlashma bo‘yicha o‘rganiladi, so‘ngra uning alohida korxonalari (firmalari) bo‘yicha, ularning alohida bo‘linmalari bo‘yicha ketma-ketlikda o‘rganilib, umumiy natijaga qaysi bug‘in va bo‘linmalarning ijobiy yoki salbiy ta’sir qilganligi to‘g‘risida xulosa qilinadi.

Induksiya va deduksiya usullarining bir-biri va amaliyot bilan bog‘liqligini quyidagi chizmada ifodalash mumkin:

Induksiya	**Deduksiya**
Xususiylikdan umumiylik sari o‘rganish	**Umumiylikdan xususiylik sari o‘rganish**

Makon va zamon kategoriyalari ham iqtisodiy tahlilning muhim metodologik asoslaridan biridir. Zero, barcha iqtisodiy jarayonlar makonda (xo‘jalik yurituvchi sub’ektda) ma’lum bir zamon doirasida (vaqt mobaynida) sodir bo‘ladi. Shu tufayli zamonning o‘tishi bilan makondagi natija o‘zgaradi va uning teskarisi, ya’ni makonning o‘zgarishi bilan zamon o‘tgandan keyin natija boshqacha bo‘lishi mumkin.

Masalan, makonga korxonalarni, ish joylarini, firma kabi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni misol keltirish mumkin. Bular tahlilining ob’ekti. Zamon deganda esa ularning ma’lum bir hisobot davri tushiniladi. Makonda sodir bo‘lgan jarayonlar ma’lum bir hisobot davri (zamon) o‘tgach jamlanadi va umumlashtiriladi. Bu ham shu hisobot davrini tahlil qilish uchun ma’lumot manbai bo‘lib hisoblanadi.

Makon va zamon o‘rtasidagi hamda ularning amaliyot bilan bog‘liqligini quyidagicha ifodalash mumkin:

MAKON	ZAMON
Korxonalar, firmalar kabi xo‘jalik yurituvchi su’bektlar	**Hisobot davri (oy, chorak, yarim yillik va yillik)**

Analiz va sintez. (Tahlil va umulashtirish) kategoriyasi ham iqtisodiy tahlilning metodologik asoslaridan biri hisoblanadi. Tahlil deganda bir butun yaxlit predmetni alohida bo‘laklarga bo‘lib o‘rganish tushiniladi. Umumlashtirish (sintez) esa o‘rganilayotgan ob’ekt to‘g‘risida yaxlit xulosaga kelish uchun foydalaniladi. Unda ob’ektning barcha bo‘laklari bo‘yicha qilingan xulosa umumlashtiriladi.

O‘rganilayotgan ob’ekt yoki iqtisodiy jarayon haqida yaxlit va aniq xulosaga kelishi uchun u tahlil qilinadi va barcha xulosalar umumlashtiriladi.Tahlil bor joyda umumlashtirish, umumlashtirish uchun esa tahlil qilish lozim. Shu tufayli ushbu kategoriyalar bir-biri bilan uzviy bog‘liqlikda qaraladi.

Ammo shuni e’tirof etish lozimki tahlilning turi juda ko‘p. U tabiatda, jamiyatda va inson tafakkurida sodir bo‘ladigan jarayonlarni o‘rganadi. Biz o‘rganadigan tahlil iqtisodiy tahlilning faqat mikroiqtisod darajasiga mansub xolos. Demak, ko‘rinib turibdiki tahlil keng ma’noda qaralar ekan. Lekin bozorli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tahlil, tahlillar tizimida muhim o‘rin egallaydi.

Tahlil bilan umumlashtirish o‘rtasidagi bog‘liqlikning iqtisodiy tahlilga tegishli qismini quyidagicha ifoda etish mumkin:

Tahlil (analiz)	Umumlashtirish (sintez)
Hisobot yilining natijasi choraklari, oylari bo‘yicha o‘rganiladi.	**Hisobot yilining umumiy natijasi bo‘yicha o‘rganiladi.**
Korxona faoliyatini alohida bo‘linmalari bo‘yicha o‘rganiladi.	**Korxonaning umumiy natijasi bo‘yicha o‘rganiladi**

Sabab va oqibat kategoriyasi ham bevosita iqtisodiy tahlilning metodologik asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy tahlilda natija va omillar tushunchasi mavjud. Iqtisodiy faoliyat natijasini ifoda etgan birorta ko‘rsatkich natija ko‘rsatkichi bo‘lib hisoblanadi. Buni falsafiy

jihatdan qaraydigan bo‘lsak oqibatdir. Ammo shu oqibat o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi. Uning zamirida birqancha sabablar bor. Bu sabablarni iqtisodiy tahlilda omillar deb qaraladi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (oqibat) birqancha omillarga, ya’ni hodimlar soni, ularning malakasi, mehnat unimdorligi, qo‘llanilayotgan texnalogik jarayoni, xom ashyoning o‘z vaqtida sifatli ta’minoti kabi omllarga (sabablarga) bog‘liq.

Iqtisodiy tahlilda natija o‘zgarishiga omillar ta’siri aniq ma’lumotlar asosida aniqlanadi. Demak sababning oqibatga ta’siri o‘rganiladi. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

SABAB	**OQIBAT**
OMILLAR	**NATIJA**
Xodimlar soni, mehnat unumdorligi va h.k.	**Mahsulot hajmi**

Sabab oqibatga olib kelganidek, omillar ta’siri ham biror natijaga olib keladi. Ijobiy sabab yaxshi oqibat, ijobiy omil yuqori natijaga olib kelganidek, salbiy sabab yomon oqibatga, omillarning salbiy ta’siri natijaning pasayishiga olib keladi.

Shakl va mazmun kategoriyasi ham bevosita iqtisodiyotga, xususan, iqtisodiy tahlilga aloqador. Shaklning o‘zgarishi mazmun o‘zgarishiga, mazmunning o‘zgarishi shakl o‘zgarishiga olib keladi. Iqtisodiyotda ushbu bog‘liqlik juda yorqin nomoyon bo‘ladi. Masalan, ayollar sumkasining shakli chiroylik va chidamlik bo‘lishi uchun, unga qimmatbaxo materiallar, turli bezaklar ishlatiladi. Natijada uning mazmuni chidamliligi, narxining nisbatan qimatliligi bilan o‘zgaradi. Yoki oddiy material o‘rniga sifatli material ishlatib uning mazmunini boyitish kerak bo‘lsa albatta shakli ham o‘zgaradi.

Shu jihatdan iqtisodiy tahlilda shakl va mazmun bir-biri bilan uzviy dialektak aloqada bo‘lganligi bilan ham metodologik asos sifatida qo‘llaniladi. Masalan, biror birlashma tarkibida korxonalar soni uning shaklini tashkil qilsa, ularning nima bilan shug‘ullanishi, qanday texnologiya ishlatilishi, qanaqa kadrlar bilan ta’minlanganligi kabi jihatlar uning mazmunini tashkil qiladi. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

Shakl	**Mazmun**
Mahsulot turi	**Uning sifati, tarkibi va x.k.**

Miqdor va sifat kategoriyasi ham iqtisodiy tahlilda ayniqsa iqtisodiy jarayonlar natijasini ko‘rsatkichlarda ifodalashda keng qo‘llaniladi. Ko‘rsatkichlar mazmuni bo‘yicha miqdor va sifat ko‘rsatkichlariga bo‘linadi. Masalan, korxonada band bo‘lgan hodimlar soni miqdor ko‘rsatkichi bo‘lsa, ularning mehnat unimdorligi sifat ko‘rsatkichidir. Korxonaning foydasi muhim natijaviy ko‘rsatkich. Ammo u iqtisodiy mazmuni jihatidan miqdor ko‘rsatkichi bo‘lsa, rentabellik darajasi uning sifat ko‘rsatkichidir. Yana boshqa bir misol. Jamoa xo‘jaligining bir yilda yetishtirgan paxtasi 50,0 ming tonnani tashkil qildi. Bu miqdo ko‘rsatkich. Uning 60 foizi birinchi nav, 20 foizi ikkinchi, 15 foizi uchinchi va 5 foizi to‘rtinchi navga topshirildi. Bular paxtaning sifat ko‘rsatkichlari. Yoki yana shu paxtadan sof tolaning chiqish miqdori 35 foizni tashkil qiladi. Bu ham uning sifat ko‘rsatkichlariga misol bo‘ladi.

Ular o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Miqdor	Sifat
Foyda	**Rentabellik**
Paxta hajmi	**Tolaning chiqishi**

Ushbu bobda iqtisodiy tahlilning ayrim metodologik asoslariga to‘xtaldik. Falsafiy kategoriyalar hayot inikosi. Iqtisodiy jarayonlar esa ishtimoiy hayotning bir bo‘lagidir. Shu tufayli iqtisodiy jarayonlarni o‘rganishga bog‘ishlangan iqtisodiy tahlil shu falsafiy kategoriyalarga asoslanadi.

3.3.Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullar

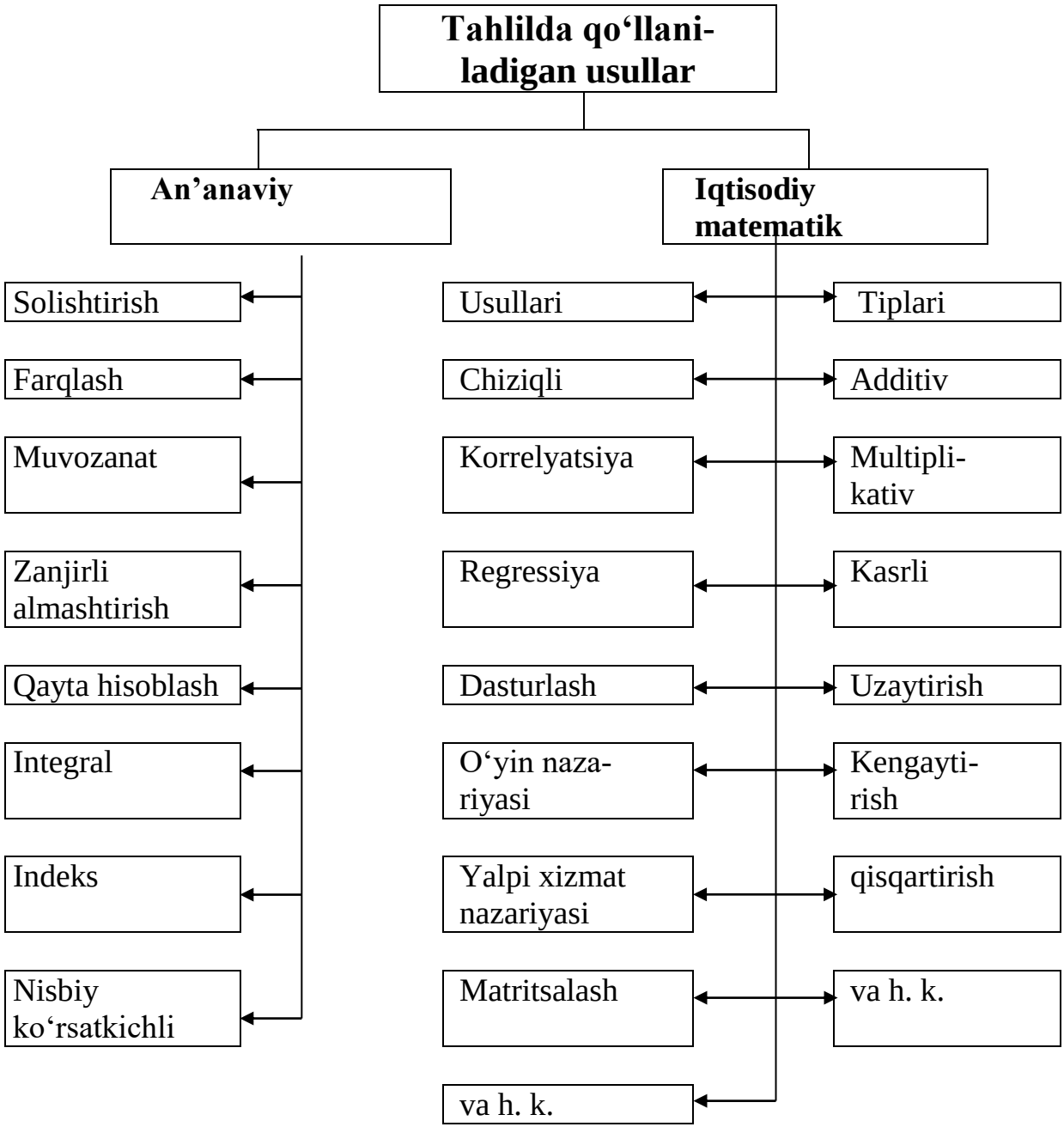

3.1-Chizma. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan usullar tasnifi (klassifikatsiyasi).

3.3.1. Solishtirish usuli. Xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda qo‘llaniladigan usullarning eng ko‘p uchraydigani solishtirish usulidir. Bu usulni qo‘llash bilan tahlil boshlanadi. Shu usul orqali tahlil qilinayotgan ko‘rsatkichning farqi aniqlanadi. Qolgan barcha usullar solishtirish

natijasida aniqlangan farqni isbotlashga, aniqlashga qaratilgan bo‘ladi. Solishtirishda asos qilib miqdorlar olinadi. Miqdorlarga statistika fanida juda katta ahamiyat beriladi, chunki iqtisodiyotning o‘lchami miqdorlarda ifodalanadi. Jumladan, yangidan yaratilgan milliy yalpi ichki mahsulotning bir yillik miqdori, tovar oborotining (aylanmasining) miqdori, milliy daromadning miqdori va h.k.

Miqdor ko‘rsatkichlari asosan buxgalteriya hisobi va hisobotida o‘z ifodasini topadi, chunki sodir bo‘lgan iqtisodiy jarayonlar birinchi galda buxgalteriya hisobida aks ettiriladi va hisobotida jamlanadi.

Tahlil qilish uchun miqdor ko‘rsatkichlarining barcha turlari : mutloq miqdor, nisbiy miqdor, o‘rtacha miqdor kabilar qo‘llaniladi.

Mutloq miqdor har qanday miqdorning asosi, iqtisodiy jarayonlarni sanaydigan va o‘lchaydigan boshlang‘ich raqamdir. Masalan, savdo korxonalari soni, korxonada ishlaydigan xodimlar soni, korxonadagi jihozlar soni, ishlab chiqarilgan mahsulotlar soni kabilarni sanash yo‘li bilan aniqlasa, ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot, tovar mahsuloti, tovar oboroti kabilar bevosita o‘lchash yo‘li bilan aniqlanadi. Bunday mutloq miqdorlar hajm ko‘rsatkichlari deb ataladi. Mutloq miqdordan tahlilda foydalanishda asosan qo‘shish va ayirish amallari ishlatiladi.

Mutloq miqdorlar o‘lchov birligiga qarab nutura, shartli natura, pul va kompleks turlarga bo‘linadi. Rejali iqtisodiyot sharoitida ko‘rsatkichlar asosan pul birligida ifodalanar edi. Endilikda pulning qadrsizlanish jarayoni davom etib turgan paytda va ko‘p mulkchilik shaklidagi iqtisodiyotning vujudga kelishi tahlil kilishda natura, shartli natura va kompleks ko‘rsatkichlardan keng foydalanish zaruratini tug‘dirdi.

Umuman olganda iqtisodiy jarayonlar ayniqsa ularni ma’lum raqamlarda ifodalash shunchalik murakkabki unda faqat bir xil o‘lchovga ega bo‘lgan ko‘rsatkich bilan cheklanib bo‘lmaydi. Shu tufayli uni tahlil qilishda birqancha ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Bularsiz tahlil qilish, umuman ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga baho berish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish qiyin. Shu bilan birgalikda faqat mutloq miqdor orqali xo‘jalik faoliyati haqida chuqur va batafsil xulosa qilish ham mumkin emas. Shu tufayli tahlil uchun mutloq miqdor bilan birgalikda nisbiy miqdorlardan ham keng foydalaniladi.

Nisbiy miqdorlar tahlil qilishda dastlabki va eng muhim xulosa chiqarish uchun asos bo‘ladi. Nisbiy miqdorlardan tahlilda foydalanishda asosan bo‘lish va ko‘paytirish usullari ishlatiladi. Bularning hajmini solishtirish va farqini aniqlash uchun ayirish amalidan foydalaniladi.

Nisbiy miqdor tahlil jarayonida asosan mutloq miqdorlarni bir-biriga bo‘lish natijasida vujudga keladi va iqtisodiy jarayonlar haqida aniq ma’lumotlarni beradi. Masalan, biror ko‘rsatkich bo‘yicha rejaning bajarilishi, o‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’ati, me’yorga nisbatan erishilganlik darajasi kabilar.

Tahlil jarayonida nisbiy miqdorning nimani ifodalash mohiyatiga qarab, birqancha turlari qo‘llaniladi:

- reja topshirig‘i va bajarilishini ifodalovchi nisbiy miqdor ;
- o‘zgarish sur’atini ifodalovchi nisbiy miqdor ;
- tarkibni ifodalovchi nisbiy miqdor ;
-me’yorga (etalonga, o‘rtachaga) nisbatan erishilgan darajasini ifodalovchi nisbiy miqdor ;
- intensivlik darajasini ifodalovchi nisbiy miqdor va h. k.

Bu nisbiy miqdorlar hajmi tahlil uchun to‘laroq xulosalarni chiqarish uchun asos bo‘ladi. Masalan, reja topshirig‘i do‘konda 105 foizga bajarildi, o‘tgan yilga nisbatan korxonaning yalpi daromadi 107 foizga oshdi, shu ob’ektning umumiy tovar mahsulotidagi ulushi 15 foizni tashkil qildi, mehnat unumdorligi etalonga nisbatan 15 foizga kam bo‘ldi, tovar mahsulotining 80 foiz o‘sish sur’ati intensiv omillar evaziga vujudga keldi va h. k.

Mana shu keltirilgan har bir ko‘rsatkich tahlil qiluvchi uchun ma’lum xulosaga kelishda real asos bo‘lib xizmat qiladi. Tahlil jarayonida mutloq va nisbiy miqdorlar bilan birgalikda o‘rtacha miqdorlardan ham keng foydalaniladi.

O‘rtacha miqdorlar tahlilda iqtisodiy xodisa va jarayonlardagi ma’lum qonuniyatlarni va umumiy yo‘nalish tendensiyalarini aniqlashda qo‘llaniladi. Bu miqdorni qo‘llashning zarurligi shundaki iqtisodiy jarayonlar alohida ob’ektlar bo‘yicha o‘rganilganda vaqtinchalik tasoddiflar ta’sirida bo‘lishi mumkin. Masalan, korxona chet mamalakat xom ashyosi asosida ishlaydi. Xom ashyo bir yilda to‘liq keltirildi. Bu korxonaning shu yilgi ko‘rsatkichi juda yuqori, ammo ikkinchi yilda xom ashyoni keltirish imkoni bo‘lmadi. Bu yil esa korxonaning ishlab chiqarish ko‘rsatkichi juda past bo‘lishi tabiiy. Albatta bu tasoddifiy hol, chunki ishchilarning malakasi, moddiy texnika bazasi, uning texnologik darajasi o‘zgarmasdan qolishi mumkin. Boshqa bir misol. Bir xil mahsulot ishlab chiqarishga mo‘ljallangan bir qancha korxona mavjud. Ammo shulardan yarmi xom ashyoni o‘z vaqtida keltirishga muvoffaq bo‘lsa faqat ana shu korxonalar ishi yaxshi bo‘lishi mumkin. Qolgan korxonalarda faqat shu

omil evaziga ishlab chiqarish darajsi past bo‘lishi tabiiy. Shunga o‘xshash tasoddiflarni bartaraf qilish uchun o‘rtacha miqdorlardan foydalaniladi.

O‘rtacha miqdorlarni aniqlashning bir qancha usullari mavjud.: o‘rtacha arifmetik, o‘rtacha garmonik, o‘rtacha xronologik kabilar. Bu usullar statistika fanining “O‘rtacha miqdorlar” bobida batafsil o‘rganiladi. Shu tufayli ushbu bobda yana o‘sha mavzuga murojaat qilishni tavsiya qilamiz.

3.3**.2. Muvozanat usuli.** Ushbu usul buxgalteriya hisobi, statistika, rejalashtirish kabi iqtisodiy ishlarda keng qo‘llaniladi. Bu usul omillar bilan natija o‘rtasida funksional bog‘lanish bo‘lganda omillar ta’sirini hisoblashda, xo‘jalik faoliyatidagi muvozanatni saqlashda qo‘llaniladi.

Muvozanat usulining qo‘llanilishi iqtisodiyotning hamma sohalarida tuziladigan tovar va boshqa moddiy boyliklar muvozanati misolida ko‘rish mumkin. Bunda asosan tovar muvozanati formulasidan foydalaniladi :

$$\mathbf{Zyb + KT = T + Xch + Zox.}$$

Bunda Zyb - tovar zaxirasining hisobot yili boshidagi qoldig‘i ;
KT - kelib tushgan tovarlarning hisobot yilidagi hajmi;
T - tovar oboroti (hisobot davrida sotilgan ovarlarning hajmi);
Xch- tovarlarning turli sabablar bilan chiqib ketishi (tabiiy kamayishi, chirishi, sinishi va boshqalar) ;
Zox - tovar zaxiralarining hisobot yili oxiridagi qoldig‘i .

Yuqoridagi formulaga asosan har bir miqdorni qolganlarining algebraik yig‘indisi ko‘rinishida tasvirlash mumkin. Masalan, tovar oboroti hajmini quyidagi funksional bog‘liqlikda ifodalash mumkin :

$$\mathbf{T = Zyb + KT - Xch - Zox.}$$

Ushbu formuladan ko‘rinib turibdiki tovar oborotiga to‘rtta omil ta’sir qilgan. Tovar zaxiralarining boshlang‘ich qoldig‘i va kelib tushgan tovarlar hajmining ko‘payishi tovar oborotiga ijobiy ta’sir qilsa, tovarlarning har xil chiqimlari va tovar zaxiralarining yil oxiridagi qoldiq summasining ko‘payishi natijasiga salbiy ta’sir qiladi.

Tovarlarning yil oxiridagi qoldig‘i o‘zgarishining tovar oborotiga ta’siri (ΔTzyb) ni topish uchun tovar zaxiralarining hisobot yilidagi miqdoridan (Zyb_1) shu ko‘rsatkichning asos yilidagi miqdorini (Zyb_0) ayirib tashlanadi, ya’ni :

$$\mathbf{\Delta\ Tzyb = Zyb_1 - Zyb_0\ .}$$

Tovar kelib tushishining tovar oboroti hajmiga ta’sirini (Δ Tkt) topish uchun uning hisobot yilidagi miqdoridan (KT_1) asos yilidagi miqdori (KT_0) ayirib tashlanadi, ya’ni :

$$\Delta Tkt = KT_1 - KT_0.$$

Tovarlarning har xil chiqib ketishining tovar oboroti hajmiga ta’sirini (Δ Txch) topish uchun uning hisobot davridagi miqdoridan (Xch_1) asos davridagi miqdori ayrilib tashlanadi (Xch_0) , ya’ni :

$$\Delta Txch = Xch_1 - Xch_0.$$

Tovar zaxirasi qoldig‘ining hisobot davri oxiridagi o‘zgarishining tovar oborotiga ta’sirini
(Δ Tzox) topish uchun, uning hisobot davridagi miqdoridan (Zox_1) asos davridagi miqdori (Zox_0) ayiriladi, ya’ni :

$$\Delta Tzox = Zox_1 - Zox_0.$$

Omillar ta’siri hisobining to‘g‘riligini aniqlash uchun hamma omillar ta’sirini qo‘shish lozim. U holda umumiy farq barcha omillar ta’siriga teng bo‘ladi :

$$\Delta T = \Delta Tzyb \pm \Delta Tkt \pm \Delta Txch \pm \Delta Tzox$$

Muvozanat usulini qo‘llab natijaga omillar ta’sirini hisoblash quyidagi misolda keltirilgan (3.1-jadval).

3.1- jadval

Tovar oboroti hajmining o‘zgarishiga tovar muvozanati ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq omillar ta’sirini aniqlash.

(ming so‘m)

Ko‘rsatkichlar	Rejada	Hisobot-da	Farqi (+,-)	Omillar ta’siri
1.Tovar zaxiralarining boshlang‘ich qoldig‘i (Zyb)	648,0	641,8	- 6,2	- 6,2
2.Kelib tushgan to varlar (KT)	3069,8	3176,1	106,3	+ 106,3
3.Tovarlarning har xil chiqib ketishi (Xch)	0,4	0,3	- 0,1	+ 0,1

4.Tovar zaxiralarining oxirgi qoldi-g‘i (Zox)	695,9	698,3	+ 3,0	- 3,0
5.Tovar oboroti (T)	3021,5	3118,7	+ 97,2	x

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tovar oboroti hajmi hisobot davrida rejadagiga nisbatan 97,2 ming so‘mga oshgan. Ushbu o‘zgarishga tovar kelib tushishining 106,3 ming so‘mga oshishi va tovarlarning har xil chiqib ketishining 0,1 ming so‘mga kamayishi tovar oborotiga ijobiy ta’sir qilgan. Boshqa omillar esa tovar oborotining o‘zgarishiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Jumladan, tovar zaxiralarining hisobot davrining boshida me’yorga nisbatan 6,2 ming so‘mga kam bo‘lishi, shu davrning oxirida esa me’yordan 3,0 ming so‘mga oshiqcha bo‘lgani tovar oborotiga salbiy ta’sir qilgan. Shunday qilib, tovar oborotining umumiy farqi 97,2 ming sum vujudga kelgan :

- 6,2 + 106,3 + 0,1 - 3,0 = + 97,2

Ushbu tahlil natijasi tovar oborotini ko‘paytirishning ichki imkoniyatlarini topish uchun asos bo‘ladi. Agar hisobot yilida tovar zaxiralarining boshlang‘ich va oxirgi g‘oldiqlari me’yor darajasida bo‘lganda edi tovar oboroti yana 9,2 ming so‘mga (6,2 + 3,0) ko‘paygan bo‘lar edi. U holda haqiqiy tovar oboroti 3118,7 ming so‘m emas, balki 3127,9 ming so‘mni (3118,7 + 9,2) tashkil qilgan bo‘lar edi. Uning o‘tgan yilgi yoki asos yiliga nisbatan farqi 97,2 ming so‘m emas, balki 106,4 ming so‘mni (97,2 + 9,2) tashkil qilgan bo‘lar edi. Tovar oborotining ko‘payishi evaziga boshqa ko‘rsatkichlar ham yaxshilanar edi.

3.3.3. Qayta hisoblash usuli. Bu usul ham omilli tahlilda keng qo‘llaniladi. Bu usul natijaga bitta yoki ikkita omil ta’sir qilgan paytlarda qo‘llanilishi qulay. Uning mohiyati rejadagi natijani birinchi omilning haqiqiy miqdori bilan qayta hisoblab olinishidan iboratdir. Masalan, tovar oboroti (T) asosiy kapitalning o‘rtacha qiymati (Ak) va shu kapitalning samaradorligi bilan funksional bohliq. Bu quyidagi formulada ifodalanadi:

$$T = Ak \cdot Ks$$

Bunda Ks- Asosiy kapitalning samaradorligi.

Ushbu formuladan ko‘rinib turibdiki, natijaga ikkita omil ta’sir qiladi. Har bir omilning ta’sirini hisoblash uchun natijani qayta hisoblab olamiz. Bu birinchi omilning haqiqiy miqdorini (Ak_1) ikkinchi omilning rejadagi miqdori bilan ko‘paytirish yo‘li bilan aniqlanadi(Kso), ya’ni:

$$Tqh = Ak_1 . Ks_0$$

Omillarning tovar oborotiga ta’sirini topish uchun quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshirish lozim.

1. Tovar oborotining asosiy kapitalining o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini (Δ Tak) topish uchun tovar oborotining qayta hisoblangan miqdoridan (Tkx) uning rejadagi hajmini ayirish kifoya (To) :

$$\Delta Tak = Tqh - To = (Ak_1 . Ks_0) - (Ak_0 . Ks_0)$$

2. Tovar oboroti o‘zgarishiga asosiy kapital samaradorligining ta’sirini (Δ Tks) aniqlash uchun tovar oborotining haqiqiy so‘mmasidan (T_1) uning qayta hisoblangan miqdorini (Tkx) ayirish kifoya :

$$\Delta Tks = T_1 - Tqh = (Ak_1 . Ks_1) - (Ak_1 . Ks_0)$$

Ikki omilning ta’siri tovar oboroti farqining umumiy so‘mmasiga teng bo‘lishi kerak :

$$\Delta T = \Delta Tak \pm \Delta Tks$$

Ushbu nazariy tavsiyani aniq ma’lumotlarni qo‘llab yechish yo‘lini quyidagi jadval orqali ko‘rish mumkin (3.2-jadval).

3.2 - Jadval

Tovar oboroti hajmiga asosiy kapital va ular samaradorligining ta’sirini qayta hisoblash usulini qo‘llab aniqlash

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida	Qayta hisoblangan	Farqi (+,-)		
				Jami	Shu jumladan	
					Ak evaziga	Ks evaziga
Tovar oboroti, ming so‘m	42850,0	44520,0	42636,3	+1670,0	- 213,7	+1883,7
Asosiy kapitalning o‘rtacha yillik qiymati, ming so‘m	26664,5	26531,6	26531,6	- 132,9	x	x
Asosiy kapitalning samaradorligi, so‘m	160,7	167,8	160,7	+ 7,1	x	x

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tovar oboroti hisobot yilida o‘tgan yilga nisbatan 1670,0 ming so‘mga oshgan. Bu quyidagi omillar evaziga vujudga kelgan :

1. Asosiy kapital o‘rtacha yillik qiymatining 132,9 ming so‘mga kamayishi tovar oboroti hajmini 213,7 ming so‘mga kamaytirdi:
   4236,3 - 42850,0 = - 213,7 ming sum

2. Asosiy kapital samaradorligining hisobot yilida o‘tgan yilga nisbatan 7,1 so‘mga oshganligi tovar oboroti hajmini 1883,7 ming so‘mga oshirdi :
   44520,0 - 42636,3 = + 1883,7= ming so‘m

Ushbu usullar mavjud bo‘lgan ichki rezervlarni aniqlash imkonini beradi. Bizning misolimizda tovar oborotini oshirish uchun asosiy fondlarni ko‘paytirish lozimligi aniqlandi. Agarda asosiy fondlar hisobot davrida hech bo‘lmaganda o‘tgan yil hajmida qolganda edi tovar oboroti yana 132,9 ming so‘mga ko‘paygan bo‘lar edi. U holda haqiqiy tovar oboroti hajmi 44520,0 ming so‘m emas, balki 44652,9 ming so‘mni (44520,0 + 132,9) tashkil qilgan bo‘lar edi. Tovar oboroti rejasining bajarilishi 103,9 % emas, (44520,0 . 100 : 42850,0), balki 104,,2%ni (44652,9 . 100 : 42850,0) tashkil qilgan bo‘lar edi.

3.3.4. <u>Zanjirli almashtirish usuli.</u> Bu usul tahlilida keng qo‘llaniladigan usullardan biridir. Natija o‘zgarishiga uchta va undan ko‘p omillar ta’sir qilsa, ular o‘rtasidagi bog‘liqlik funksional bo‘lsa ushbu usuldan foydalaniladi. Masalan, tovar oboroti (T) o‘zgarishi xodimlarning ro‘yxatdagi soni (X), ularning o‘rtacha ish kunlari (K) va bir kunlik mehnat unumdorligi (M) ko‘rsatkichlari bilan funksional bohliqdir. Bu quyidagicha ifodalanadi:

T= X . K . M

Ushbu formula asosida natijaga uchta omil ta’sir, qilganligini ko‘ramiz. Omilli tahlilning asosiy vazifasi natijaning shu har bir omil evaziga o‘zgarishini topishdan iboratdir. Zanjirli almashtirish usulidan foydalanadigan bo‘lsak rejadagi natijani har bir omil evaziga qayta hisoblab olish lozim. Bu uchun quyidagi hisob-kitoblar amalga oshiriladi:

1. Tovar oboroti hajmining xodimlarning ro‘yxatdagi soni o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini topish uchun birinchidan shu ko‘rsatkich rejasini xodimlarining ro‘yxatdagi sonining haqiqiy miqdori bilan hisoblab olinadi:

$$\mathbf{Tx = X_1 . Ko . Mo}$$

Bunda “1“ va “0“indekislari ko‘rsatgichlarning haqiqiy va rejadagi miqdorini ifodalaydi.

Ikkinchidan esa, shu qayta hisoblngan miqdordan rejadagi tovar oboroti ayirib tashlanadi:

$$\mathbf{\Delta\ Tx = Tx - To = (X_1 . Ko . Mo) - (Xo . Xo . Mo)}$$

Bunda ΔTx - tovar oborotining xodimlarning ro‘yhatdagi sonining o‘zgarishi ta’sirida o‘zgargan qismi.

2. Tovar oborotining ikkinchi omil, ya’ni xodimlarning ro‘yxatdagi o‘rtacha ish kunining o‘zgarganligi evaziga o‘zgarishini (Δ Tk) topish uchun birinchi omil bilan hisoblongan miqdorini ikkinchi omilning miqdori bilan hisoblab olinadi:

$$\mathbf{Tk = X_1 . K_1 . M_0}$$

Shu chiqqan natijadan birinchi omilning haqiqiy miqdori bilan hisoblangan tovar oboroti hajmi olib tashlanadi:

$$\mathbf{\Delta Tk = Tk - Tx = (X_1 . K_1 . M_0) - (X_1 . K_0 . M_0)}$$

3. Natijaning uchinchi omil - mehnat unumdorligining ta’siri evaziga o‘zgarishini topish uchun tovar oborotining haqiqiy so‘mmasidan (T_1) uning ikkinchi omilning haqiqiy miqdori bilan qayta hisoblangan (Tk) miqdori ayrilib tashlanadi:

$$\mathbf{\Delta\ Tm = T_1 - Tk = (X_1 . K_1 . M_1) - (X_1 . K_1 . Mo)}$$

Bu uchta omilning ta’siri tovar oborotining umumiy farqiga (Δ T) teng bo‘lishi kerak:

$$\mathbf{\Delta T = \Delta Tx \pm \Delta Tk \pm \Delta Tm}$$

Keltirilgan hisob-kitoblarga aniq ma’lumotlarni qo‘llagan holda yechiladigan bo‘lsa quyidagicha jadval tuzilishi mumkin (3.3-jadval).

3.3- jadval

Natijaga omillar ta’sirini zanjirli almashtirish usuli yordamida hisoblash yo‘llari.

Ko‘rsatkichlar	Belgi-si	Reja da	Haqi-qatda	Zanjirli almashtirish		
				1	2	3
1. Xodimlarning o‘rta-cha ro‘yxatdagi soni, kishi	X	Xo	X_1	X_1	X_1	X_1
2. Har bir xodimga to‘g‘-ri keladigan ish ku-ni, kun	K	Ko	K_1	Ko	K_1	K_1
3. Xodimlarning o‘rta-cha bir kunlik meh-nat unumdorligi, so‘m	M	Mo	M_1	Mo	Mo	M_1
4. Tovar oboroti, ming so‘m	T	To	T_1	Tx	Tk	Tm

Ushbu jadvalga asosan tovar oborotining o‘zgarishiga omillar ta’sirini quyidagicha aniqlash mumkin.

1. Tovar oborotining xodimlar sonining o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini (ΔTx) topish uchun quyidagi amalni bajarish lozim. :

$$\Delta Tx = Tx - To = (X_1 \cdot Ko \cdot M) - (Xo \cdot Ko \cdot Mo)$$

2. Tovar oborotining har bir xodimning o‘rtacha ish kunining o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini (Δ Tk) topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi :

$$\Delta Tk = Tk - Tx = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0) - (X_1 \cdot Ko \cdot Mo)$$

3. Tovar oborotining har xodimning bir kunlik mehnat unumdorligining o‘zgarganligi evaziga o‘zgarishini aniqlash uchun quyidagi amalni bajarish lozim :

$$\Delta Tm = Tm - Tk = (X_1 . K_1 . M_1) - (X_1 . K_1 . Mo)$$

Barcha omillar ta’siri natijaning umumiy farqiga teng bo‘lishi lozim:

$$\Delta T = \Delta Tx \pm \Delta Tk \pm \Delta Tm;$$

Ushbu nazariy usulning bevosita amaliyotga qo‘llanilishini ko‘rib chiqish uchun natija ko‘rsatkichi sifatida tovar oborotini (T) olish mumkin. Bu ko‘rsatkichga aholining soni (A), ularning o‘rtacha pul daromadlari (D) va tovar oborotining pul daromadini qamrab olish darajasi (O) ta’sir qiladi. Bu bog‘liqlikni quyidagi formula bilan tasvirlash mumkin :

$$T = \frac{A . D . O}{100} .$$

Bu formulaga zanjirli almashtirish usulini qo‘llab har bir ko‘rsatkich bo‘yicha amaliy ma’lumotlardan foydalangan holda natijaga omillar ta’sirini aniqlash mumkin (3.4-jadval).

3.4 - Jadval.

Chakana tovar oborotiga aholining soni va ularning pul daromadi bilan bog‘liq bo‘lgan omillar ta’sirini zanjirli almashtirish usulini qo‘llab yechish yo‘llari.

Ko‘rsatkichlar	Reja-da	Haqi-qatda	Zanjirli almashtirish		
			1	2	3
Aholining o‘rtacha yillik soni, kishi	50265	50986	50986	50986	50986
Bitta aholiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha pul daromadi, so‘m	778,2	781,6	778,2	781,6	781,6
Aholi pul daromadining tovar oboroti bilan qamrash dara-jasi, %	72,5	76,4	72,5	72,5	76,4
Chakana tovar oboroti,					

ming so‘m	28359,6	30446,3	28766,4	28892,1	30446,3

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, hisobot yilida tovar oborotining hajmi 2086,7 ming so‘mga (30446,3 - 28859,6) oshgan. Bu o‘zgarish quyidagi omillar ta’sirida sodir bo‘lgan :

1. Aholining o‘rtacha yillik soni rejaga nisbatan 721 kishiga oshganligi tovar oboroti hajmini 406,8 ming so‘mga (28766,4 - 28359,6) ko‘paytirgan.

2. Aholining o‘rtacha pul daromadi hisobot yilida 3,4 so‘mga oshgan. Bu omil tovar oborotini 125,7 ming so‘mga (28892,1 - 28766,4) ko‘paytirish imkonini bergan.

3. Pul daromadining aholiga sotilgan tovar oborotining qamrab olish darajasi 3,9% ga oshganligi umumiy tovar oboroti so‘mmasini 1554,2 ming so‘mga (30446,3 - 28892,1) ko‘paytirgan.

Ko‘rinib turibdiki, tovar oborotining o‘zgarishiga uchala omil ham ijobiy ta’sir qilgan. Natijada umumiy farq kelib chiqadi :

406,8 + 125,7 + 1554,2 = + 2086,7 ming so‘m.

Zanjirli almashtirish usulidan faqat ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘lanish ko‘paytma shaklidagina emas, balki bo‘linma shaklidagi bog‘lanishlarda ham foydalanish mumkin. Masalan, ishlab chiqarish korxonalarida rentabellik ko‘rsatkichini olaylik. Bu quyidagicha bog‘liqlikka ega :

$$R = \frac{F}{Ak + Am}$$

Bunda R - rentabellik darajasi ; F - foyda so‘mmasi ;
Ak - asosiy kapitalning o‘rtacha yillik qiymati ;
Am - aylanma kapitalning o‘rtacha yillik qiymati.

Ushbu formuladan ko‘rinib turibdiki rentabellik darajasiga uchta omil : foyda so‘mmasi, asosiy kapital, aylanma kapitallarning o‘zgarishlari ta’sir qiladi. Rentabellik darajasiga foyda so‘mmasining ta’sirini (ΔRf) zanjirli almashtirish usuli bilan hisoblash uchun rentabellik darajasini foyda so‘mmasining haqiqiy darajasi bilan qayta hisoblanadi va undan rentabellik darajasining rejadagi miqdori ayriladi :

$$\Delta Rf = \left(\frac{F_1}{Ako + Amo}\right) - Ro$$

Rentabellik darajasining asosiy kapitalning o‘rtacha yillik so‘mmasining o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini (ΔRak) aniqlash uchun rentabellik darajasini asosiy kapitalning o‘zgarishi bilan qayta hisoblanadi va undan rentabellik darajasining foyda so‘mmasi bilan qayta hisoblangan miqdori ayriladi :

$$\Delta Rak = \left(\frac{F_1}{Ak_1 + Amo}\right) - \left(\frac{F_1}{Ako + Amo}\right);$$

Rentabellik darajasiga aylanma kapitalning o‘rtacha yillik so‘mmasi o‘zgarishining ta’sirini (ΔRam) aniqlash uchun rentabellik darajasining haqiqiy miqdoridan uning asosiy kapitalning o‘zgarishi bilan qayta hisoblangan hajmini ayirib tashlaydi :

$$\Delta Ram = R_1 - \left(\frac{F_1}{Ak_1 + Amo}\right)$$

Bunda ham barcha omillar ta’siri natijaning umumiy farqiga teng bo‘lishi kerak:

$$\Delta R = \Delta Rf \pm \Delta Rak \pm \Delta Ram$$

Ushbu bog‘lanishni aniq ma’lumotlarni qo‘llagan holda zanjirli almashtirish usulini qo‘llab yechilishini ko‘rish mumkin (3.5-jadval).

3.5 - Jadval.

Rentabellik darajasiga foyda, asosiy va aylanma kapitallar o‘zgarishining ta’sirini zanjirli almashtirish usuli bilan aniqlash yo‘llari.

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida	Zanjirli almashtirishlar		
			1	2	3
1. Foyda, ming so‘m	51,7	62,7	62,7	62,7	62,7
2. Asosiy kapitalning o‘rtacha qiymati, ming so‘m	985,6	997,2	985,6	997,2	997,2
3. Aylanma kapitalning o‘rtacha qiymati , ming so‘m	245,0	231,5	245,0	245,0	231,0

4. Rentabellik dajasi, %	0,042	0,051	0,051	0,050	0,051

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, rentabellik darajasi hisobot yilida 0,009 % ga oshgan (0,051 - 0,042) . Bu o‘zgarish quyidagi omillar evaziga vujudga kelgan :

1. Foyda so‘mmasining 11,0 ming so‘mga (62,7 - 51,7) ko‘payishi rentabellik darajasini 0,009 % ga (0,051 - 0,042) oshirgan.

2. Asosiy kapitalning o‘rtacha qiymati hisobot davrida o‘tgan yilga nisbatan 11,2 ming so‘mga oshgan (997,2 - 985,6) . Ammo bu tegishli samara bermagan. Oqibatda rentabellik darajasi 0,001 % ga (0,050 - 0,051) kamaygan.

3. Aylanma kapitalning o‘rtacha yillik so‘mmasi tahlil davrida 13,5 ming so‘mga (231,5 -245,0) kamaygan. Bu o‘z navbatida aylanma kapital bilan bog‘liq bœlgan juda ko‘p omillar, xususan xarajatlarning kamayishiga olib kelgan. Oqibatda, rentabellik darajasi 0,001 % ga oshgan (0,051 - 0,050) .

Barcha omillar ta’sirida rentabellik darajasining umumiy faqi kelib chiqadi: 0,009 - 0,001 + 0,001 = + 0,009.

Shunday qilib, ta’kidlash lozimki, xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda zanjirli almashtirish usuli keng qo‘llaniladi. Eng muhimi bu usul ham boshqa usullar singari ichki imkoniyatlarni (rezervlarni) aniqlashga yordam beradi. Masalan, bizning oxirgi misolimizda ko‘rinib turibdiki korxonaning rentabelligini oshirish uchun asosiy kapitalning samaradorligini oshirish lozim ekan.

3.3.5. Nisbiy miqdorlardan foydalanish usuli. Bu usul ham omilli tahlilda keng qo‘llaniladi, chunki amalda mutloq raqamlar bilan birgalikda nisbiy miqdorlarning qo‘llanilishi ham tez uchrab turadilar.

Nisbiy miqdordan foydalanish usulining mohiyati natijaga omillar ta’sirini aniqlashda ularning nisbiy o‘zgarishi natijaning nisbiy o‘zgarishidagi ulushida ifodalanishidir. Masalan, ishlab chiqarish korxonasi yalpi mahsuloti hajmi (M), ishchilar soni (I) va ularning mehnat unumdorligi darajasiga (MU) bog‘liq. Bu quyidagi formulada ifodalandi :

$$M = I \times MU$$

Nisbiy ko‘rsatkichlardan foydalanish uchun ushbu formuladagi natija va omillarning o‘sish sur’atlari olinadi. Hisob-kitoblarda ana shu nisbiy ko‘rsatkichlar ishtirok etadi. Masalan, yalpi mahsulotning ishchilar sonining o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini topish uchun ishchilar

sonining o‘sish sur’atini (ΔI) yuzga ko‘paytirib yalpi mahsulotning o‘sish sur’atiga bo‘linadi (ΔM) :

$$\Delta Mi = \frac{\Delta I \cdot 100}{\Delta M}$$

Natijaga ikkinchi omilning - mehnat unumdorligining ta’sirini (ΔMmu) aniqlash uchun yuzdan shu chiqqan natija miqdori, ya’ni birinchi omilning natijaga ta’siri ayriladi :

$$\Delta Mmu = 100 - \frac{\Delta I \cdot 100}{\Delta M}$$

Odatdagidek ikki omilning umumiy ta’siri natija o‘zgarishiga teng bo‘lishi kerak. Bu holda ikki omil ta’siri 100 ga teng bo‘ladi.

Masalan, yalpi mahsulot hisobot davrida 20 % ga, ishchilar soni esa 4 % ga oshdi. Bu holda yalpi mahsulotning ishchilar soni evaziga o‘zgarganligi 20 % ni tashkil qiladi :

$$\left(\frac{4 \cdot 100}{20}\right)$$

Natijaning mehnat unumdorligi evaziga o‘zgarganligi 80 % ni (100 - 20) tashkil qiladi.

Bu usulni aniq ma’lumotlarni qo‘llab quyidagi javdal misolida ham ko‘rish mumkin (3.6-jadval).

3.6 - jadval

Nisbiy miqdolardan foydalanish usulini qo‘llab natijaga omillar ta’sirini hisoblash.

Ko‘rsatkichlar	**O‘tgan Yilda**	**Hisobot yilida**	**O‘sish sur’ati**
1. Yalpi mahsulot, ming so‘m (M)	29450	30245	102,7
2. Ishchilarning o‘rtacha ro‘yxatdagi soni, kishi (I)	1980	2010	101,5
3. Mehnat unumdorligi, ming so‘m (MU)	14,9	15,0	100,7

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, yalpi mahsulot hajmining o‘tgan yilga nisbatan 2,7 % ga oshganligini ishchilarning 1,5 % ga ko‘payganligi va mehnat unumdorligining 0,7 % ga oshganligi evaziga vujudga kelgan. Bularning nisbiy ko‘rsatkichdagi ta’siri quyidagicha :

1. Yalpi mahsulotning o‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’atini 100 % ga teng deb olsak, uning 55,6 % (1,5 . 100 : 2,7) ishchilar sonining ko‘payishi evaziga sodir bo‘lgan.

2. Yalpi mahsulot o‘sishining 44,4 % (100-55,6) mehnat unumdorligi oshishi evaziga vujudga kelgan.

Ushbu amallarni bajarib bo‘lgandan so‘ng natijaga omillar ta’sirini mutloq miqdorda ham aniqlash mumkin. Bizning misolimizda yalpi mahsulot hisobot yilida o‘tgan yilga nisbatan 795,0 ming so‘mga (30245 - 29450) oshgan. Shundan 442,0 ming so‘mi (795,0 . 55,6 : 100) xodimlar sonining ko‘payganligi evaziga vujudga kelgan. Mehnat unumdorligi oshganligi evaziga yalpi mahsulot hajmi 353,0 ming so‘mga (795,0 . 44,4 : 100) ko‘paygan. Ikki omil ta’siri umumiy natijani beradi, ya’ni :

442,0 + 353,0 = + 795,0 ming so‘m.

3.3.6. Indeks usuli. Bu usul statistika nazariyasi fanida batafsil yoritilgan. Tahlil fani buxgalteriya hisobi va statistika fanlari asosida vujudga kelganligini oldingi boblarda ta’kidlagan edik. Shuningdek tahlil fani statistika fanining birqancha usullarida foydalanadi. Shulardan biri indeks usulidir. Bu usul juda ko‘p qirrali mavzu. Biz esa ushbu bobda shu usulning omilli tahlilida qo‘llanilishini ko‘ramiz xolos.

Indeks usulida juda ko‘p qo‘llaniladigan bog‘lanish : mahsulot hajmining (Q) o‘zgarishi uning miqdori (q) va bahosiga (r) bog‘liq ekanligini ko‘rish mumkin. Mahsulotning rejadagi hajmini (q_o p_o) va haqiqatdagi hajmini (q_1 p_1) tegishli formulada ifodalab olinsa, uning reja bajarilish indeksi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi :

$$J_{qp} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_o p_o}$$

Mahsulotning hisobot davridagi o‘zgarishining mutloq miqdorini aniqlamoqchi bo‘lsak uning sur’atidan maxrajini ayirish kifoya :

$$\Delta Q = \sum q_1 p_1 - \sum q_o p_o$$

Formuladan ko‘rinib turibdiki natijaga ikkita omil ta’sir qiladi. Bu omillar ta’sirini hisoblash uchun birinchidan, mahsulot hajmining haqiqiy miqdorini rejadagi (asos yilidagi) narxda ifodalash lozim, ya’ni $q_1 p_o$. Natija o‘zgarishiga mahsulot miqdorining ta’sirini (ΔQq) topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi.

$$\Delta Q q = \sum q_1 p_o - \sum q_o p_o$$

Mahsulot hajmining baho evaziga o‘zgarganligini topish uchun quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir :

$$\Delta Q = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_o.$$

Ushbu hisob - kitobni aniq ma’lumotlarni qo‘llab ham amalga oshirish mumkin (3.7-jadval).

3.7 - Jadval

Mahsulot hajmining o‘zgarishiga uning miqdori va bahosining ta’sirini indeks usuli bilan aniqlash

Mahsulot turlari	**Miqdori, dona**		**Bahosi, so‘m**		**Mahsulot hajmi**	
	Rejada	**Haqi-qatda**	**Rejada**	**Haqi-qatda**	**Rejada**	**Haqi-qatda**
A	450	500	15	16	6750	8000
B	230	235	8	6	1840	1410
V	670	710	7	9	4690	6390
Jami					**13280**	**15800**

Jadval ma’lumotlari asosida mahsulot hajmi bo‘yicha rejaning bajarilish indeksi 1,190 ga teng :

$$Jqp = \frac{15800}{13280} = 1{,}190 \text{ yoki } 119{,}0\ \%.$$

Natijaning umumiy mutloq farqi 2520 so‘mni (15800 - 13280) tashkil qiladi. Mahsulot fizik hajmining agregat indeksi (mahsulotning rejadagi va haqiqatdagi miqdori bir xil bahoda hisoblanganda) quydagini tashkil qiladi:

$$J_q = \frac{\sum q_1 p_o}{\sum q_0 p_o} = \frac{(500 \times 15) + (235 \times 8) + (710 \times 7)}{13280} = \frac{14350}{13280} = 1{,}081 \text{ yoki } 108{,}1\ \%.$$

Shunday qilib, hisobot davrida ishlab chiqarilayotgan mahsulotning miqdori ko‘payishi mahsulot hajmini rejadagiga nisbatan 8,1 % yoki 1070 so‘mga (14350 - 13280) oshirgan.

Baho agregat indeksi (suratida mahsulot miqdori va bahosi rejada) 1,101 ni tashkil qilgan :

$$J_q = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_o} = \frac{15800}{14350} = 1{,}101 \text{ yoki } 110{,}1\%.$$

Demak, mahsulotning umumiy hajmi baho omili ta’sirida 10,1% ga oshgan, mutloq miqdori esa 1450 so‘mga (15800 - 14350) ko‘paygan.

Natijada shu ikki omilning ta’siri nisbiy va mutloq miqdorda ham aniqlash mumkin. Ikki omil indeksining ko‘paytmasi umumiy indeksga teng bo‘lishi kerak:

1,,081 . 1,101 = 1,190

Natija o‘zgarishining mutloq miqdorini topish uchun shu ikki omil yig‘indisi olinadi:

1070 + 1450 = + 2520 so‘m

Indeks usulidan foydalanganda omillar ta’sirini individual indekslar orqali ham hisoblash mumkin. Masalan, poyafzal buyumlari bo‘yicha tovar oboroti hajmiga xizmat ko‘rsatilayotgan aholining soni (A), o‘rtacha jon boshiga to‘g‘ri keladigan iste’mol darajasi (I) va o‘rtacha baho (R) ta’sir qiladi. Bu bog‘liqlik quyidagicha ifodalanadi:

Q = A . I . R

Bunda Q - poyafzal buyumlari bo‘yicha tovar oborotining umumiy hajmi.

Ushbu omillarning tovar oborotiga ta’sirini aniqlash uchun ularning individual indekslari aniqlanadi (3.8-jadval).

3.8 - Jadval.

Tovar oboroti o‘zgarishiga ko‘rsatkichlarning individual indekslarini aniqlash yo‘li bilan omillar ta’sirini hisoblash usuli.

Ko‘rsatkichlar	Asos	Hisobot	Individual

	yilida	yilida	indekslar
1. Aholining soni, ming kishi (A)	10,4	10,9	1,048
2. O‘rtacha jon boshiga to‘g‘-ri keladigan iste’mol darajasi, juft (I)	2,6	2,9	1,115
3. O‘rtacha bahosi. Co‘m (R)	36,2	37,4	1,034
4. Poyafzal mahsuloti bo‘-yicha tovar oboroti, ming so‘m (Q)	978,8	1182,2	1,208

Poyafzal sotilishining umumiy hajmiga omillar ta’sirini individual indeksini qo‘llab yechadigan bo‘lsak u quyidagi bog‘lanishga ega bo‘ladi :

JQ = ia . ii . ip

Natijaga omillar ta’siri quyidagicha aniqlanadi :

1. Aholi sonining asos yiliga nisbatan 0,5 ming kishiga (10,9 - 10,4) oshishi poyafzal mahsulotlariga bo‘lgan talabni oshirgan va shuning evaziga poyafzal sotilishining umumiy hajmi 47,0 ming so‘mga ko‘paygan :

(Qa =(Q0 . ia) - Q0 = (978,8 . 1.048) - (978.8) =1025.8 - 978,8= +47.0 ming so‘m.

2. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan poyafzal buyumlariga bo‘lgan iste’mol darajasining 0,3 juftga (2,9 - 2,6) oshishi poyafzal sotilishi hajmini ko‘paytirishning asosiy omili bo‘lgan. Bu omil ta’sirida o‘rganilayotgan ko‘rsatkich 118,0 ming so‘mga oshgan:

(Qi = (Q0 . ia . ii) - (Q0 . ia) = (1025,8 . 1,115)-1025,8 =
= 1148,8 - 1025,8 = + 118,0 ming so‘m.

3. Poyafzalning o‘rtacha bahosi 1,2 so‘mga oshgan. Bu omil evaziga tovar oboroti 38,4 ming so‘mga ko‘paygan:

$\Delta Q_r = (Q_0 . i_a . i_i . i_r) - (Q_0 . i_{a.} . i_i) = 1143,8 . 1,034 - 1148,8 = 1182,2 - 1148,8 = + 38,4$ ming so‘m.

Hamma omillar ta’sirining yig‘indisi poyafzal sotilishi umumiy hajmining hisobot yilida, asos yiliga nisbatan umumiy farqini beradi:

$\Delta Q = \Delta Q_a \pm \Delta Q_i \pm \Delta Q_r = 47,0 + 118,0 + 38,4 = + 203,4$ ming so‘m.

Omilli tahlilda qo‘llaniladigan usullardan ancha qo‘layi indeks usulidir, chunki bu usulni qo‘llash jarayonida bir vaqtning o‘zida omillarning natijaga ham mutloq, ham nisbiy ta’sirini aniqlash mumkin.

3.3.7. Farqlash usuli. Ushbu usul natijaga omillar ta’sirini hisoblashda keng qo‘llaniladi. Xo‘jalik faoliyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Bunda bir ko‘rsatkich natija deb qaralsa, shunga bog‘liq bo‘lgan qolgan ko‘rsatkichlar ta’sir qiluvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladilar.

Farqlash usulining mohiyati shundaki, natija ko‘rsatkichiga omillar ta’sirini aniqlash uchun hisoblanayotgan omilning farqi olinib qolgan omillarning joylashish tartibiga qarab asos yoki hisobot davridagi miqdori olinadi. Masalan, natija ko‘rsatkichi (tovar oboroti) bilan unga ta’sir qiluvchi omillar: xodimlarning ro‘yxatdagi soni (X) va mehnat unumdorligi (MU) o‘rtasidagi bog‘lanish quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$\mathbf{T = X * MU}$$

Ushbu formuladagi omillarning ta’sirini farqlash usuli bilan aniqlaydigan bo‘lsak, birinchi omil, ya’ni xodimlarning ro‘yxatdagi sonining tovar oborotiga ta’sirini (ΔTx) hisoblash uchun shu omilning farqini (X_1-X_0) ikkinchi omil, ya’ni mehnat unumdorligining asos (reja) ko‘rsatkichiga (MU_0) ko‘paytiriladi:

$$\mathbf{\Delta Tx = (X_1 - X_0) * MU_0}$$

Ikkinchi omil, ya’ni mehnat unumdorligining tovar oboroti hajmi o‘zgarishiga ta’sirini (ΔTmu) topish uchun shu omilning farqi olinadi (MU_1 - MU_0) birinchi omil - xodimlarning o‘rtacha yillik ro‘yxatdagi sonining hisobot davridagi miqdoriga (X_1) ko‘paytiriladi:

$$\mathbf{\Delta Tmu = X_1 . (MU_1 - MU_0)}$$

Shu ikki omilning ta’siri natijaning umumiy farqiga teng bo‘lishi lozim:

$$\mathbf{\Delta T = \Delta Tx \pm \Delta Tmu}$$

Ushbu bog‘lanishni aniq misollar yordamida ko‘rib chiqish mumkin. Bu esa tavsiya qilinayotgan nazariy hisob-kitoblarning amaliyotga qullanilishidan ham dalolat beradi (3.9 - jadval).

3.9 - Jadval

Tovar oboroti hajmiga xodimlarning ro‘yxatdagi soni va mehnat unumdorligi o‘zgarishining ta’sirini farqlash usuli bilan aniqlash yo‘llari.

Ko‘rsatkichlar	Reja-da	Haqi-qatda	Farqi (+,-)		
			Ja-mi	Shu jumladan	
				Xodim lar soni evazig a	Mehnat unumdor-ligi evaziga
1. Xodimlarning o‘rtacha yillik ro‘yxatdagi soni, kishi	8038	8057	+ 19	x	X
2. Mehnat unumdorligi, so‘m	6282,0	6365,5	83,5	x	x
3. Tovar oboroti, ming so‘m	50495	51287	+792,0	+119,3	+ 672,7

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tovar oboroti rejaga nisbatan 792,0 ming so‘mga ko‘p bo‘lgan. Bunga quyidagi omillar ta’sir qilgan :

1. Xodimlarning o‘rtacha yillik ro‘yxatdagi sonining 19 kishiga ko‘payganligi tovar oboroti hajmini 119,3 ming so‘mga ko‘paytirgan: (19 . 6282,0 = + 119,3)

2. Hisobot yilida mehnat unumdorligining 83,5 so‘mga ko‘payishi tovar oborotini 672,7 ming so‘mga ko‘paytirishga muvoffaq bo‘lgan:

(8057 . 83,5 = + 672,7).

Ushbu ikki omil ta’siri tovar oborotining umumiy farqiga teng :

119,3 + 672,7 = + 792,0 ming so‘m.

Farqli usuli natijaga ta’sir etuvchi omillar soni uchta va undan ortiq bo‘lgan taqdirda ham, agar ular o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘paytirish bilan ifodalansa, qo‘llanilishi mumkin. U holda natijaga birinchi omilning ta’sirini topish uchun uning farqini qolgan ikki omilning rejadagi miqdoriga ko‘paytiriladi. Chiqqan natija birinchi omil ta’siri bo‘lib hisoblanadi.

Natija o‘zgarishiga ikkinchi omilning ta’sirini topish uchun birinchi omilning haqiqiy miqdori ikkinchi omilning farqiga va uchinchi omilning rejadagi darajasiga ko‘paytiriladi. Chiqqan natija shu omilning ta’siri bo‘lib hisoblanadi.

Natijaga uchinchi omilning ta’siri ham xuddi shu tartibda hisoblanadi. Unda birinchi va ikkinchi omillarning haqiqiy miqdoriga uchinchi omilning farqi ko‘paytiriladi. Chiqqan natija uchinchi omil ta’siri bo‘lib hisoblanadi. Misol uchun quyidagi matematik bog‘liqlikni olaylik :

$$\mathbf{T = Sh \cdot Msh \cdot Tm.}$$

Bunda : T - tovar oboroti hajmi ;
Sh - savdo shaxobchalarining o‘rtacha soni ;
Msh- har bir savdo shaxobchasiga to‘g‘ri keladigan savdo maydoni ;
Tm - bir kv. m. savdo maydoniga to‘g‘ri keladigan tovar oboroti hajmi .

Tovar oboroti o‘zgarishiga savdo shaxobchalari soni o‘zgarishining ta’sirini aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi :

$$\mathbf{\Delta T\,sh = (Sn_1 - Sn_0) \cdot Msh_0 \cdot Tm_0}$$

Chakana tovar oborotining bitta savdo shaxobchasiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha savdo maydoni o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi :

$$\mathbf{\Delta Tmsh = Sn_1 \cdot (Msh_1 - Msh_0) \cdot Tm_0 .}$$

Chakana tovar oboroti hajmining bir kv.m. savdo maydoniga to‘g‘ri keladigan tovar oboroti evaziga o‘zgarishini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanishni tavsiya qilamiz :

$$\Delta Ttm = Sn_1 . Msh_1 . (Tm_1 - Tm_0)$$

Odatdagidek barcha omillar ta’siri tovar oborotining umumiy farqiga teng bo‘lishi lozim :

$$\Delta T = \Delta Tsh \pm \Delta Tmsh \pm \Delta Ttm$$

Yuqorida keltirilgan usulning amaliyotda qo‘llanilishini aniq ma’lumotlarni qo‘llab isbotlash mumkin (3.10-jadval).
Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki chakana tovar oboroti hisobot yilida o‘tgan yilga nisbatan 1579,6 ming so‘mga ko‘paygan. Bu o‘zgarishga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatgan:
1. Savdo shaxobchalari sonining 2 taga ko‘payganligi tovar oboroti hajmini 388,2 ming so‘mga (2 . 4,1 . 47,34) ko‘paytirgan.

3.10 - jadval

Tovar oborotining o‘zgarishiga savdo shaxobchalari, ularning savdo maydoni va samaradorligining ta’sirini farqlash usuli bilan aniqlash hisobi.

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)
1. Savdo shaxobchalarining soni, birlikda	128	130	+ 2
2. Bitta savdo shaxobchasiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha savdo maydoni,kv.m.	4,1	4,5	+0,4
3. Bir kv.m. savdo maydoniga to‘g‘ri keladigan tovar oboroti, ming so‘m	47,34	45,17	- 2,17
4. Tovar oboroti, ming so‘m	24845,6	26425,2	+ 1579,6

2. Bitta savdo shaxobchasiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha savdo maydonining 0,4 kv.m. ga ko‘payishi tovar oborotini 2461,9 ming so‘mga oshirgan : (130 . 0,4 . 47,34) .

3. Savdo maydoni samaradorligining, ya’ni bir kv.m. savdo maydoniga to‘g‘ri keladigan tovar oborotining 2,17 ming so‘mga pasayishini tovar oboroti hajmini 1268,5 ming so‘mga kamaytirgan: (130 . 4,5 . (- 2,17)).

Barcha omillarning ta’siri natijaning umumiy farqiga teng :

388,2 + 2461,9 - 1268,5 = + 1579,6 ming so‘m.

Ushbu omilli tahlil natijasiga asosan mazkur korxonada mavjud ichki imkoniyatlarni aniqlash mumkin. Bu imkoniyat savdo maydonidan samarali foydalanishdir. Agar hisobot yilida ushbu omil o‘tgan yilgi darajada bo‘lganda edi tovar oboroti yana 1268,5 ming so‘mga ko‘paygan bo‘lar edi. U holda tovar oborotining haqiqiy hajmi 26425,2 ming so‘m emas, balki 27693,7 ming so‘mga teng bo‘lar edi:

(26425,2 + 1268,5).

Tovar oborotining rejasi yoki o‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’ati ham oshgan bo‘lar edi. hisobot davrida tovar oborotining o‘sish sur’ati 6,4 foizni tashkil qildi:

(26425,2 : 24845,6 . 100) - 100).

Agarda aniqlangan ichki rezervlardan to‘liq foydalanilganda edi hisobot yilida tovar oborotining o‘sish sur’ati 111,5 foizni tashkil qilgan bo‘lar edi:

(27697,3 : 24845,6 . 100) .

3.3.8. Integral usul. Bu usul bir tomondan an’anaviy usullarga , ikkinchidan esa matematik usulga mansub takomillashgan usuldir. Natija ko‘rsatkichiga alohida omillar ta’sirini integral usuli bilan aniqlash farqlash, zanjirli almashtirish kabi usullarning takomillashgan shaklidir. Integral usulining ijobiy tomonidan biri shundan iboratki, agarda zanjirli almashtirish yoki farqlash usullarida omillar, ketma-ketligi o‘zgarsa, ularning natija o‘zgarishiga ta’sir har xil bo‘ladi. Bu usulda esa u yoki bu omilning ta’sirini hisoblashda ketma-ketlikka rioya qilishni talab qilmaydi. Omillarning ketma-ketligi o‘zgarishidan qat’iy nazar omillar ta’siri hamisha bir xil, eng muhimi to‘g‘ri topiladi.

Integral usuli determinal omili tahlilning bosh muammosini tushuntirishga yordam beradi. Bitta hisobot davr chegarasida omillar o‘zgarishi dinamikasi aniq bo‘lgan taqdirda omillar ta’sirini faqat integral usuli bilan ilmiy asoslab baholash mumkin.

Integral usuli bilan bog‘liq hisoblar bir tarafdan matematik tahlil asoslarini bilishni talab qilsa, boshqa tomondan zanjirli almashtirish usuliga nisbatan hisoblarni bajarishni taqozo qiladi. Shu sababli bu usulning qo‘llanilishi EXM sharoitida yaxshi samara beradi. Natija

ko‘rsatkichga omillar ta’sirini hisoblashning turli shakllari mavjud. Natijaga ikkita omil ta’sir qiladigan bo‘lsa, quyidagi bog‘liqlik bo‘ladi :

$$U = X_1 . X_2$$

Bu holda omillar ta’siri quyidagicha aniqlanadi :
Natija o‘zgarishiga birinchi omilning ta’siri:

$$\Delta Ux_1 = X_2^0 . \Delta X_1 + \left(\frac{1}{2} (\Delta X_1 . \Delta X_2)\right)$$

Natija o‘zgarishiga ikkinchi omilning ta’siri:

$$\Delta Ux_2 = X_1^0 . \Delta X_2 + \left(\frac{1}{2} (\Delta X_1 . \Delta X_2)\right)$$

Yuqoridagi formulalarga asosan, natija ko‘rsatkichlariga omillar ta’sirini hisoblashni aniq misollarda ko‘rib chiqamiz. Masalan, mahsulot hajmiga ishlab chiqarish fondlari va ular samaradorligining ta’sirini hisoblash talab qilinsin. (3.11-Jadval).

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlar asosida natijaning o‘zgarishiga omillar ta’sirini integral usulida aniqlash mumkin.

1. Yalpi mahsulotning asosiy fondlar o‘rtacha yillik qiymati ta’siri evaziga o‘zgarishi 668,5 ming so‘mni tashkil qildi.

3.11 - Jadval.

Yalpi mahsulotga asosiy fondlar va ular samaradorligining ta’sirini integral usulida aniqlash

Ko‘rsatkichlar	Shartli belgilari	Rejada	Haqiqat-da	Farqi (+,-)
Yalpi mahsulot, ming so‘m	M	43420	45850	+ 2430
Asosiy fondlarining o‘rtacha yillik qiymati, ming so‘m	AF	47115	47825	+ 710
Fondlar samaradorligii (bir so‘m fondga to‘g‘ri keladigan tovar mahsuloti), tiyin	FS	92,16	95,87	+ 3,71

710 . 3,71

$$\Delta Mf = 710 \cdot 92{,}16 + \frac{\text{----------}}{2} = + 668{,}5 \text{ ming so'm.}$$

2. Yalpi mahsulotning fondlar samaradorligi ta'siri evaziga o'zgarishi 1761,5 ming so'mni tashkil qildi :

$$\Delta Mfs = 3{,}71 \cdot 47115 + \frac{710 \cdot 3{,}71}{2} = + 1761{,}5 \text{ ming so'm.}$$

Ikki omilning ta'siri birgalikda yalpi mahsulotning umumiy farqini beradi 668,5 + 1761,5 = + 2430 ming so'm.

Natija o'zgarishi uchta omilga bog'liq bo'lgan sharoitda integral usulidan ham foydalanish mumkin. Masalan , "U" natija X_1 , X_2 , X_3 omillar o'zgarishiga bog'liq bo'lsa tenglama quyidagicha bo'ladi :

$$\mathbf{U = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3}$$

Bu holda natija o'zgarishga birinchi omilning ta'siri (ΔUx_1) quyidagicha aniqlanadi :

$$\mathbf{\Delta Ux_1 = \frac{1}{2}\Delta X_1 (X_2^o \cdot X_3^1) + (X_1^2 \cdot X_1^3) + \frac{1}{3}(\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).}$$

Natija o'zgarishiga ikkichi omilning ta'sirini (ΔUx_2) topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi :

$$\mathbf{\Delta Ux_2 = \frac{1}{2}\Delta X_2 (X_1^o \cdot X_3^1) + (X_1^1 \cdot X_3^o) + \frac{1}{3}(\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).}$$

Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'sirini (ΔUx_3) topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi :

$$\mathbf{\Delta Ux_3 = \frac{1}{3}\Delta X_3 (X_1^o \cdot X_2^1) + (X_1^1 \cdot X_2^o) + \frac{1}{3}(\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).}$$

Ushbu nazariy usulni aniq ma'lumotlar qo'llab amaliyotda foydalanish yo'lini ko'rib chiqamiz. Faraz qilaylik , tovar zaxirasining aylanish tezligi savdo zalida band bo'lgan xodimlar mehnat unumdorligi (X_1) , ularning umumiy xodimlardagi ulushi (X_2) va tovar zaxiralarining xodimlar bilan ta'minlanganligi (X_3) ga bog'liq. Bu quyidagi formulada ifodalanadi :

$$U = X_1 . X_2 . X_3$$

Ushbu bog‘liqlikni amaliy ma’lumotlar yordamida quyidagi jadvalda ko‘rib chiqiladi (3.12-jadval).

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tovar zaxiralarining aylanish tezligiga savdo zali xodimlarining mehnat unumdorligi, savdo zali xodimlarining umumiy xodimlar sonidagi ulushi va xodimlarning tovar zaxiralari bilan ta’minlanganligi ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu omillarning tovar zaxiralarning aylanish tezligiga ta’sirini topish uchun yuqorida keltirilgan bog‘lanishdan va integral usulidan foydalaniladi.

3.12 - Jadval.

Tovar zaxiralari aylanish tezligiga ta’sir etuvchi omillarni integral usul bilan aniqlash yo‘llari.

Ko‘rsatkichlar	Shartli belgilar	Rejada	Haqiqat-da	Farqi (+,-)
1.Savdo zali xodimlari-ning mehnat unumdorli-gi, ming so‘m	X_1	120,5	122,1	+ 1,6
2.Savdo zali xodimlari-ning umumiy xodimlar-dagi ulushi, %	X_2	65,2	63,4	- 1,8
3.Tovar zaxiralarining xodimlar bilan ta’minlan-ganligi, kishi	X_3	40,5	42,1	+ 1,5
4.Tovar zaxiralarining aylanish tezligi,marta	U	3,18	3,26	+ 0,08

1. Savdo zali xodimlarnining mehnat unumdorligi oshishi tovar zaxiralari aylanish tezligini 0,05 marta oshirgan :

$$\Delta Ux_1 = \frac{1}{2} . 1,6 .(65,2.12,1+63,4 . 40,5) + \frac{1}{3} .1,6 . (-1,8) . 1,5 =$$

$$= 0,8.(2744,92+2567,7)-1,44=0,8 . 5312,62-1,44=4250,1-1,44$$

= 4248,7 yoki 0,05 marta.

2. Savdo zali xodimlarining umumiy xodimlar sonidagi hissasining kamayishi o‘rganilayotgan ko‘rsatkichni rejaga nisbatan 0,09 martaga kamaytirgan:

$$\Delta Ux_2 = \frac{1}{2}(-1,8)(120,5 \cdot 42,1 + 122,1 \cdot 40,5) + \frac{1}{3} \cdot 1,6 \cdot (-1,8) \cdot 1,5 =$$

$$=1,9\ (5073,05 + 4945,05)-1,44 =-0,9 \cdot 10018,1 - 1,44 = - 9016,29 - 1,44 =$$

$$= - 0,9 \cdot 10018,1 - 1,44 = - 9016,29 - 1,44 = - 9017,7 \text{ yoki } - 0,09.$$

3. Tovar zaxiralarining xodimlar bilan ta'minlanganligining oshishi tovar zaxiralari aylanish tezligini ham 0,12 martaga oshirgan:

$$\Delta Ux_2 = \frac{1}{2} \cdot 1,5\ (120,5 \cdot 63,4 + 122,1 \cdot 65,2) + \frac{1}{3} \cdot 1,6 \cdot (-1,8) \cdot 1,5 =$$

$$= 0,75\ (7639,7 + 7960,2) - 1,44 = 0,75\ (15600,62-1,44) =11700,5 - 1,44 =$$

$$= 11699,0 \text{ yoki } 0,12 \text{ marta.}$$

Hamma omillarning yig'indisi natija o'zgarishining umumiy farqiga teng bo'ladi :

$$\Delta U = \Delta Ux_1 \cdot \Delta Ux_2 \cdot \Delta Ux_3 = 0,05 - 0,09 + 0,12 = + 0,08 \text{ marta.}$$

Amalda natija bilan omillar o'rtasidagi bog'liqliklar kasrli bo'lishi ham mumkin. Masalan, mehnat unumdorligi (U) tovar oborotining hajmi (X_1) va xodimlar soni (X_2) bilan bevosita bog'liqdir. Bu holda quyidagi tenglama kelib chiqadi:

$$\mathbf{U = \frac{X_1}{X_2}}$$

Ushbu formulaga integral usulini qo'llab natijaga birinchi omilning, ya'ni tovar oboroti o'zgarishining ta'sirini aniqlash lozim bo'lsa quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\mathbf{\Delta Ux_1 = \left(\frac{\Delta X_1}{\Delta X_2}\right) \cdot \ln\left(\left|\frac{X_2^o}{X_1^o}\right|\right)}$$

Natijaning ikkinchi omil evaziga o'zgarishini topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi :

$$\mathbf{\Delta Ux_2 = \Delta U - \Delta Ux_1}$$

Juda ko‘p hollarda ishlab chiqarish korxonalarida rentabellik darajasiga ta’sir qiluvchi omillarni hisoblashga to‘g‘ri keladi. Bu bog‘liqlikni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin :

$$U = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$$

Bunda U - rentabellik darajasi ; X_1 - foyda summasi ;
X_2 - asosiy kapitalning o‘rtacha qiymati ;
X_3 - aylanma kapitalning o‘rtacha qiymati.

Ushbu formulaga asosan rentabellik darajasiga barcha omillarning ta’sirini aniqlash mumkin.

1. Rentabellik darajasining foyda summasi evaziga o‘zgarishini topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi :

$$\Delta U x_1 = \frac{\Delta X_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \ln \left(\frac{X_2^1 + X_3^1}{X_2^0 + X_3^o} \right)$$

2.Rentabellik darajasining o‘zgarishiga asosiy kapitalninig ta’sirini (ΔUx_2) topish uchun quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

$$\Delta U x_2 = \frac{\Delta U - \Delta U x_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} . \Delta X_2$$

3. Aylanma mablag‘lar (kapital) summasi o‘zgarishining rentabellik darajasiga ta’sirini topish uchun (ΔUx_3) quyidagi formuladan foydalanishni tavsiya qilamiz:

$$\Delta U x_3 = \frac{\Delta U - \Delta U x_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} . \Delta X_3$$

Umumiy natijaning o‘zgarishi (ΔU) shu uchta omil ta’siriniga teng bo‘lishi kerak :

$$\Delta U = \Delta U x_1 \pm \Delta U x_2 \pm \Delta U x_3$$

Shuni ta’kidlash lozimki, integral usuli ancha murakkab bo‘lib, ko‘proq mehnat va ortiqcha xarajatlar talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, omillar bo‘yicha farq unchalik katta bo‘lmagan taqdirda, ya’ni

10 % gacha bo‘lganda integral usuli bilan aniqlangan omillar ta’sirini zanjirli almashtirish usuli bilan aniqlangani kabi deyarli farq qilmaydi. Bunday hollarda, ishni osonlashtirish maqsadida zanjirli almashtirish usulidan bemalol foydalanish mumkin. Agar omillar ketma-ketligi to‘g‘ri aniqlanib qo‘yilgan bo‘lsa barcha hollarda ham zanjirli almashtirish usulidan bemalol foydalanaverish mumkin.

Xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishdan asosiy maqsad har bir ishlab chiqaruvchi, xizmat qiluvchi yoki boshqa faoliyat bilan shug‘ullanuvchi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda mavjud bo‘lgan ichki imkoniyatlarni axtarib topishdan iboratdir. Bu tahlilda qo‘llaniladigan barcha usullar bilan ham aniqlanishi mumkin. Biroq tahlilchi qaysi usulni qachon qo‘llashni yaxshi bilishi lozim. Bu esa, o‘z navbatida, tahlilda qo‘llaniladigan usullarni mukammal o‘zlashtirib olishni taqozo qiladi.

Kelajakda tahlilni takomillashtirish faqat unda qo‘llaniladigan usullarni takomillashtirib qolmasdan, balki faoliyatni to‘g‘ri ifodalaydigan ko‘rsatkichlarni ham tokomillashtirishni talab qiladi. Hozirgi bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan bir paytda iqtisodiy ko‘rsatkichlar ham o‘zgarmoqda. Milliy hisob tizimi buxgalteriya hisobining milliy andozalari joriy qilinmoqda. Amaliyotda esa shularga mos ko‘rsatkichlar vujudga kelmoqda. Bular esa buxgalteriya va statistik hisobotlardagi ko‘rsatkichlar tizimiga ham tegishli o‘zgarishlar kiritishni taqozo qiladi.

3.3.9. Kichik sonlardan foydalanish usuli. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy - xo‘jalik faoliyatini to‘g‘ri va haqqoniy baholash lozimligini hayot taqozo qilmoqda. Oldingi rejali iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy faoliyat natijasini baholashning asosiy mezoni umumlashgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha rejaning bajarilishi edi. Endilikda faqat bunday ko‘rsatkichlar bilan natijaga to‘g‘ri baho berib bo‘lmaydi. Bu kamchilikni bartaraf qilish uchun tahlilda qo‘llaniladigan kichik sonlar usulidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bu usulning mohiyati shundaki, agar firma birdaniga birqancha faoliyat bilan shug‘ullanayotgan bo‘lsa, yoki birqancha mahsulot ishlab chiqarayotgan bo‘lsa hammasidan foyda olishi, manfaatdor bo‘lishi lozim. Aks holda, hozirgi sharoitda bir qism faoliyat samarasiz bo‘ladi, u faqat firmaga zarar keltiradi. Masalan, firma 5 ta faoliyat bilan shug‘ullanadi deb faraz qilamiz. Uning natijasi quyidagicha (3.13-jadval).

3.13 - Jadval.

Firma shug‘ullanayotgan faoliyat bo‘yicha moliyaviy natijaning holati.

Faoliyat turlari	Sotish qiy-mati (daro-mad)	Tannarxi (xarajat-lari)	Foyda + (zarar)	Hisoblanga n xarajati (tannarxi)
1. Kiyim tikish	48530	41371	+7159	41371
2. Meva sharbati ishlab chiqarish	22450	23542	- 1092	22450
3. Savdo	51230	56213	- 4983	51230
4. Maishiy xizmat	4150	3186	+965	3186
5. Binolarni ta’mirlash	11342	10111	+1231	10111
Jami :	137703	134423	+3280	128348

Firma shug‘ullanadigan beshta faoliyat bo‘yicha 3280 ming so‘m foyda olishga muvoffaq bo‘lgan. Umuman olganda bu ko‘rsatkich yomon natija emas. Ammo firma shug‘ullanayotgan beshta faoliyatning ikkitasi zarar bilan yakunlangan. Oqibatda bu zarar qolgan uchta faoliyat evaziga qoplanib ketilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bunday natija bilan tugallanishi maqsadga muvofiq emas. Firma yoki boshqa xo‘jalik sub’ekti hozirgi sharoitda har qanday faoliyatdan foyda olishi lozim. Shu tufayli ushbu tahlil qilayotgan firmani 3280 ming so‘m foyda olib ishlabdi deyish noto‘g‘ri bo‘ladi. Bu foyda zamirida uning qilgan zararlari ham qoplanib ketilgan. Shu tufayli bu jarayondan to‘g‘ri xulosa chiqarish uchun kichik sonlar usulini qo‘llab yechamiz.

Firma kiyim tikish bo‘yicha yaxshi ishlagan. Xuddi shunday hol maishiy xizmat va binolarni ta’mirlashda ham sodir bo‘lgan. U holda sotilgan mahsulot xarajatga nisbatan ko‘p bo‘lganligi tufayli kichik sonlar bilan hisoblanishi zarur bo‘lgan summaga xarajatlar summasini olamiz. Meva sharbati ishlab chiqarishda va savdoda xarajatlar ko‘p bo‘lgan. Ularni sotish qiymati darajasida bo‘lishi kerak edi deb faraz qilamiz va shu tur faoliyatlar bo‘yicha xarajatlarni sotish qiymati miqdorida olamiz. Hammasi qo‘shilib chiqiladi va aniqlangan summasini haqiqiy xarajat bilan solishtirib ko‘rilsa boshqa faoliyat evaziga qancha xarajat qoplanganligi aniqlanadi. Bizning misolimizda bu miqdor 6075 ming so‘mni (134423 - 128348) tashkil qiladi, ya’ni ikkita zarar bilan ishlayotgan faoliyatning 6070 ming so‘m xarajati (1092 + 4983) qolgan uchta faoliyat evaziga qoplanganligi aniqlanadi.

Ushbu usul orqali firma faoliyati mavjud bo‘lgan ichki imkoniyatlar aniqlanadi. Agar ushbu firma shu ikki faoliyat bo‘yicha zarar ko‘rmay ishlaganda, ya’ni uning faoliyatining foydalilik nuqtasi nolga teng bo‘lganda qancha foyda olish lozimligini aniqlash mumkin. Bu holda

firma 3280 ming so‘m emas, balki 9355 ming so‘m (137703 - 128348) foyda olish mumkin ekan.

Kichik sonlarni reja bajarilishida ham qo‘llash mumkin. Firma 4 ta mahsulot ishlab chiqaradi deb faraz qilamiz. Bu bo‘yicha firma quyidagicha natijaga ega (3.14-jadval).

Ushbu firmada reja 109,3 foizga bajarilganligi ushbu jadval natijasidan ko‘rinib turibdi. Ammo kunjara bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi 2,9 foiz bajarilmaganligi tufayli umumiy ko‘rsatkichning miqdori 99,1 foizni tashkil qiladi.

(21800 : 22000) . 100 = 99,1 %

3.14 - Jadval

Firmaning mahsulot ishlab chiqarishi bo‘yicha biznes rejasining bajarilishi.

(ming so‘m)

Mahsulot turlari, nomlari	Rejada	Haqiqat-da	Reja va haqiqat-dagi kichik sonlar	Rejaning bajarilishi
O‘simlik yog‘i	5000	5000	5000	100,0
Sovun	6000	6100	6000	101,7
Kunjara	7000	6800	6800	97,1
Sariq yog‘	4000	4150	4000	103,8
Jami :	22000	24050	21800	109,3

3-mavzu: «Iktisodiy Tahlilning metodologik asoslari va unda qullaniladigan usullar» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- fan metodining tushunchasi;
- iqtisodiy tahlil metodining muhim xususiyatlari
- iqtisodiy tahlilning an’anaviy usullari;
- taqqoslash usuli;
- guruhlashtirish usuli;
- absolyut va nisbiy ko‘rsatkichlarni aniqlash usuli;
- balansli bog‘liqlik usuli;
- zanjirli bog‘lanish usuli;
- iqtisodiy-matematik usullarining turlari;
- integral usul;

- korrelyatsion va regratsion usullar;
- evristik tahlil;
- nazariy o‘rin va nazariy xizmat ko‘rsatish usullari.

4-MAVZU: KORXONALARDA MAHSULOT ISHLAB CHIQARISH VA SOTISH TAHLILI

Reja:

1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining vazifalari
2. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, sotishni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularni aniqlash yo‘llari.
3. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish va sotish ko‘rsatkichlarining tahlili.
4. Ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta’sir qiluvchi omillar ta’siri.

4.1. Mahsulotni ishlab chiqarish va sotish tahlilining vazifalari

Jamiyat ehtiyojini yanada to‘laroq qondirish uchun zarur bo‘lgan moddiy ne’matlarni yaratish, asosan ishlab chiqarish korxonalarining zimmasiga tushadi.

Mahsuloti ishlab chiqarishni og‘ishmay o‘stirish natijasida milliy daromad hajmini oshiradi, ishlab chiqarishning o‘sish sur’atlarining yuksalishi uchun qo‘shimcha manbalarni yaratadi va mehnatkashlarning moddiy farovonlik darajasini yanada oshiradi. Bozor munosabatlari sharoitida eng dolzarb masalalardan biri fan-texnika taraqqiyotini yanada jadallashtirishdir. Ishlab chiqarishni texnika jihatdan zamonaviy tarzda qayta qurollantirish va qaytadan uskunalash (rekonstruksiyalash), barpo etilgan ishlab chiqarish potensialidan (imkoniyatidan) jadal (intensiv) foydalanish, boshqaruv tizimining xo‘jalik mexanizmini takomillashtirish bozor munosabatlariga o‘tish sur’atlarini va uning samaradorligini oshirish

hamda shu asosda xalqning farovonligini yuksaltirishni ta’minlaydi. Binobarin ishlab chiqarish korxonalarining oldidagi bosh vazifasi yana ham ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat. Bu degani, har bir mehnat, moddiy va moliyaviy xarajat birligiga ishlab chiqarish hajmi va milliy daromadni keskin tarzda oshirishni taqozo qiladi. Ana shundagina mehnat unumdorligini jadal oshirishga erishish mumkin.

Bozor munosabatlari korxona faoliyatining eng zamonaviy xo‘jalik mexanizmini vujudga keltirish vazifasini o‘rtaga qo‘ydi. Bunday mexanizm korxonani rivojlantirish uchun ta’sirchan ichki omillarni ta’minashi kerak. Iste’molchi uchun ishlashga, resurslarni butun choralar bilan tejashga, fan va texnika yutuqlarini keng qo‘llashga undashi zarur. Bu mexanizm korxona manfaatini jamiyat manfaati bilan uyg‘un va chambarchas bog‘lab olib borishni taqozo qiladi.

Mahsulotni ishlab chiqarish va sotishda tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo‘yicha biznes-rejani asoslanganligini va tig‘izligini aniqlash;
- korxonalarning mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha o‘sish sur’ati, tarkibi, nomenklatura, assortimenti, sifati va bir tekisda ishlab chiqarishga baho berish;
- o‘tgan yilga nisbatan mahsulot xajmining o‘sishi va uning sabablarini aniqlash;
- tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni yetkazib berish bo‘yicha sotish rejasining bajarilishiga baho berish;
- mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni oshirish bo‘yicha rezervlarni aniqlash va uning tarkibi hamda sifatini yaxshilash kabilar.

Ishlab chiqarish dasturining bajarilishini tahlil qilishda bir qancha axborot manbalari I-P sonli «Korxona (birlashma)ning mahsulot bo‘yicha yillik hisoboti» qo‘llaniladi. Bundan tashqari oylik, choraklik hisobotlari ham qo‘llaniladi, 5-sonli «Korxonalar (tashkilotlar) mahsulot ishlab chiqarish, ishlar va xizmatlar xarajatlari to‘g‘risida hisobot», yangi texnikani joriy qilish bo‘yicha hisobot, mahsulotning sifati va navi bo‘ycha statistik ma’lumotlar va hokazo.

4.2. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, sotishni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularni aniqlash yo‘llari

Xajm ko‘rsatkichlari orasida mahsulotni realizatsiya qilish ko‘rsatkichi o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lib, u ishlab chiqarish samaradorligini aniqlovchi muhim ko‘rsatkichlardan biridir.

Darhaqiqat, sotish jarayoni – ishlab chiqarilgan mahsulotning ist’emolchilarning talab va ehtiyojlariga javob berishi demakdir. Bunday sharoitda korxonalar mahsulot assortimentini kengaytirishdan va uning sifatini yaxshilashdan u yoki bu tovarlarga bo‘lgan taklif va talablarni o‘rganishdan manfaatdor edilar, zero ishlab chiqarish sotish jarayoni bilan tugallanishi kerak edi.

Korxonalarning sotish ko‘rsatkichilari orqali ish yuritish tajribasini, jiddiy nuqsonlar mavjudligini ko‘rish mumkin. Gap shundaki, korxonalar sotish rejasini orttirib bajarganlari holda, ularning ayrim iste’molchilari bilan tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan tovar yetkazib bermaslik hollari ko‘payishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida, iqtisodiyotning rivojlanishiga juda katta zarar yetkazardi. Shu sababli korxonalarning xo‘jalik faoliyatiga baho berishda muhim ko‘rsatkich sifatida sotish rejasining shartnoma majburiyatlariga nisbatan bajarilishini olish lozim.

Darvoqe, mazkur ko‘rsatkich bo‘yicha reja bajarilish darajasining eng maqbul miqdori 100 foizdir. Mahsulotni realizatsiya qilish avvalambor, tovar mahsulotini ishlab chiqarishga bog‘liq.

Tovar mahsuloti deganda, barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o‘tagan, to‘la butlangan, texnika nazorati bo‘limidan o‘tgan va omborga topshirilib sotishga mo‘ljallangan mahsulot tushuniladi.

Sotilgan mahsulot deganda, tovarlar iste’molchilarga yuborilganda yoki uning puli tovar yuboruvchilarining bankdagi hisob raqamiga o‘tkazilishi tushuniladi.

Sanoat mahsuloti har xil baholarda, ya’ni rejada qabul qilingan ulgurji bahoda hisoblanilar edi. Bu esa ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan mahsulotni taqqoslash uchun imkoniyat yaratadi. Bundan tashqari tovar mahsuloti hisobotida amaldagi ulgurji baho bilan ham hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini tannarx, foyda kabi ko‘rsatkichlar bilan bog‘lash uchun imkoniyat beradi, chunki tannarx va foyda ko‘rsatkichlarini o‘lchash uchun asos qilinib amaldagi ulgurji baho olinardi.

Tovar mahsuloti asosan shartnoma bahoda, o‘zgarmas ulgurji va amaldagi ulgurji bahoda hisoblanadi

Tovar va realizatsiya ko‘rsatkichlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog‘liq. Masalan, hisobot davrida realizatsiya qilinmagan mahsulot (tayyor mahsulot, jo‘natilgan tovarlar)ning yil boshiga bo‘lgan qoldig‘iga ishlab

chiqarilgan tovar mahsuloti qo‘shilib realizatsiya qilinmagan mahsulotlarning yil oxiridagi qoldig‘i ayirib tashlanadi.

Sof mahsulot tovar mahsuloti bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar (shu jumladan asosiy ishlab chiqarish vositalarining amortizatsiyasi) summasi o‘rtasidagi farq sifatida aniqlaniladi. Bu ko‘rsatkichdan foydalanish mehnat jamoalarini buyumlashgan mehnatni kam sarflab mahsulot chiqarishni ko‘paytirishdan manfaatdor qiladi. Moddiy ishlab chiqarishda barcha taromoqlarning sof mahsulot summasi mamlakatda hosil qilingan milliy daromadni tashkil etadi. Sof mahsulot ko‘rsatkichidan foydalanish chiqimsiz xo‘jalik mexanizmini shakllantirishning yo‘nalishlaridan biridir.

Ayrim hollarda boshqaruv tahlilida to‘g‘ri baho berishga erishish uchun normativ sof mahsulot (NSM) ko‘rsatkichidan ham foydalaniladi. Normativ sof mahsulot ishlab chiqarishdagi ishchilarning asosiy va qo‘shimcha ish haqini, sotsial sug‘urta uchun ajratmalar va normativ foydani jamlash orqali aniqlanadi.

Sof mahsulotda bo‘lganidek, NSMning iqtisodiy mazmunini yangidan hosil qilingan qiymat tashkil qiladi.

NSM sof mahsulot singari chiqimsiz xo‘jalik mexanizmining muhim yo‘llaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Lekin NSM bir qancha nuqsonlardan holi emas. Uni qo‘llash doirasi juda ham cheklangan. U asosan mehnat unumdorligining o‘sish sur’atlarini aniqlash va ish haqi normativlarini belgilashda foydalaniladi. Bundan tashqri, u tannarx, foyda, rentabellik, korxonaning daromadi singari moliyaviy holatga doir ko‘rsatkichlari bilan bog‘lanmagan va nihoyat, NSM ko‘rsatkichi mahsulot tarkibidagi strukturaviy o‘zgarish ta’siriga beriluvchi bo‘ladi: ikkinchi darajali, ammo nisbatan ko‘p mehnat talab qiladigan mahsulotlarni ko‘paytirish hisobiga NSMni tovar mahsulotiga nisbatan jadalroq o‘stirishni ta’minlash mumkin.

Shartli sof mahsulot (SHSM) – bu sof mahsulot qo‘shuv asosiy vositalarning amortizatsiyasidir. Bu ko‘rsatkich ham ayrim korxonalarda qo‘llanilishi mumkin. Biroq bozor munosabatlari sharoitida asosiy ko‘rsatkich erkin shartnomaviy narx bo‘lib hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda har bir korxona o‘zining hisob siyosatini mustaqil hal qiladi. Bu esa uning o‘z xususiyatlaridan kelib chiqib qaysi ko‘rsatkichni qo‘llashni o‘zlari mustaqil tanlash imkonini beradi.

4.3. Korxonada mahsulot ishlab chiqarish va sotish ko‘rsatkichlarining tahlili

Korxonalar faoliyatini ifodalovchi hajm ko‘rsatkichlari tahlili iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilgan. Deyarli barcha iqtisodiy tahlilga bag‘ishlangan darsliklarda ushbu masalaga u yoki bu darajada to‘xtalib o‘tilgan.

Ammo bozor munosabatlarining shakllanishi, iqtisodiyotning erkinlashuvi, ko‘pmulkchilikka asoslangan iqtisodiy tizimda kichik biznesga asoslangan xususiy sektor korxonalarining vujudga kelishi bu sohaga yangicha yondoshishni, iqtisodiy tahlilning o‘ziga xos usullarini ishlab chiqishni taqozo qilmoqda. Ayniqsa iqtisodiyotning hozirgi bosqichida tahlil tahlil qilish uchun emas, balki korxonani bevosita oqilona boshqarish uchun zarur bo‘lmoqda. Shu tufayli iqtisodiy tahlilga talab va uni amalga oshirish zarurati yanada kuchaydi. Boz ustiga hozirgi iqtisodiy vaziyat ichki imkoniyatlarni axtarib topishni taqozo qilmoqda. Bu esa bevosita omilli tahlil usullarini ham keng miqyosda qo‘llashni talab qilmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, xususiy korxonalarda hajm ko‘rsatkichlari ichida mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Kichik hajmga asoslangan ishlab chiqarish korxonalarida ushbu ko‘rsatkichlarga ta’sir qiluvchi omillar ham o‘zgaradi. Bu esa ularni tahlil qilish usullariga ham o‘ziga xos tarzda yondoshuvni taqozo qiladi. Ammo yuqorida nomlari zikr etilgan shu sohaning yetakchi olimlari adabiyotlarida aynan, xususiy mulkka asoslangan kichik biznes korxonalariga xos tahlil usullari, ayniqsa omilli tahlil yetarli darajada yoritilmagan. Shularni inobatga olib mazkur korxonalarda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish, tannarx, foyda kabi natijaviy ko‘rsatkichlar hamda rentabellik, raqobatbardoshlik kabi nisbiy ko‘rsatkichlar o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillar tizimini ishlab chiqish va ularni hisoblash yo‘llarini ko‘rsatib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, bozor munosabatlari sharoitida tovarni ishlab chiqarish bilan birga uni sotish muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin tovarni sotish qanchalik muhim bo‘lmasin oldin uni ishlab chiqarish lozim. Ishlab chiqarish bo‘lmasa, tabiiyki, sotish bo‘lmaydi. Ammo ishlab chiqarish, oldingidek, faqat ishlab chiqarish uchun emas, balki sotishga qaratilgan, tovar esa iste’molchining talabiga javob beradigan bo‘lishi lozim.

Bu jarayonlar o‘z-o‘zidan ushbu ko‘rsatkichlar tahliliga ham alohida, bugungi zamon nuqtai nazari bilan yondoshishni talab qiladi. Ushbu talabdan kelib chiqib mahsulotni ishlab chiqarish va sotishni tahlil qilish uchun quyidagi umumlashgan jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (4.1-jadval).

4.1 - Jadval

«Turon» ko‘ptarmoqli mas’uliyati cheklangan jamiyatda 2003 yilda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishi va ularning o‘zgarishini aniqlash hisob-kitobi

Ko‘rsatkichlar	O‘t-gan yilda	Hisobot yilida		Farqi (+,-)		O‘zgarish sur’ati	
		rejada	haqi-qatda	rejaga nisba-tan	o‘tgan yilga nisbatan	rejaga nisba-tan	o‘tgan yilga nisbatan
1. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, shartli banka	41040	43646	44025	+379	+2985	100,9	107,3
2. Sotilgan mahsulot hajmi, shartli banka	40237	42815	43811	+996	+3574	102,3	108,9
3. Sotilgan mahsu-lotning ulushi, %	98,05	98,11	99,51	+1,40	+1,46	X	X

Manba: Korxonaning yillik hisobotlari asosida tuzildi.

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, korxona mahsulotni ishlab chiqarish bo‘yicha hisobot yilida rejani 100,9 %, sotish hajmi bo‘yicha esa 102,3 % ga bajargan. O‘tgan yilga nisbatan o‘zgarish sur’ati ham mahsulotni ishlab chiqarish bo‘yicha 107,3 % ni tashkil qilgan bo‘lsa, sotish bo‘yicha esa 108,9 % ni tashkil qilgan. Sotish hajmining tez o‘sishi sotilmay qolgan tovarning kamayishidan, barcha ishlab chiqarilgan mahsulotning o‘z xaridorini topayotganidan dolalot beradi. O‘tgan yilda barcha ishlab chiqarilgan tovarlarning 98,05 % sotilgan bo‘lsa, hisobot yilida bu ko‘rsatkichning miqdori 99,51 % ga yetgan. Bu ham sotilgan mahsulot bo‘yicha ijobiy natijaga erishilganligidan dalolatdir.

Ushbu jadval ma’lumotlari ishlab chiqarilgan va sotilgan tovarlar haqida umumiy xulosa qilishga asos bo‘ladi. Ammo ko‘pincha shunday holatlar bo‘ladiki, bu umumiy muvoffaqiyatlarning ichida ayrim kamchiliklar, hali ishga solinmagan imkoniyatlar (rezervlar) yashirinib yotgan bo‘lishi mumkin. Bularni aniqlash uchun ushbu umumiy hajmni alohida tovar guruhlari bo‘yicha ham o‘rganishni taqozo qiladi. Bu uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (4.2-jadval).

4.2 - Jadval

«Turon» KMCHJda 2003 yilda mahsulot ishlab chiqarish hajmini alohida tovar guruhlari bo‘yicha reja bajarilishining hisob-kitobi

(natural miqdorda)

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida		Farqi (+,-)		O‘zgarish sur’ati	
		Rejada	haqiqatda	rejaga nisbatan	o‘tgan yilga nisbatan	rejaga nisbatan	o‘tgan yilga nisbatan
1. Olma sharbati	6253	6640	6711	+71	+458	101,1	107,3
2. O‘rik sharbati	7360	7818	5350	-2468	-2010	68,4	72,7
3. Uzum sharbati	4130	4400	6205	+1805	+2075	140,7	150,2
4. Pamidor sharbati	4815	5119	4912	-207	+97	96,0	102,0
5. Gilos sharbati	6252	6641	7881	+1240	+1629	118,7	126,1
6. Sabzi sharbati	7258	7717	7548	-169	+290	97,8	104,0
7. Behi sharbati	4972	5311	5418	+107	+446	102,0	109,0
Jami:	41040	43646	44025	+379	+2985	100,9	107,3

Manba: Korxonaning buxgalteriya hisobi hisobotlari asosida tuzildi.

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, mahsulot ishlab chiqarish rejasi hisobot yilida umumiy hajmi bo‘yicha 100,9 % bajarilgan. Ularni alohida tovar guruhlari bo‘yicha tahlil qilganda shu aniq bo‘ldiki, ishlab chiqarish rejasi umuman bajarilganligi bilan ayrim mahsulot turlari bo‘yicha haqiqiy miqdor rejaga nisbatan ancha kam bo‘lgan. Xususan, o‘rik sharbati bo‘yicha reja atigi 68,4 % bajarilgan, pamidor sharbati ishlab chiqarish bo‘yicha reja bajarilishi 96,0 % ni tashkil qilgan bo‘lsa, sabzi sharbati bo‘yicha 97,8 % ga teng bo‘lgan. Ko‘rinib turibdiki, yetti xil mahsulotning to‘rttasi bo‘yicha reja bajarilgan bo‘lsa, uchtasi bo‘yicha bajarilmagan. Agar shu mahsulotlar bo‘yicha reja bajarilganda edi, haqiqiy natija yana 2844 shartli bankaga (2468+207+169) oshgan bo‘lar edi. U holda ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorining haqiqiy hajmi 44025 shartli banka emas, balki 46869 shartli bankaga (44025+2844) teng bo‘lar edi. Agar ushbu ichki imkoniyatdan to‘liq foydalanilganda mahsulot ishlab chiqarish rejasi 100,9 % emas, balki 107,4 % ni (46869:43646 ·100) tashkil qilgan bo‘lar edi.

Xuddi shunday xulosani o‘tgan yilgi ma’lumotlar bilan solishtirib ham chiqarish mumkin. O‘tgan yilga nisbatan ham o‘rik sharbatini ishlab chiqarish 2010 shartli bankaga yoki 27,3 % ga (100,0-72,7) kam bajarilgan. Bu ham korxonaning ichki imkoniyati mavjudligidan dalolat beradi.

Albatta, shuni inobatga olish lozimki, shu oxirgi ikki yil mobaynida o‘rikzorlarning hosildorligi Samarqand viloyatida, ayniqsa, shu kichik korxona joylashgan Oqdaryo tumanida yaxshi bo‘lmadi. Ammo bu

masalaning oldini olish, ya’ni o‘rikni yaqin Navoiy va Jizzax viloyati tumanlaridan, hosildorlik yaxshi bo‘lgan joylardan tayyorlab olib kelish mumkin edi. Bundan tashqari mazkur korxona o‘rik sharbati yetishtirib berish bo‘yicha oxirgi ikki yilda tuzgan shartnoma shartlarini ham to‘liq bajarmadi. Demak, bunday sustkashlik oqibati nafaqat bitta korxonaga, balki ularning hamkorlari faoliyati natijalariga ham salbiy ta’sir qildi.

4.4. Ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta’sir qiluvchi omillar tahlili

Mahsulot hajmining natural miqdori bo‘yicha umumiy o‘zgarishiga ham birqancha omillar ta’sir qiladi. Ularning ayrimlarini ko‘rib chiqamiz. Birinchisi, mahsulot umumiy natural miqdorining bajarilish koeffitsiyenti va ikkinchisi, mahsulot assortimentining tarkibiy o‘zgarishi. Tahlil jarayonida shu ikki omilning ham ta’sirini aniqlash lozim. Bularni aniqlash uchun bir qancha hisob-kitoblarni amalga oshirishni talab qiladi.

Eng avvalo, barcha mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha natural miqdorining umumiy bajarilish koeffitsiyentini (Knm) aniqlab olish lozim. Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\textbf{Umumiy mahsulot natural miqdori rejasining bajarilish koeffitsiyenti (Knm)} = \frac{\textbf{Haqiqiy bajarilgani}}{\textbf{Rejada ko‘zda tutilgani}} = \frac{\textbf{440 25}}{\textbf{43646}} = \textbf{1,00868}$$

Ushbu koeffitsiyent aniqlangach mazkur omilning mahsulot hajmining o‘zgarishiga ta’sirini (ΔQknm) hisoblash mumkin. Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Qknm = (Qr \,.\, Knm) - Qr$$

Bunda: *Qr – haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi miqdori va rejadagi bahoda ifodalanishi;*

Knm - mahsulot natural miqdori rejasining umumiy bajarilish koeffitsiyenti;

Agar ushbu formulani kengaytirib yozadigan bo‘lsak quyidagi formulaga ega bo‘lish mumkin:

$$\Delta Qknm = (q^r * p^r) \,.\, Knm - (q^r * p^r);$$

Ushbu formulaning birinchi qismini yana boshqacha ko‘rinishda ham ifodalash mumkin:

Rejadagi baho va rejadagi tarkibdagi haqiqiy tovar mahsulotining miqdori	**=**	**Haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi miqdori va rejadagi bahodagi hajmi**	**X**	**Knm;**

Ushbu omillarning ta’sirini hisoblash uchun mahsulot hajmining qiymati aniqlanadi va ushbu jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (4.2-jadvalga qaralsin).

U holda olma sharbati bo‘yicha reja bahosidagi tovar mahsuloti haqiqatdagi rejadagi tarkibda Knm.ni qo‘llab quyidagicha hisoblanadi:

2363,8 x 1,00868 = 2384,3 ming so‘m

Xuddi shu tarzda boshqa mahsulotlar bo‘yicha ham hisoblash mumkin (6-ustun).

Tovar mahsuloti hajmining ikkinchi omil, ya’ni tovar guruhlarining tarkibiy tuzilishi o‘zgarishi evaziga o‘zgarganligini aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Qtt = (q^h * p^r) - (q^r * p^r) \text{ . Knm;}$$

Bunda: ***ΔQtt*** - *mahsulot hajmining o‘zgarishiga ularning tarkibiy tuzilishi o‘zgarishining ta’siri;*

q^h - *mahsulotning haqiqatdagi natural miqdori;*

q^r - *mahsulotning rejadagi natural miqdori;*

p^r -*1 shartli banka mahsulotning rejadagi bahosi.*

Ushbu formulaning birinchi qismini yana quyidagicha ham ifodalash mumkin:

Haqiqatda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining rejadagi bahosi	**=**	**Haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi**	**x**	**Mahsulotning rejadagi bahosi** ;

Ushbu ko‘rsatkichni 4.2-jadvaldagi ma’lumotlardan foydalangan holdagi aniqlanganda olma sharbati bo‘yicha haqiqatdagi mahsulot qiymati rejadagi bahoda quyidagicha bo‘ladi:

6711 x 356 = 2389,1 ming so‘m

Xuddi shu ko‘rsatkich o‘rik sharbati bo‘yicha:

5350 x 741 = 3964,4 ming so‘m va h.k.

Agar ushbu omillarni mahsulotning umumiy hajmi bo‘yicha aniqlash lozim bo‘lsa, shu tovar assortimentlari bo‘yicha hisoblangan omillarni jamlash mumkin. Bu uchun quyidagi ikkita formula tavsiya qilinadi:

Birinchi omil uchun: $\mathbf{\Delta Qknm = \Sigma (q^r . p^r) . Knm - \Sigma(q^r . p^r);}$

Ikkinchi omil uchun: $\mathbf{\Delta Qtt = \Sigma (q^h . p^r) - \Sigma(q^r . p^r) . Knm;}$

Shu ikki omilning amaliyotda qo‘llanilishini ko‘rib chiqish ush bu nazariy tavsiyalarning amaliy qimmatini oshiradi. Bu uchun yana 4.3-jadvaldan foydalanish tavsiya qilinadi.

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining haqiqiy hajmi reja bahosida 365,4 ming so‘mga (24855,5-24490,1) ko‘paygan. Bu o‘zgarishga ikkita omil ta’sir qilganligini ko‘ramiz.

4.3 - Jadval

«Turon» KMCHJda 2003 yilda ishlab chiqarish hajmiga ta’sir qiluvchi omillar hisob-kitobi

Mahsulotlarning nomi	Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, shartli bankada			1 shartli banka mahsulotning rejadagi bahosi	Reja bahosidagi tovar mahsuloti			Farqi		
	Rejada	haqiqatda	farqi (+,-)		rejada	haqiqatda rejadagi tarkibda	haqiqatda	Jami	Shu jumladan	
									umumiy miqdori o‘zgarishi evaziga	tar-kibi o‘zgarishi evaziga
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Olma sharbati	6640	6711	+71	356	2363,8	2384,3	2389,1	+25,3	+20,5	+4,8
2. O‘rik sharbati	7818	5350	-2468	741	5793,1	5843,4	3964,4	-1828,7	+50,3	-1879,0
3. Uzum sharbati	4411	6205	+1794	652	2876,1	2901,1	4045,7	+1169,6	+25,0	+1144,6
4. Pamidor sharbati	5119	4912	-202	231	1181,3	1191,6	1135,7	-45,6	+10,3	-55,9
5. Gilos sharbati	6641	7881	+1240	852	5658,1	5707,2	6714,6	+1056,5	+49,1	+1007,4
6. Sabzi sharbati	7717	7548	-163	456	3516,2	3546,7	3441,9	-74,3	+30,5	-104,8
7. Behi sharbati	5311	5418	+107	584	3101,5	3128,5	3164,1	+62,5	+26,9	+35,6
Jami:	43646	44025	+379	X	24490,1	24702,8	24855,5	+365,4	+212,7	+152,7

Manba: 4.2-jadval ma’lumotlari asosida tavsiya qilingan usulni qo‘llagan holda hisob-kitob qilindi.

Birinchidan, tovar mahsulotining o‘zgarishiga mahsulot natural miqdorining ko‘payishi ta’sir qilgan. Mazkur ko‘rsatkich rejasi bajarilish koeffitsiyentining 0,87 foiz bandga oshganligi tovar mahsuloti hajmini 212,7 ming so‘mga ko‘paytirgan:

24702,8 - 24490,1 = + 212,7 ming so‘m

Ikkichidan, tovar mahsulotining o‘zgarishiga ularning tarkibiy tuzilishidagi o‘zgarishi ta’sir qilgan. Uni aniqlash uchun haqiqatdagi tovar mahsulotining rejadagi bahosidagi miqdoridan uning rejadagi tarkibdagi miqdori ayriladi, u holda natija quyidagicha bo‘ladi.

24855,5 - 24702,8 = - 152,7 ming so‘m.

Shu ikki omilning ta’siri natija o‘zgarishining umumiy farqiga teng:

212,7 + 152,7 = + 365,4 ming so‘m.

Tovar mahsuloti o‘zgarishiga ushbu omillardan tashqari yana bir qancha omillar ham ta’sir qilishini inobatga oladigan bo‘lsak mazkur hisob-kitoblarni davom ettirish mumkin. Umuman olganda tovar mahsuloti qiymatining o‘zgarishiga yuqorida ko‘rsatilganlar bilan birga yana bir qancha omillar ta’sir qiladi. Bular jumlasiga:

* tovar mahsulotining natural miqdori;
* tovar mahsulotining tarkibiy tuzilishidagi o‘zgarishlar;
* tovar mahsulotining tannarxi;
* tovar mahsulotining bahosi

kabi omillar kiradi. Ularning ta’sirini hisoblash uchun birqancha hisob-kitoblarni amalga oshirishni tavsiya qilamiz.

Korxonada tovar mahsulotini ishlab chiqarishning natural miqdori oshganligining umumiy qiymatiga ta’sirini (**ΔTM.NM**) aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\mathbf{\Delta TM_{.NM}} = \sum_{i=1}^{n} \mathbf{[Tm_i^r \cdot (Tm.nqi^h / Tm.nqi^r)]} - \sum_{i=1}^{n} Tm.\mathbf{i^h} \;;$$

Bunda: *Tmi.* **r** *- i - tovar guruhi bo‘yicha tovar mahsulotining rejadagi qiymati;*

Tm.nqi **h** *- i-tovar guruhi bo‘yicha tovar mahsulotining natural miqdori, haqiqatda;*

Tm.nqi **r** *- i tovar guruhi bo‘yicha tovar mahsulotining natural miqdori, rejada;*

i - tovar guruhlarining tartib raqami (i=1,n)

n - tovar guruhlarining umumiy soni.

2. Tovar mahsulotining o‘zgarishiga uning tarkibiy tuzilishidagi o‘zgarish (**ΔTM.tt**) ham sezilarli darajada ta’sir qiladi. Uni aniqlash uchun

haqiqatdagi tovar mahsulotining rejadagi bahosi bilan hisoblangan miqdoridan ($\sum_{i=1}^{n} TM.rbi^{h}$) haqiqatdagi tovar mahsulotining rejadagi tarkibdagi miqdori ($\sum_{i=1}^{n} TM.i^{r}$·Knmi) ayriladi. Bu uchun quyidagi formuladan foydalanish tavsiya qilinadi:

$$\mathbf{\Delta TM_{.TT} = \sum_{i=1}^{n} TM.rbi^{h} - (\sum_{i=1}^{n} TM.i^{r} \cdot Knmi);}$$

3. Tovar mahsuloti qiymatining o‘zgarishiga bahoning o‘zgarishi ham alohida ta’sir qiladi. Ushbu ko‘rsatkichni (**ΔTM.B**) aniqlash uchun haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi tannarxi bilan hisoblangan hajmidan ($\sum_{i=1}^{n} TM.rtnh$) haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi bahosida hisoblangan hajmini ($\sum_{i=1}^{n} TM.rbi^{h}$) ayirib tashlanadi. Bu quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\mathbf{\Delta TM_{.B} = \sum_{i=1}^{n} TM.rtnh - \sum_{i=1}^{n} TM.rbi^{h};}$$

4. Tovar mahsuloti hajmining o‘zgarishi bevosita uning tannarxidagi o‘zgarishlarga ham bog‘liq. Agar tannarxi qancha past bo‘lsa bir xil bahoda ko‘p foyda olish mumkin va aksincha. Agar mahsulotning tannarxini kamaytirsak, teng holda, uning narxini pasaytirib ham foyda olishga erishishimiz mumkin. Shu tufayli mahsulot hajmining o‘zgarishiga tannarxning ta’siri ham hisoblanishi lozim. Ushbu omilning ta’sirini ($\Delta TM_{.TN}$) aniqlash uchun tovar mahsulotining haqiqiy miqdoridan ($\sum_{i=1}^{n} TM.^{h}$) uning rejadagi tannarx bilan hisoblangan miqdori ayriladi ($\sum_{i=1}^{n} TM.rtnh$). Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\mathbf{\Delta TM_{.TN} = \sum_{i=1}^{n} TM.^{h} - \sum_{i=1}^{n} TM.rtnh;}$$

Barcha omillar ta’siri natijaning umumiy farqiga teng bo‘lishi lozim:

$$\mathbf{\Delta TM_{.} = \Delta TM_{.NM} \pm \Delta TM_{.TT} \pm \Delta TM_{.B} \pm \Delta TM_{.TN};}$$

Ushbu formulalarga aniq ma’lumotlarni qo‘llab yechish uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (4.4-jadval).

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining hajmi hisobot davrida 2195,9 ming so‘mga yoki 9,0 % ga (26686,0 : 24490,1 . 100) ko‘paygan. Ushbu o‘zgarishga bir qancha omillar ta’sir qilgan. Ular quyidagilardan iborat.

4.4 - Jadval

«Turon» KMCHJda 2003 yilda tovar mahsuloti o‘zgarishiga alohida omillar ta’sirining hisob-kitobi

Mahsulotning nomi	Tovar mahsuloti (ming so‘m)				haqi-qatdagi tarkib, tannarx bahoda	farqi (+,-)
	rejada	Haqiqatda				
		rejadagi tarkibda	rejadagi tannarxda	rejadagi bahoda		
A	1	2	3	4	5	6
1. Olma sharbati	2363,8	2384,3	2389,1	2134,1	2496,5	+132,7
2. O‘rik sharbati	5793,1	5843,4	3964,4	3761,1	4215,8	-1577,3
3. Uzum sharbati	2876,0	2901,1	4045,7	3859,5	4300,1	+1424,1
4.Pamidor sharbati	1181,3	1191,6	1135,7	992,2	1286,9	+105,6
5. Gilos sharbati	5658,1	5707,2	6714,6	6391,5	7132,3	+1474,2
6. Sabzi sharbati	3516,2	3546,7	3441,9	3049,4	3781,5	+265,3
7. Behi sharbati	3101,6	3128,5	3164,1	2958,2	3472,9	+371,3
Jami:	24490,1	24702,8	24855,5	23145,7	26686,0	+2195,9

MANBA: Korxonaning buxgalteriya hisobi va hisobotlari hamda 4.2. va 4.3-jadvallar ma’lumotlari asosida hisoblandi.

1. Ushbu korxonada tovar ma’lumotining natural miqdori 379 shartli bankaga ko‘payishi uning qiymatini 212,7 ming so‘mga oshirgan.

24702,8-24490,1 = +212,7 ming so‘m

2. Tovar mahsuloti tarkibida narxi qimmat bo‘lgan tovarlarning ulushi kamayganligi uning umumiy qiymatini ancha pasayib ketishiga sabab bo‘lgan. Buning natijasi bizning misolimizda 152,7 ming so‘mga teng:

24855,5 - 24702,8 = +152,7 ming so‘m

3. Mazkur korxona ishlab chiqargan tovar mahsulotini tannarxi hajmida sotganda edi, uning umumiy hajmi 1709,8 ming so‘mga kam bo‘lar edi. Ko‘rinib turibdiki, korxona o‘z mahsulotini qimmatroq bahoda sotib ancha foyda olishga erishgan. Ushbu hisob-kitob bizning misolimizda quyidagicha aniqlangan:

23145,7 - 24855,5 = -1709,8 ming so‘m

4. Mahsulot bahosining oshganligi tovar mahsuloti hajmini 3540,3 ming so‘mga ko‘paytirgan. Bu bizning misolimizda quyidagicha aniqlanadi:

26686,0 - 23145,7 = +3540,3 ming so‘m

Barcha omillar ta’siri natija o‘zgarishining umumiy farqiga teng:

212,7 – 152,7 - 1709,8 + 3540,3 = +2195,9 ming so‘m

Ko‘rinib turibdiki, tovar mahsulotining hajmining o‘zgarishiga to‘rtta omildan uchtasi ijobiy, bittasi esa salbiy ta’sir qilgan. Kelgusida salbiy ta’sir qilgan omillarga asosiy e’tiborni qaratish lozim bo‘ladi.

4-mavzu: «Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlili» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- ishlab chiqarish hajmi;
- mahsulot nomenkulaturasining tavsifi;
- mahsulot assortimentini tahlil etish uslublari;
- mahsulot tarkibidagi strukturaviy o‘zgarishlarni aniqlash uslublari;
- ishlab chiqarish maromiyligi;
- ishlab chiqarish maromiyligini buzilish sabablari;
- maromiylikni korxona iqtisodiy ko‘rsatkichlariga ta’siri;
- mahsulot ishlab chiqarishga ta’sir etuvchi omillar tasnifi;
- tadbirkorlik omili;
- mehnat omili;
- tovar-moddiy zaxiralar bilan ta’minlanganlik omili;
- asosiy vositalar bilan qurollanganlik omili
- sotish hajmi;
- sotish hajmiga ta’sir etuvchi omillar tahlilini uslublari;
- mahsulot yetkazib berish va sotish shartnomalari;
- shartnoma bajarilishini tahlil etish usullari;
- sifat ko‘rsatkichlari tahlili;
- mahsulot sifatini tahlil etish uslublari;
- reklamatsiya to‘g‘risida tushuncha

5-MAVZU: KORXONALARDA MAHSULOT ISHLAB CHIQARISH TANNARXI TAHLILI

Reja:

1. Ishlab chiqarish jarayonlari tannarxi tahlilining zaruriyati va vazifalari.
2. Ishlab chiqarish jarayonlari tannarxi tahlili.
3. Ishlab chiqarish xarajatlariga ta’sir qiluvchi omillar tahlili.

1. Ishlab chiqarish jarayonlari tannarxi tahlilining zaruriyati va vazifalari

Ishlab chiqarish faoliyati birinchi navbatda jonli va moddiylashtirilgan mehnat xarajatlari, mehnat vositalari va moliyaviy resurslarning ishlatilishiga bog‘liqdir.

Har qanday tadbirkor o‘z faoliyatini boshlayotganda faoliyatiga muvofiq keladigan darajada resurslarga ega bo‘lishi lozim. Ularni ishlab chiqarish jarayoni mahsulotni sotish evaziga daromad olishga tayyor bo‘lishi kerak. Bu daromad ishlab chiqarish xarajatlaridan ko‘p bo‘lishi kerak. Farq qancha katta bo‘lsa, foyda va faoliyatining samaradorligi shuncha yuqori bo‘ladi.

Har bir tadbirkor o‘z faoliyatini amalga oshirayotib, uning qilgan xarajatlari ma’lum darajada foyda keltirishga intiladi. Foydasiz va keraksiz xarajatlar iloji boricha yo‘q qilinishi yoki minimumgacha keltirilishi kerak.

Buning hammasiga xarajatlarni rejalashtirish, to‘g‘ri hisobga olish va tahlil qilish orqali uni mohirlik bilan boshqarish natijasida erishish mumkin. Bu esa o‘z navbatida «Xarajat» turlarini va ko‘rsatkichlarini, ularni ifodalovchi hisob usullarini, xarajatlarni rejalashtirish va tahlil qilishni amalga oshirishni talab qiladi.

Hamma xarajatlar qo‘yidagi belgilar asosida kategoriyalarga turkumlanadi:

- boshqaruv sohasidagi roli bo‘yicha;
- xarajatlarni nazorat qilish darajasi bo‘yicha;
- xarajatning funksional o‘zgarishi bo‘yicha;
- iqtisodiy mazmuni bo‘yicha;
- kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha;
- xarajatlarning hisobi va mahsulot tannarxiga kiritilishi bo‘yicha.

Boshqaruv sohasidagi roli bo‘yicha xarajatlar ikki guruhga birlashtirilgan:

a) ishlab chiqarish xarajatlari;

b) noishlab chiqarish xarajatlari.

Ishlab chiqarish xarajatlari bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq. Ular o‘z navbatida qo‘yidagi bo‘limlarga ajratiladi;

- materiallarning bevosita xarajatlari;
- mehnat haqi uchun bevosita xarajatlar;
- ishlab chiqarish umumiy xarajatlari.

Materiallarning bevosita xarajatlari va mehnat haqi uchun bevosita xarajatlar birlamchi xarajatlar hisoblanadi, chunki ular bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq va to‘g‘ri mahsulot birligining tannarxiga kiritiladi. Ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari belvosita xarajatlar deyiladi, ya’ni o‘z qiymatini tayyor mahsulotga qisman-qisman o‘tkazib boradigan xarajatlardir. Masalan, asosiy vositalarning tannarxiga kiritiladigan xarajatlari bo‘yicha misol bo‘ladi. Uning natural shakli o‘zgarmaydi. Mahsulot shaklida yoki tarkibida o‘z ifodasini topmaydi. Lekin b xarajatlarga kiritiladi. Birlamchi va bilvosita xarajatlar yig‘indisi mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

Noishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq emas.Ular mahsulot sotish, ilmiy izlanish, ma’muriy boshqaruv xarajatlarini, kredit bo‘yicha foizlarni to‘lash xarajatlarini va bevosita korxona ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Xarajatlarning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlariga bo‘linishi buxgalteriya hisob va tahlilini amalga oshirishda va korxona faoliyati natijalariga ta’sir qiluvchi omillarni hisoblashda inobatga olish zarurligi bilan ifodalanadi. Bundan tashqari, korxona ular asosiga ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlarning umumiy xarajatlar summasidagi ulushi to‘g‘risida xulosalar qilishda va xarajatlarni qisqartirish va tejash boshqaruv qarorlarini qabul qilishida ham foydalanish mumkin. Noishlab chiqarish xarajatlarining ulushi oshishi foydaning kamayishiga va ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari summasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar moliyaviy hisobotlarning 2 shakl «Foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobot», 5 shakl «Buxgalteriya balansiga ilova», 6 bo‘lim «Korxona tomonidan qilingan xarajatlar», shuningdek, «Korxona mahsulotini ishlab chiqarish va sotish to‘g‘risidagi hisobot» nomli statistik hisobotlarida keltiriladi.

Xarajatlarni nazorat qilish darajasi bo‘yicha, ya’ni ob’ekt tannarxning kalkulyatsiya qilinishi mumkinligiga qarab to‘g‘ri va egri (to‘g‘ri bo‘lmagan) xarajatlarga bo‘lish mumkin.

To‘g‘ri xarajatlar – bu alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda tannarxiga bevosita kiritiladigan xarajatlar: Aniq mahsulot uchun qilingan to‘g‘ri xarajatlarni va bo‘limlar uchun qilingan to‘g‘ri xarajatlarni farqlay bilish kerak.

Agar xarajatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri aniq mahsulotga olib borish mumkin bo‘lsa bu ushbu mahsulot uchun to‘g‘ri xarajat bo‘lib hisoblanadi. Korxonaning bo‘limlari bilan bevosita bog‘liq xarajatlar bu bo‘limning to‘g‘ri xarajati hisoblanadi, lekin ushbu bo‘limda chiqariladigan aniq mahsulotga nisbatan ular egri xarajat hisoblanadi.

To‘g‘ri xarajatlar bevosita mahsulot tannarxiga ishlab chiqarish xarajatlari miqdorida olib boriladi. Bu xarajatlar butunlay o‘z qiymatini aniq ishlab chiqarilgan mahsulotga o‘tkazadi.

To‘g‘ri xarajatlarning asosiy moddalari quyidagilar:

- xom ashyo va asosiy materallar;
- sotib olinadigan ashyolar va yarim fabrikantlar;
- ishlab chiqarish xodimlarining asosiy ish haqi;
- elektr quvvati qiymati kabilar.

Egri xarajatlarni, ularni yana bilvosita xarajatlar deyiladi. Ularni mahsulotning aniq turiga bevosita olib borib bo‘lmaydi (agar mahsulotning bir necha turi ishlab chiqarilsa). Bir vaqtning o‘zida mahsulotlarning har xil turlariga olib boriladigan xarajatlar ishlab chiqarishning qo‘shma yoki kompleks xarajatlar deyiladi va egri xarajatlar turkumiga kiradi. Masalan, sex xodimlarining mehnat haqi (sex boshlig‘ining, xizmat ko‘rsatuvchi xodimlarning), kommunal xizmati, sex binolarining amortizatsiyasi va umumiy foydalanishdagi uskunalar va boshqalar

Egri xarajatlarning asosiy moddalari qo‘yidagilardir:

- umumsex xarajatlari;
- umumzavod xarajatlari;
- noishlab chiqarish xarajatlarining bir qismi.

Xarajatlar bo‘limlar uchun to‘g‘ri xarajat, shuning bilan birga mahsulot uchun egri xarajat bo‘lishi mumkin. Remont-mexanika sexi boshlig‘ining mehnat haqi sex uchun to‘g‘ri xarajatdir, lekin shu sexda tayyorlanadigan ko‘plab mahsulot turlari uchun egri xarajat hisoblanadi.

To‘g‘ri xarajatlar bevosita «Asosiy ishlab chiqarish schyotida o‘z aksini topadi, egri xarajatlar esa «Umumishlab chiqarish xarajatlari» schyotiga taalluqlidir va xarajatlarni taqsimlash usuli qo‘llash yo‘li bilan

mahsulot turlari bo‘yicha ular oy oxirida «Asosiy ishlab chiqarish» schyotiga olib boriladi.

Korxona rahbariyati to‘g‘ri va egri xarajatlarni tahlil qilganda, mahsulot sifatini pasaytirmay uning tannarxini pasaytirish bo‘yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishiga erishish lozim.

Funksional o‘zgarishi bo‘yicha xarajatlar o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlarga bo‘linadi.

O‘zgaruvchan xarajatlar shunday xarajatlarki, ular ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish xajmining o‘zgarishiga to‘g‘ri proporsional tarzda o‘zgaradi. Masalan, materiallar va xom ashyo xarajatlari, ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi, transport va benzin xarajatlari va boshqalar.

O‘zgarmas xarajatlar bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hajmi o‘zgarishiga qaramay butunlay o‘zgarmay qoladigan xarajatlardir. Masalan, ma’muriy boshqaruv xarajatlari, ijara xarajatlari, sug‘urta va soliqlar to‘lovi.

Xarajatlarni o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlarga bo‘linishi ularni rejalashtirish, foydalilik nuqtasini aniqlash, rejalashtirilgan foydani hisoblash va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish uchun kerakdir.

Rejalashtirish, tahlil qilish va hisob amaliyotida mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari xarajat elementlari bo‘yicha guruhlashtiriladi va ularning asosiylari qo‘yidagilar hisoblanadi:

- xom ashyo va materiallar;
- yordamchi materiallar;
- chetdan olingan yonilg‘i va elektr quvvati;
- asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- sanoat-ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi fondi;
- ijtimoiy sug‘urta va ijtimoiy ta’minot ajratiladigan uchun mablag‘lar;
- boshqa pulli xarajatlar.

Xarajatlarni elementlari bo‘yicha bo‘nday guruxlashtirish mahsulot ishlab chiqarish uchun qilinadigan xarajatlar strukturasini aniqlashga, turlari bo‘yicha hajmini rejalashtirishga, zaruriy material, mehnat va moliyaviy resurslar bilan uzluksiz ta’minlanishiga imkon yaratadi.

Xarajatlarni u yoki bu elementlariga egalik qilishiga qarab tarmoq faoliyati mehnat talab, material talab, energiya talab va fond talablarga bo‘linadi.

Mehnat talab korxonalar shunday korxonalarki, unda mehnat haqi xarajatlari hamma xarajatlardan ustun. Ishlab chiqarishga zamonaviy uskunalar kirib kelishi, avtomatlashtirilishi va kompyuterlashtirilishi

tufayli eng mehnat talab tarmoqlar asta-sekinlik bilan fond talab tarmoqlarga aylanmoqda va mehnat unumdorligi oshmoqda.

Yuqorida ta’kidlanganidek, korxonaning xarajatlari mahsulot qiymatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular asosida korxonalar o‘z mahsulotini sotishi va kutilayotgan foydani olishi mumkin bo‘lgan qiymat darajasini aniqlaydi. Buning uchun har bir korxona ishlab chiqaradigan mahsulot (ish, xizmat) tannarxi kalkulyatsiyasini tuzishi kerak.

Mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish moddalarining eng asosiylari qo‘yidagilar:

- xom ashyo va materiallar;
- ko‘makchi materiallar;
- ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi;
- ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi bo‘yicha ijtimoiy ta’minot va ijtimoiy sug‘urta;
- texnologik ehtiyoj uchun yoqilg‘i;
- texnologik ehtiyoj uchun elektr quvvati;
- umumishlab chiqarish xarajatlari (sexniki);
- davr xarajatlari (umumzavod xarajatlari);
- boshqa xarajatlar.

Yuqorida keltirilgan moddalardan ko‘rinib turibdiki, umumishlab chiqarish va umumzavod xarajatlaridan tashqari xarajatlarning hamma moddalari to‘g‘ri xarajatlarga tegishli. Bu moddalarni rejalashtirishda normativ metod qo‘llaniladi. Umumishlab chiqarish va umumzavod xarajatlari kompleks xarajatlariga kiradi. Ular hisob siyosati metodikasiga asosan mahsulot birligiga taqsimlanadi.

Mahsulotni haqiqiy tannarxini butunlay yoki ularning moddalari bo‘yicha reja yoki utgan yil bilan solishtirilib mutlaq yoki nisbiy farq va uning sabablari aniqlanadi. Keyin omilli tahlil asosida mablag‘larni samarali taqsimlash bo‘yicha boshqaruv qarorlari qabul qilinadi.

«Korxona xarajatlari», korxona va tashkilotlarning hamma xarajatlari 3 guruhga bo‘lingan:

- kundalik (oddiy) faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlar;
- operatsion xarajatlar;
- realizatsiya (sotish)dan tashqari xarajatlar.

Kundalik faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlar bo‘lib, mahsulot sotib olish, ishlab chiqarish va sotish, xarajatlari hisoblanadi. Bularga yana xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq xarajatlar ham kiradi.

Shartnoma asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish bo‘yicha ijara va boshqalar. Jarayonlar ham korxonalarda kundalik faoliyat turlari bo‘yicha xarajat bo‘lib hisoblanadi.

Kundalik faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlar qo‘yidagilarni o‘z ichiga oladi:

- xom ashyo, materiallar, tovarlar va boshqa moddiy ishlab chiqarish zaxiralarini sotib olish bilan bog‘liq xarajatlar;
- moddiy ishlab chiqarish zaxiralarini mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish, xizmat ko‘rsatish va ularni sotish, shuningdek, mahsulotlarni sotish (qayta sotish) maqsadida (asosiy vositalar va boshqa oborotda bo‘lmagan aktivlarni saqlash va foydalanish bilan bog‘liq xarajatlar, shuningdek, ularni soz holatda saqlash, tijorat va boshqaruv xarajatlari) qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan xarajatlar.

Iqtisodiy mazmuniga qarab bu xarajatlar qo‘yidagi elementlari bo‘yicha guruhlashtirilgan:

- material xarajatlari;
- mehnat haqi xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;
- asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- boshqa xarajatlar.

Boshqarishni takomillashtirish maqsadida xarajatlar moddalari bo‘yicha buxgalteriya hisobida yuritiladi. Xarajat moddalari ruyxati korxona tomonidan ishlab chiqiladi.

«Material xarajatlari» moddasida xom ashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va yarim fabrikatlarni, mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan barcha turdagi yoqilg‘i, texnologik maqsad uchun mahsulotni qadahlash va o‘rash maqsadida chetdan sotib olish bilan bog‘liq xarajatlar o‘z aksini topadi. Bu guruhga yana kirim qilingan mahsulotlarning tabiiy kamayishi tufayli yo‘qotishlar ham kiradi.

«Mehnat haqi xarajatlari» moddasida korxonaning asosiy ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi xarajatlari o‘z aksini topadi. Bunga yana ishchi va xizmatchilarning ishlab chiqarish natijalari uchun mukofatlar, kompensatsiya to‘lovlari, yosh bolasi belgilangan yoshga yetgunga qadar tatil bo‘lgan ayollarning konpensatsiyalari, shunigdek, asosiy faoliyatda band bo‘lgan, lekin korxona shtatida bo‘lmagan ishchilarning mehnat haqi xarajatlari ham kiradi.

Ijtimoiy ehtiyoj uchun ajratmalar moddasida qonun bilan belgilangan ijtimoiy sug‘urtaga, pensiya jamg‘armasiga, davlat bandlik jamg‘armasiga va tibbiy sug‘urtaga majburiy ajratmalar o‘z aksini topadi. Bular «mehnat

haqi xarajatlari» moddasi bo‘yicha mahsulot (ish xizmat) tannarxiga kiruvchi ishchilar mehnat haqi xarajatlariga kirmaydigan ajratmalardir.

«Asosiy vositalar amortizatsiyasi»ga asosiy ishlab chiqarish vositalarini to‘liq tiklash uchun amortizatsiya ajratmalari summasi o‘z aksini topadi, shuningdek, ularning aktiv qismining tezlashtirilgan amortizatsiyasi so‘mmasi ham kiradi.

«Boshqa xarajatlar» moddasiga soliqlar, yig‘imlar va to‘lovlar (sug‘urtaning majburiy turlari bo‘yicha xarajatlar, shuningdek, mahsulot (ish, xizmat) tannarxi tarkibiga kiruvchi boshqa xarajatlar) o‘z aksini topadi.

Operatsion xarajatlar bu korxona aktivlaridan vaqtinchalik foydalanganligi uchun to‘lov bilan bog‘liq xarajatlar; boshqa korxonalar ustav kapitaliga o‘z hissasini qo‘shishi bilan bog‘liq xarajatlar; tovarlar va mahsulotlarni, asosiy vositalar va boshqa aktivlarni sotilishi va boshqa aktivlarni sotilishi, va hisobdan chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar; korxona tomonidan foydalanishga olingan pul mablag‘lari fondlarini to‘lash; kredit tashkilotlari qilgan xizmatlari uchun haq to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar; buxgalteriya hisobi qoidalariga asosan tuzilgan dargumon qarzlar bo‘yicha rezerv (zaxira) va boshqalar.

Sotish bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar; shartnoma shartlarini buzganligi uchun jarimalar, penyalir; korxona tomonidan qo‘rilgan zararlarni qoplami; hisobat yili tan olingan o‘tgan yilgi zararlar; muddati o‘tgan debitorlik qarzlari; kurs farqlari o‘tkazib berilgan mablag‘lar (qo‘yilmalar, to‘lovlar) va boshqa ijtimoiy tadbirlar bog‘liq xarajatlar.

Buxgalteriya hisobi nizomida «Tashkilot xarajatlari» bu kundalik faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlardan farqli o‘laroq ularni boshqa xarajatlar deb yuritiladi. Bunday boshqa xarajatlarga; operatsion xarajatlar, sotish bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar, shuningdek, favquloddagi xarajatlar kiradi.

Favqulotdagi xarajatlar buxgalteriya hisobi nizomiga asosan qo‘yidagilarni aks ettiradi; xo‘jalik faoliyatida yuzaga keladigan favqulodda holatlar oqibatlari (tabiiy ofatlar, yong‘in, mulkni milliylashtirish va boshqalar).

Fond bozorida qimmatli qog‘ozlari muommalada bo‘lgan qo‘shma korxonalar, aksiyadorlik jamiyatlari yillik buxgalteriya hisobatlarini halqaro moliyaviy standartlar talablaridan kelib chiqib tuzishi va taqdim etishi kerak. Bu hisobatlarni moliyaviy hisobatlar halqaro standartlarini to‘zuvchi qo‘mitaga, investorlarga va boshqa qiziquvchi shaxslarga taqdim etilishi lozim.

Xalqaro standartlarga asosan hamma xarajatlar to‘rtta guruhga taqsimlangan:

- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiruvchi xarajatlar;
- davr xarajatlariga kiruvchi xarajatlar
- moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar;
- favqulodda zararlar.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiruvchi xarajatlar buxgalteriya hisobi nizomida aks ettirilgan «Kundalik faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlar» bilan mos keladi.

Davr xarajatlari bu ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan xarajatlardir, ular qo‘yidagi guruhlarga birlashtirilgan:

- realizatsiya bo‘yicha xarajatlar;
- ma’muriy xarajatlar;
- boshqa operatsion xarajatlar.

Bu xarajatlar mahsulot (ish xizmat) bilan bevosita bog‘liq bo‘lmaganligi sababli ularni operatsion xarajatlar ham deyiladi. Ular ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xmzmat) hajmiga bog‘liq emas, balki vaqt va xo‘jalik faoliyati davomiyligiga bog‘liq. Bu xarajatlar yuzaga kelgan hisobot davridagi mahsulot tannarxiga kiritiladi va umumlashtiriladi.

Moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar bu korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlardir, shuning uchun valyuta operatsiyalari, qimmatli qog‘ozlar realizatsiyasi va ishlab chiqarilishi, kredit va qarz olish, bank operatsiyalari bilan bog‘liq umum xo‘jalik xarajatlardir.

Favqulodda zararlar – bu xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning odatiy faoliyati chegaralaridan chiqadigan voqea va operatsiyalar natijasida yuzaga keladigan xalqaro standart (andoza)lar bo‘yicha g‘ayritabiiy xarajatlar moddalaridir.

5.2. Ishlab chiqarish jarayonlari tannarxi tahlili

Korxonaning ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash usuli va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish bilan bog‘liqdir.

Mahsulot birligiga qilingan material, mehnat va moliyaviy xarajatlarning umumiy so‘mmasi mahsulot tannarxi deyiladi.

Mahsulot (ish) tannarxini qo‘yidagi kalkulyatsiya metodlarining biri yordamida aniqlash mumkin:

- Xarajatlarning namunaviy kalkulyatsiyasi;

- Jarayonli kalkulyatsiya;
- Normativ kalkulyatsiya.

Tannarxning namunaviy kalkulyatsiyasi maxsus buyurtma, bir to‘da tovar va shartnoma tannarxi kalkulyatsiyasini ifodalaydi.

Tannarxni namunaviy kalkulyatsiya usuli kompaniya iste’molchidan kalkulyatsiya qilinayotgan mahsulotning bir guruh yoki bir birligini ishlab chiqarish buyurtmasini olganda qo‘llaniladi, masalan, qurilishda, tipografiyalarda, aviasozlikda, mebel fabrikalarida mashinasozlikda, remont ishlarini amalga oshirishda, auditorlik yoki konsultatsiya xizmatlarini ko‘rsatishda va boshqalar.

Kalkulyatsiyaning namunaviy metodi buyurtma bajarish hajmiga bog‘liq holda uch turga bo‘linadi:

1. buyurtma tannarxining kalkulyatsiyasi;
2. tovar partiyasi (guruhi) tannarxining kalkulyatsiyasi.
3. shartnoma tannarxining kalkulyatsiyasi.

Buyurtma tannarxini kalkulyatsiya qilishda xarajatlar tahlili va baholanishi. Buyurtmani bajaruvchi korxonalar mahsus bir martalik tovar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadilar.

Ushbu holatda firma ommabop ishlab chiqariladigan mahsulot sifat standartidan yuqori mahsulotga bo‘lgan talabni qondirishi kerak. Agar bunday sifatli mahsulot ishlab chiqarmasa, ishlab chiqarishga boshqa korxonalarni jalb qilmasligi va mahsus rejalashtirish va uskunalar bilan shug‘ullanmasligi kerak.

Namunaviy metodda kalkulyatsiya qilinadigan mahsulotlarga qilinadigan xarajatlarni tahlil qila turib buyurtmalarning kalkulyatsiya kartochkasida ko‘rsatilgan haqiqatda qilingan xarajatlarni dastlabki hisoblar bilan solishtirish kerak.

Buyurtmaning kalkulyatsiya kartochkasi iste’molchining har bir buyurtmasi bo‘yicha ochiladi va unda qo‘yidagilar ko‘rsatiladi;

- zaxiradan olingan materiallar (buyurtma asosida);
- ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi (buyurtmani bajarishga sarflangan vaqtni hisobga oluvchi tabel kartochkasi asosida;
- to‘g‘ri xarajatlar (schyot fakturalar asosida).

Buyurtmani bajarilishida kalkulyatsiya kartochkasida to‘g‘ri xarajatlarning jami so‘mmasi chiqariladi. Bundan keyin bu metodlarning biri asosida ushbu buyurtmaga kiruvchi qo‘shimcha xarajatlar hisoblab chiqiladi.

Agar hisobat davrining oxirida buyurtma tugallanmagan bo‘lsa, jami xarajatlar ma’lum bir sanaga kalkulyatsiya kartochkasiga yozib qo‘yiladi va u tugullanmagan ishlab chiqarish hisoblanadi.

Mahsulotning narxi belgilanishga namunaviy usulning tannarx kalkulyatsiyasini to‘g‘ri aniqlanishiga bog‘liqdir.

Mahsulot narxining oshib ketishi buyurtmachilarning qochishiga olib keladi. Buyurtma bajarilishi narxining pasayishi foydaning kamayishiga yoki ushbu buyurtmaning zarar keltirishiga olib keladi.

Mahsulot tannarxi yana bir birlik mahsulotga qilinadigan qo‘shimcha xarajatlar ulushining hisobiga, ishlab chiqarish hajmiga ham bog‘liq.

Ishlab chiqarish hajmining oshishi yoki kamayishi har bir buyurtma mahsulotining narxiga ta’sirini ko‘rsatadi.

Shuning uchun, buyurtmalar bo‘yicha mahsulot ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarda mahsulot tannarxini kalkulyatsiyasi to‘g‘ri tuzilishi katta ahamiyatga ega va u asosida mahsulot (xizmat) bahosi aniqlanadi.

Tovar partiyasi tannarxini kalkulyatsiya qilishda xarajatlar tahlili va baholanishi. Ko‘plab kompaniyalar tannarxining namunaviy kalkulyatsiyasini tovar partiyasi tannarxini kalkulyatsiyasi bilan birlashtirib yuboradi.

Bunday holatlar mijozning texnologik talabiga muvofiq mahsulot yig‘imini amalga oshiruvchi korxonalarda uchraydi. Shu bilan birga mahsulot yig‘ish, ya’ni konstruksiyaning o‘zi bir qator komplektlovchi detalladan tashkil topadi, ya’ni kompleklovchi detallar partiyasi tayyorlanib hamma xarajatlar mahsus buyumlar partiyasining kalkulyatsiya qaydnomasida hisobga olinadi.

Komplektlovchi buyumlar tayyorlanishi tugashi bilan buyurtma-naryad yopiladi va tayyorlangan mahsulot tayyor detallar omboriga jami buyum partiyasi o‘rtacha tannarxda topshiriladi.

Mijozning ma’lum bir ishiga buyurtma-naryad tuziladi.

Tovar partiyasi tannarxini kalkulyatsiyasi bo‘yicha xarajatlarni tahlil qilayotganda ushbu buyurtma partiyasi uchun zarur detallar hajmini to‘g‘riligini aniqlash kerak. Uning uchun qo‘yidagilar o‘rganiladi:

- istemol miqdori;
- mahsulotlarni saqlash va foydalanishga tayyor qilish xarajatlari;
- ishlab chiqarish tizimini buzish va o‘rnatish uchun zarur vaqt;
- ishchi kuchi, xizmat va stanoklarning boshqa mahsulotga nisbatan unumdorligi (POM).

Partiyaning optimal miqdorini dastlabki hisobini quyidagilar asosida amalga oshirish mumkin:

- bir birlik mahsulot eng past tannarxini aniqlash maqsadida partiyalarning har xil miqdori bo‘yicha mahsulot birligi tannarxini kalkulyatsiya qilish tahlili;
- ishlab chiqarilgan tovarlarni partiyalarini saqlash bo‘yicha ularni ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan tahlili;
- partiyani optimal miqdorini hisobi (Pom), quyidagi formula bo‘yicha amalga oshiriladi

$$Pom = 2\frac{2\,Xo'\;Ty}{Xs}$$

bunda: Ty – yillik talab

Xo‘ – buzish va o‘rnatish sarfi

Xs - saqlash sarfi.

Tovarlar partiyasi tannarxining kalkulyatsiyasida xarajatlarni tahlil qilishning keyingi bosqichi bo‘lib, har bir tovar partiyasining tannarxini o‘rganish hisoblanadi. Bu alohida xarajat turlari: o‘rnatish, stanoklarni ishga tushirish va zaxiralarni harakati bo‘yicha zaxiralar darajasini saqlanishini rejalashtirish maqsadida amalga oshiriladi, shuningdek har bir tovar partiyasi rentabilligining darajasini saqlash uchun ham qo‘llaniladi.

Shartnoma tannarxini kalkulyatsiya qilishda xarajatlar tahlili. Har bir shartnoma mahsulotning alohida birligini kalkulyatsiya qilinishini anglatadi, shuning uchun har bir shartnoma bo‘yicha xarajatlar buxgalteriya bosh kitobida alohida schyotda yig‘iladi.

Shu tufayli xarajatlar quyidagi modda turlari bo‘yicha yig‘iladi.

1. Asosiy materiallar.
2. Ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi.
3. Ishlab chiqarish qurilmalari uchun sarflar.
4. Sub kontrakt (subshartnoma) bo‘yicha sarflar.
5. Egri xarajatlar.

Kontraktga kiruvchi materiallar o‘z ichiga mahsus sotib olingan materiallarni olibgina qolmay, pudratchi omboridagi mahsulotni ham o‘z ichiga oladi.

Material xarajatlarini tahlil qilishda qurilish maydonchasidan omborga ortiqcha materiallarning kelib tushishi va qaytarilishini hisobga olish qiyinligini inobatga olish kerak. Mahsulotlar sarflanishi hisobi

to‘g‘riligini va o‘rnatilgan sarf normasini batafsil sinchiklab tekshirish zarur.

Shartnomaga kiruvchi mehnat uchun sarflar, reja va hujjatlar tuzish bilan bog‘liq ofis ishini, bevosita zavoddagi ishlab chiqarish operatsiyalarini va qurilish maydonchasidagi ishlarni o‘z ichiga oladi. Qurilish joyidagi barcha ishlarga shartnoma bo‘yicha to‘g‘ri mehnat sifatida qaraladi.

Har xil maydonchalardagi quruvchilarning ish vaqtlari mahsus ish vaqtining hisobi tabellarida olib boriladi. Bunday mehnat bilan bohliq barcha xarajatlar shartnoma hisobiga yoziladi.

Materiallar va mehnatdan tashqari shartnoma bo‘yicha to‘g‘ri xarajatlar ham mavjud. Ularga subshartnoma bo‘yicha ishlar va ishlab chiqarish qurilmalari uchun sarflar kiradi.

Ishlab chiqarish qurilmalari va jihozlari uchun xarajatlar maxsus ushbu shartnoma uchun qilingan bo‘lishi mumkin yoki ijarachi foydalanishi uchun berilgan bo‘lishi mumkin.

Agar ishlab chiqarish qurilmalari va jihozlar ushbu shartnoma uchun maxsus sotib olingan bo‘lsa, unda sotib olingan jihozlarning tannarxi butunlay shartnoma hisobiga o‘tadi.

Agar ishlab chiqarish qurilmalari va jihozlar boshqa shartnomalarga berilsa, unda ularning hisobdan chiqarilgan qiymati dastlabki shartnomada qoladi, qolgan summa esa yangi shartnomaga o‘tadi.

Ishlab chiqarish qurilmalari ma’lum bir shartnoma bo‘yicha foydalanish uchun ijaraga olingan bo‘lishi mumkin. Ushbu holatda kompaniya bu ishlab chiqarish qurilmalariga egalik qilaolmasligi uchun ijara summasi shartnoma hisobiga ko‘chiriladi.

Yirik shartnoma yoki ma’lum bir ish turi bo‘yicha mutaxassis faoliyati bilan bog‘liq shartnoma bo‘lsa korxona subpudratchilarni jalb qilishi mumkin. Subpudratchining hamma bajargan ishining tannarxi shartnomaning to‘g‘ri xarajati sifatida qaralib shartnoma hisobiga olib boriladi.

Ko‘plab pudratchilar o‘z xarajatlarini alohida shartnomalar bo‘yicha taqsimlamaydilar, chunki ular odatda to‘g‘ri xarajatlarga nisbatan muhim hisoblanmaydi. Lekin, alohida hollarda shartnoma bo‘yicha egri xarajatlar alohida shartnomalar o‘rtasida korxona uchun belgilangan usul bo‘yicha taqsimlanishi mumkin.

Har bir shartnomaning qiymati ijrochi va mijoz o‘rtasida kelishib olinadi va u shartnoma qiymati hisoblanadi. Agar shartnomalar yirik

bo‘ladigan bo‘lsa, pudratchi mijozdan bajargan ish hajmi va shartnoma qiymatiga mos ravishda oraliq to‘lovlarni olishi mumkin.

Ushbu hollarda shartnomaning bajarilgan ishi bo‘yicha buyurtmachining eksperti xulosa beradi, unda shartnomaning jami qiymatidan bir qismi aniqlanadi va u ijrochiga bajargan ish hajmiga muvofiq ravishda to‘lanishi mumkin. Ijrochi o‘z navbatida buyurtmachiga oraliq to‘lov summasi uchun schet faktura beradi.

Shartnomaning bajarilish davrida ijrochi odatda ekspert xulosasida ko‘rsatilgan qiymatning bir qismini oladi. Buyurtmachi ishlab qoladigan qolgan summa ijrochiga shartnomani bajarilishi bilan va deffektlarni tuzatishi bilan (agar ular bo‘lsa) to‘lab beradi.

Tannarxni jarayonli kalkulyatsiya qilishda xarajatlar tahlili va baholanishi. Ishlab chiqarish xarajatlarning jarayonli kalkulyatsiyasi bu sanoatda ommabop mahsulot ishlab chiqaruvchi, lekin jarayon doimo takrorlanadigan operatsiyalarga bo‘lingan, ya’ni uzoq vaqt davomida ommabop mahsulot bir nechta qayta ishlash bosqichidan o‘tadigan ishlab chiqarishda mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hisoblash metodi. Ularga ximik, neftni qayta ishlash, tekstil, lak-buyoq, tegirmon, rezina texnik metallurgiya, shisha, tog‘, sement sanoati korxonalari kiradi.

Jarayonli metod nosanoat sohasida ham qo‘llaniladi, masalan, pochta xatlarini saralashda, o‘z-o‘ziga xizmat qilish kafelarida va boshqalar.

Jarayonli metodda mahsulot bir jarayondan boshqa jarayonga to‘liq tayyor bo‘lmaguncha o‘taveradi. Tayyorlash jarayoni bilan birgalikda ishlab chiqarish xarajatlarini yig‘ilishi jarayoni ham olib boriladi. Har bir texnologik jarayon uchun to‘g‘ri va egri xarajatlar aniqlanishi zarur.

Xarajatlar xuddi kalkulyatsiyaning namunaviy metodidagiday aniqlanadi. Hamma material xom ashyo mehnat haqqi uchun to‘g‘ri xarajatlar, shunigdek, ishlab chiqarishning qo‘shimcha xarajatlar hisobga olinadi. Namunaviy metodda egri hisoblangan xarajatlarni katta qismi jarayonli metodda to‘g‘ri xarajat hisoblanadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonini nazorati uchun sarflar, jarayondagi uskunalar amortizatsiyasi va boshqalar.

Jarayonli metodning namunaviydan farqi xarajatlar hisobi ob’ektining tanlanishidadir. Birlik mahsulotning tannarxini aniqlanishi ikkala metodda ham hisoblash yo‘li bilan aniqlanadi, ya’ni ishlab chiqarishni jami tannarxini ushbu davrda ishlab chiqarilgan mag‘sulotlar soniga bo‘lish yo‘li bilan asosiy farq maxrajning kattaligida. Namunaviy metodda u kichik (masalan, bitta qadaqlovchi mashina), jarayonli metodda esa katta (masalan, ming metr, birlik, kub, galon va h.k.).

Tannarxni normativ kalkulyatsiya qilishda xarajatlar tahlili va baholanishi. Tannarxni normativ kalkulyatsiya qilishda xarajatlarni tahlil qila turib normativ xarajat va daromadni haqiqiy natija bilan solishtiriladi. Bu korxona faoliyati samaradorligini oshishi va ularning sabablarini aniqlash uchun ishlatiladigan aniqlash maqsudida amalga oshiriladi.

Xarajatlarni shakllanish asosini tanlanishiga bog‘liq holda normativlar quyidagicha farqlanadi:

- asosiy normativ;
- ideal normativ (eng yuksak);
- erishiladigan normativ;
- joriy normativ.

Asosiy normativ – uzoq muddatda ishlatish uchun o‘rnatilgan normativ bo‘lib, bu asosida joriy normativlar ishlab chiqish mumkindir.

Ideal normativ – bu uskunalarni turib qolishini, yo‘qotishlar, oddiy zararlarni kompensatsiyasiz qulay sharoitlarda erishish mumkin bo‘lgan normativ. U yana potensial normativ ham deyiladi.

Erishiladigan normativ – bu shunday normativki , agar ishning normativ birligi samarali bajarilsa, uskuna va materiallar kerakli joyida ishlatilsa, unga erishish mumkin.

Joriy normativ – bu va qisqa vaqt davrida foydalanish uchun o‘rnatilgan va joriy sharoitga aloqasi bo‘lgan normativdir.

Xarajatlarning normativ ko‘rsatkichlaridan foydalanib normativ tannarx kartchkasi tuziladi va mahsulot borligining normativ tannarxi haqida ma’lumotlarga ega bo‘ladi.

Xarajatlarni tahlil qilishda mahsulot tannarxining normativ ko‘rsatkichlari haqiqiy xarajatlar bilan solishtirish uchun asos bo‘lib hisoblanadi va ular yordamida yo‘l qo‘yilgan farqlari va ularning kelib chiqish sabablari aniqlanadi.

Haqiqiy xarajatlar farqi ularning turlari, mahsulot birligi va xarajatlar umumiy summasining chetlanishini aniqlanishi bo‘yicha hisobga olib boriladi.

Tannarxning normativ kalkulyatsiyasi bo‘yicha xarajatlar tahlili quyidagi ko‘rsatkichlar asosida amalga oshiriladi: norma-soat, ishlab chiqarsh hajmi koeffitsiyenti, ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsiyenti, ishlab chiqarish quvvati samaradorligi (unumdorligi) koeffitsiyenti.

Norma-soat – bu normativ unumdorligi bilan bir soatda bajarilishi kerak bo‘lgan ish hajmi, masalan, bir soatda mahsulot ishlab chiqarsh 20 ta mahsulotni tashkil qilsa, unda 100 dona mahsulotni ishlab chiqarish

normativi bo‘yicha 5 soat bo‘lishi kerak va ularni ishlab chiqarish uchun sarflangan haqiqiy vaqtdan qat’iy nazar shu 5 soatning normativ qiymati bo‘yicha baholanadi.

Ishlab chiqarish hajmi koeffitsiyenti (Ki/ch.h) ishlab chiqarishni haqiqiy hajmini (norma-soatda o‘rgangan) rejada ko‘rsatilganligi nisbati orqali aniqlanadi va foizlarda ifodalaniladi:

$$Ki/_{ch.h} = \frac{I/Ch.Hxaq.100}{I/Ch.Hreja}$$

Bu yerda: I/Ch.H xaq - mahsulot ishlab chiqarishga haqiqatda sarflangan vaqt;
I/Ch.H reja-vaqt sarfining rejaviy hajmi.

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsiyenti (Ki/$_{ch}$.quv.foy) rejada ko‘rsatilgan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini harakterlaydi. U haqiqatda ishlangan vaqtni (norma-soatda) rejadagiga nisbati orqali hisoblanadi:

$$Ki/_{ch}.quv.foy. = \frac{Ish.Vaqt.xaq.100}{I/Ch.H_{reja}}$$

Bunda: Ish Vaqt xaq – Ishlab chiqarish quvvatida haqiqatda ishlangan ish vaqti (norma-soatda).

Haqiqatdagi ish vaqtidan foydalanish samaradorligi koeffitsiyenti (Kxaq ishlat ish vaq) haqiqatda ishlangan vaqtni (I/Ch,Hxaq) ishlab chiqarish quvvatida haqiqatda ishlangan ish vaqtiga nisbati (Ish Vaqt xaq) formulasi bilan aniqlanadi:

$$Kxaq.ishlat.\ ish\ vaqt = \frac{I/Ch.H\ haq\ .\ 100}{Ish\ Vaqt\ xaq}$$

Mahsulot tannarxini normativ kalkulyatsiyasi qo‘llaniladigan ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda frqlashlar usulidan foydalanish kerak.

Normativ xarajatlardan farqi ko‘zda tutilgan normativ xarajatlar asosida orasidagi farq. Bu metoddan foydalanib foydalanilgan materiallar miqdori (fizik hajmi) va material xarajatlar so‘mmasiga narxning o‘zgarishi ta’sirini aniqlash lozim.

Narxning o‘zgarishini material xarajatlar so‘mmasiga ta’sirini aniqlash fizik va normativ narxlar orasidagi haqiqatda sarflangan materiallar miqdoriga ko‘paytirish kerak:

$$\Delta MXn = (Nx - Nnor).SMMx$$

Bunda: ΔMXn – material xarajatlari so‘mmasini material narxning o‘zgarishi hisobiga chetlanishi;
Nx- sarflangan materiallarning haqiqiy, narxi;
Nnor – sarflangan materiallarning normativ narxi;
SMMx – haqiqatda sarflangan materiallar miqdori.

Xarajatlar so‘mmasiga sarflangan materiallar miqdorini o‘zgarishi hisobiga chetlanishlar ta’sirini aniqlash uchun material xarajatning haqiqiy miqdori va normativ bo‘yicha material xarajatlar,miqdori orasidagi farqni materiallarning normativ qiymatiga ko‘paytirish kerak:

$$\Delta MX_{miq} = (SMMx - SMMn).MNnor$$

Bunda: ΔMX_{miq} – material xarajatlari so‘mmasini sarflangan materaillar miqdorini o‘zgarish hisobiga chetlanishi;
SMMx – haqiqatda sarflangan materaillar miqdori;
SMMn – normativ bo‘yicha sarflangan materaillar miqdori;
MNnor – sarflangan materaillarning normativ qiymati.

Mehnat haqi xarajatlari mehnat qiymati va foydalanilgan mehnat qiymati va foydalanilgan mehnat miqdorini hisobga olgan holda aniqlanadi. Shunga bog‘liq holda tahlil mobaynida ikkita omil ta’sirini hisobga olish zarur:

- mehnat haqi o‘rtacha stavkasining o‘zgarishi;
- ishlangan vaqtning chetlanishi.

Mehnat haqi stavkasining o‘rtacha o‘zgarishi ta’sirini aniqlash uchun mehnat haqining haqiqatdagi normativ stavkalar o‘rtasidagi farqni haqiqatda ishlangan vaqtga (agar soatbay mehnat haqi bo‘lsa) yoki ishlab chiqarilgan mahsulot soniga (agar mehnatga ishbay asosida haq to‘lash) ko‘paytiriladi. Uning formulasi:

$$\Delta MHChm_{.h.o‘.} = (MHo‘r_{.haq} - MHo‘r_{.nor}).Vaqt\ ishlanhaq.$$

Bunda – $\Delta MHChm_{.h.o‘}$ – mehnat haqi bo‘yicha o‘rtacha stavkaning o‘zgarishi natijasida mehnat haqini chetlanishi;
$MH_{o‘r.\ haq}$ - mehnat haqi bo‘yicha o‘rtacha haqiqiy stavkasi;
$MH_{o‘r.\ nor}$ – mehnat haqining o‘rtacha normativ stavkasi;
$Vaqt.ishlan_{haq}$ - haqiqatda ishlangan vaqt (norma-soatda) yoki ishlab chiqarilgan mahsulot soni.

Mehnat unumdorligining ta’siri, ya’ni mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlangan vaqtni o‘zgarishi haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun ketgan haqiqiy (soatda) vaqt va normativ (soatda) vaqt orasidagi farqni ish haqini normativ soatboy stavkasiga (o‘rtacha) ko‘paytiriladi:

$$\Delta IXi_{.\,vaqt} = (Vaqtaishlanhaq - Vaqt.ishlannor).Ish.haqnor_{.o‘r.}$$

Bunda: $IX_{i.vaqt}$ – ishlangan vaqtni o‘zgarishi natijasida xarajatlarni chetlanishi;

Vaqt.ishlanhaq – haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun sarflangan haqiqatda ishlangan vaqt (soatda);

Vaqt.ishlannor –haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun sarflangan normativ vaqt (soatda);

$Ish.haqnor_{.o‘r}$ ish haqining normativ soatboy stavkasi.

Keyinchalik haqiqiy xarajatlarni normativdan (rejadan) chetlanish sabablarini aniqlash zarur. Chetlanishlar hisobi – bu faqatgina birinchi qadam.

Rahbariyatga rejalashtirish bo‘yicha qaror qabul qilish va xarajatlar samaradorligini nazoratini amalga oshirish uchun ahborot lozim. Chetlanish mavjudligini bilish kamlik qiladi, uning sabablarini aniqlash zarur.

Sabablari quyidagilar bo‘lish mumkin:

- yomon moliyaviy rejalashtirish;
- yomon o‘lchash yoki noto‘g‘ri hisob;
- tasodifiy omillar;

Materiallar qiymati bo‘yicha chetlanish quyidagilar natijasida bo‘lishi mumkin:

- har xil ta’minot manbai;
- narxning umumiy oshishi;
- har xil nav materiallarni almashtirish;
- katta partiyadagi tovar sotishdagi chegirmalarning o‘zgarishi.
- mahsulotlardan foydalanish bo‘yicha chetlanishlar quyidagilar natijasida bo‘lishi mumkin;
- mahsulot dizaynining o‘zgarishi yuqori yoki kam materiallar sarfi;
- har xil sortli materiallarning almashtirilishi;
- mehnat haqi bo‘yicha chetlanishlar quyidagilar hisobiga bo‘ladi;
- mamlakat miqyosida xukumatning ishchi va xizmatchilarga mehnat haqini oshirish bo‘yicha qarori;

- rejada nazarda tutilmagan ish vaqtidan tashqari bajarilgan ishga va mukofat to‘lovlari;
- har xil murakkab darajali ishning almashtirilishi.

Mehnat unumdorligi bo‘yicha chetlanishlar quyidagilar natijasida sodir bo‘ladi:

- ish sharoitlarini takomillashtirilishi;
- o‘qitish effektining natijalari;
- moddiy rag‘batlantirish tizimi joriy qilinishi yoki xodimlarni o‘qitish;
- har xil murakkab darajali ishning almashtirilishi.

Tahlil qilayotganda bu chetlanishlarni maqsadga muvofiqligini o‘rganib chiqish lozim. Ularning sabablarini aniqlash zarur, korxonaning moliyaviy natijasi va jami xarajat so‘mmasiga ularning ta’sirini aniqlash maqsadga muvofiq.

5.3. Ishlab chiqarish xarajatlariga ta’sir qiluvchi omillar tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilaturib ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishini jami xarajatlarga va mahsulot birligiga ta’sirini aniqlash lozim. Bu mablag‘larni tejab sarflash bo‘yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish va umuman korxona faoliyati samaradorligi uchun kerak.

Korxona rahbariyati ishlab chiqarishning har xil hajmdagi xarajatlar hisobiga ega bo‘lishi mumkin.

Yuqorida ta’kidlanganidek, ishlab chiqarish xarajatlari doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarga bo‘linadi.

O‘zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish faoliyati darajasiga (ishlab chiqarish hajmiga) to‘g‘ri proporsional ravishda o‘zgaradi. Bu shu bilan bog‘liqki, mahsulot birligi uchun o‘zgaruvchan xarajatlar (xom ashyo, materiallar, ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi va h.k) doimiydir.

Shunday qilib, umumiy o‘zgaruvchan xarajatlar mahsulot hajmiga bevosita bog‘liq, bir mahsulot hajmiga to‘g‘ri keladigan o‘zgaruvchi harrajatlar esa, doimiy hisoblanadi. Buni quyidagi chizmada ifodalash mumkin:

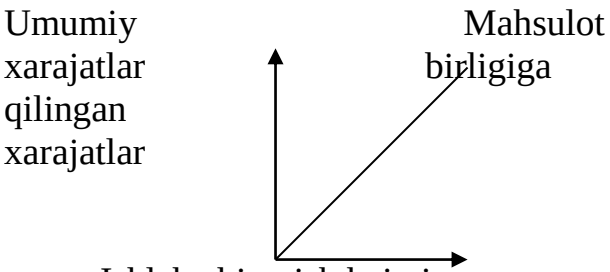

1-chizma. Umumiy o‘zgaruvchan qilingan o‘zgaruvchan xarajatlar

2-chizma. Mahsulot birligiga xarajatlar.

Doimiy xarajatlar ishlab chiqarishning turli xil masshtabi uchun ma’lum vaqt davri uchun o‘zgarmay qoladi. Lekin ishlab chiqarish masshtabi o‘zgarishi bilan mahsulot birligi uchun ular ulushi o‘zgaradi. Ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan doimiy xarajatlar so‘mmasi o‘zgarmayd, lekin mahsulotning har bir birligi uchun xarajatlar qisqaradi. Chizmada u quyidagicha ifodalanadi:

Amaliyotda doimiy xarajatlar har doim ham ishlab chiqarishning barcha darajalari uchun bir xil bo‘lavermaydi. Bir necha yillar bilan o‘lchanadigan solishtirma, uzoq vaqt davri uchun, barcha xarajatlar o‘zgaruvchan hisoblanadi. Shuningdek, faoliyat darajasini katta miqdorda kengayishi xarajatlarning barcha turkumlarini oshishiga olib keladi. Qisqa vaqt davri uchun xarajatlar o‘zgaruvchan yoki ishlab chiqarish

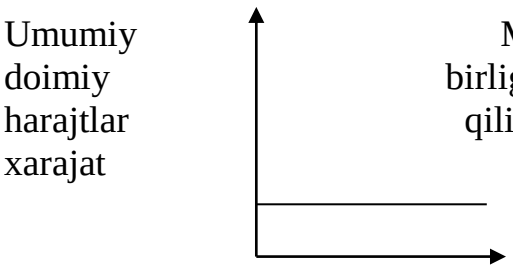

3-chizma. Umumiy doimiy doimiy xarajatlarning ishlab ishlab chiqarish hajmiga bog‘liqligi

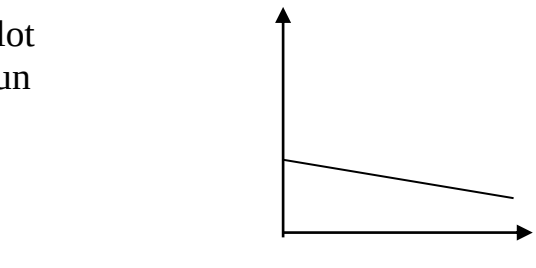

4-chizma. Mahsulot birligiga qilingan xarajatlarning chiqarish hajmiga bog‘liqligi

darajasi o‘zgarishiga bog‘liq holda doimiy bo‘ladi. Qancha qisqa bo‘lsa, vaqt davri ma’lum bir xarajatlar doimiy bo‘lish ehtimoli katta.

Jami va mahsulot birligiga qilingan umumiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog‘liqdir. Faoliyat hajmining oshishi bilan umumiy

xarajatlar oshadi, lekin ishlab chiqarish hajmiga proporsional ravishda emas. Mahsulot birligining umumiy tannarxi doimiy xarajatlar moddasi hisobiga kamayadi va mahsulot birligiga qilingan o‘zgaruvchan xarajatlarga intiladi.

Ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan bog‘liq mahsulot birligiga qilingan umumiy xarajatlarning kamayishi korxonalar uchun katta hajmdagi mahsulot buyurtmalariga chegirmalar qilishga imkoniyat beradi.

Mahsulot tannarxini pasayishiga yana aniq davr va ma’lum bir ishlab chiqarish darajasi uchun doimiy hisoblanadigan yarim o‘zgaruvchan xarajatlar kiritiladi, lekin kritik vaqtda ma’lum miqdorga ular oshib yoki kamayib ketadi. Masalan, agar ishlab chiqarish quvvatlari ma’lum kritik ko‘rsatkichgacha ko‘payib ketsa unda qo‘shimcha ishchilar, nazoratchilar va xizmat ko‘rsatish shtati yollaniladi. Agar bu ko‘payish uncha katta bo‘lmasa, qo‘shiimcha xarajatlar qilinmasligi mumkin.

Yarim o‘zgaruvchan xarajatlarga doimiy va o‘zgaruvchan komponentlar kiradi. Bu xarajatlar hech qachon nolga teng bo‘lmaydi, ishlab chiqarish nolinchi darajada bo‘lsa ham.

Amaliyotda xarajatlarni yarim o‘zgaruvchanlarga ajratilishi juda mushkul, lekin zararsizlikni tahlil qilish uchun zarurdir. Buning uchun matematik metodlardan foydalanish tavsiya qilinadi.

Quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$u = a+bx$$

Bunda: u – umumiy xarajatlar;

a – doimiy xarajatlar;

b – bir birlik uchun o‘zgaruvchan (marjinal) xarajatlar;

x – unumdorlik darajasi.

Marjinal daromad realizatsiya hajmidan o‘zgaruvchan xarajatlarni ayirmasiga teng, ya’ni u doimiy xarajatlar va sof foydani o‘z ichiga oladi.

Mahsulot birligiga qilingan o‘zgaruvchan xarajatlar va mahsulot birligining realizatsiya qiymati doimiy hisoblanganligi uchun mahsulot birligidan olinadigan marjinal daromad ham doimiy bo‘ladi.

Har bir sotilgan mahsulot birligidan olingan marjinal daromad doimiy xarajatlarni qoplash uchun ketadi, undan keyin qolgan qismi esa foydani oshirishga ishlatiladi. Bu shunga olib keladiki, ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan mahsulot birligining tannarxi pasayadi, o‘zgaruvchan xarajatlar miqdoriga yaqinlashadi va mahsulot birligining foydasini va doimiy xarajatlari ulushini oshiradi. Bularni hammasini xarajatlarni tahlil qilishda va ishlab chiqarishni zararsizligini aniqlashda hisobga olish kerak.

Ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda *minimum* va *maksimum* metodidan foydalanib xarajatlarni o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarga ajritish kerak.

Bu metodning asl mohiyati shundaki, o‘tgan davr unumdorligini va xarajatlarni o‘rganish , mahsulot ishlab chiqarish hajmi darajalarining eng yuqori va eng pastini tanlash va ushbu darajalarda mahsulot ishlab chiqarish nitijasida sodir bo‘lgan xarajatlar o‘zgarishini solishtirish.

Hisobni amalga oshirish uchun quyidagi harakatlar bajariladi:

Hisob boshida hajmning va umumiy xarajatlarini *minimal* va *maksimal* ko‘rsatkichlari orasidagi farq aniqlanadi:

$$\Delta \text{MICH}_{miq.} = \text{MIChmaks}_{.miq.} - \text{MIChmin}_{.miq.}$$

$$\Delta \text{Har}_{um} = \text{Harum}_{maks.} - \text{Har}_{um.min.}$$

Bunda: Δ MIChmiq - mahsulot ishlab chiqarishning maksimal va minimal hajmlari orasidagi, natura o‘lchamidagi, farq;

ΔHar $_{um}$ - ishlab chiqarishning minimal va maksimal hajmidagi umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining farqi;

MIChmaks$_{.miq..}$ – ishlab chiqarilgan mahsulotning maksimal miqdori;

MIChmin$_{.miq.}$ ishlab chiqarilgan mahsulotning minimal miqdori;

Harum$_{.maks.}$ maksimal ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlar;

Harum$_{.min.}$ minimal ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlar.

2. Keyin xarajatlar orasidagi farqni ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmlari orasidagi farqqa bo‘lish yo‘li bilan mahsulot birligiga qilingan o‘zgaruvchan xarajatlar so‘mmasi (Haro‘z$_{.ma.bir.)}$ aniqlanadi, chunki umumiy xarajatlar tarkibidagi o‘zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishi bilan o‘zgaradi;

$$\text{Haro‘z}_{.mah.bir} = \Delta \text{Har}_{um.} : \Delta \text{MIChmiq}.$$

3. Hisobning keyingi qadami bo‘lib umumiy o‘zgaruvchan xarajatlarni (Haro‘z$_{.mah.bir}$) aniqlash hisoblanadi. U mahsulot birligiga qilingan o‘zgaruvchan xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulotlarning maksimal miqdoriga ko‘paytirish yo‘li bilan hisoblanadi:

$$\text{Haro‘z}_{.um} = \text{Har}_{o‘z.mah.birx} \text{MIChmaks}_{.miq..}$$

4. Doimiy xarajatlar so‘mmasini (Hardoim$_{.um.}$) aniqlash uchun umumiy xarajatlar so‘mmasidan o‘zgaruvchan xarajatlar so‘mmasini ayirib tashlash lozim:

$$\text{Hardoim}_{.um} = \text{Har}_{um.maks} - \text{Har}_{o‘z.um}$$

yoki

$$\text{Hardoim}_{.um} = \text{Har}_{um.maks} - (\text{MICH}_{min.miq} \text{Har}_{o‘z.mah.bir.}$$

Buni aniq bir misolda ko‘rib chiqamiz. Faraz qilaylik, 2004 yilning oylar bo‘yicha xarajatlar va ishlab chiqarish darajalari to‘g‘risidagi quyidagi ma’lumotlar olingan.

Oylar	Ishlab chiqa-rish hajmi, dona	Ishlab chiqarish xarajat-lari, ming so‘m	Minimal ko‘rsatkichlar		Maksimal ko‘rsatkichlar	
			Ishlab chiqarish hajmi, dona	Xarajatlar, ming so‘m	Ishlab chiqarish hajmi, dona	Xarajatlar, ming so‘m
Yanvar	400	1050	400	1050	-	-
Fevral	600	1700	-	-	-	-
Mart	550	1600	-	-	-	-
Aprel	800	2100	-	-	-	-
May	750	2000	-	-	-	-
Iyun	900	2300	-	-	900	2300

Ishlab chiqarishning minimal hajmi yanvarda, maksimal hajmi esa iyun oyida.

1. Birinchi o‘rinda maksimal va minimal ko‘rsatkichlar orasidagi farqni hisoblaymiz.

a) mahsulot ishlab chiqarish hajmi – 500 dona

Δ MIChmiq = 900-400 =500 dona

b) ishlab chiqarish xarajatlari – 1250 ming.so‘m.

Δhar_{um} = 2300 – 1050 = 1250

2. Mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan o‘zgaruvchan xarajatlar – 2,5 ming.so‘m.

$Har_{o‘z.mah.bir}$ =1250 : 500 = 2,5. ming so‘m

3. Umumiy o‘zgaruvchan xarajatlar – 2250 ming.so‘m

$Har_{o‘z.um}$ =2,5 . 900 = 2250 ming so‘m

4. Umumiy doimiy xarajatlar – 50ming.so‘m.

$Hardoim_{.um}$ =2300 – 2250 =50 yoki 1050 – (400 . 2,5) =50.

Ishlab chiqarish zararsizligining tahlili. Zararsizlik (Cost – volume – profiI) tahlilini yoki CVP- tahlilini maqsadi - mahsulot ishlab chiqarish vaqt bo‘yicha cheklangan va korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlari o‘zgarmagan holda o‘tgan davr uchun moliyaviy natijalarni ishlab chiqarish hajmiga bog‘liqligini aniqlash.

Shu bilan birga asosiy shartlar quyidagilar bo‘lishi kerak:

1. O‘zgaruvchan xarajatlar va sotish narxi, ya’ni mahsulot birligining marjinal daromadi o‘zgarmas hisoblanadi va ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq emas.

2. Umumiy doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishi bilan o‘zgarmaydi, lekin mahsulot birligi uchun o‘zgaradi.

3. Ishlab chiqarish hajmi o‘zgarish bilan mahsulot biriligining foyda so‘mmasi o‘zgaradi.

Yuqorida ta’kidlanganidek ko‘rinadiki, CVP – tahlil zararsizlik nuqtasi va marjinal daromadning tahlili va hisobiga asoslangan.

Zararsizlik nuqtasi - bu realizatsiyadan olingan daromad umumiy xarajatlarga teng bo‘lgan nuqta, ya’ni daromad ham zarar ham yo‘q.

Foyda (zarar) – bu marjinal daromad va doimiy xarajatlar orasidagi farq. Zararsizlik nuqtasi marjinal daromad (MD) doimiy xarajatlarga teng bo‘lgan joyda bo‘ladi. Shunday qilib, yuqorida keltirilganidek nisbat tuzish mumkin.

MD bir birlik uchun (MDdona) = Narx (N) –Har $_{o‘z.mah.bir.}$

Umumiy MD(MD)=MIChmiq . MDdona=MIChmiq . (N-Haro‘z$_{.mah.bir}$)

MD = Doimiy xarajatlar (Har $_{doim)}$ + foyda (F)

Buni yana chizmada ham ifodalash mumkin.

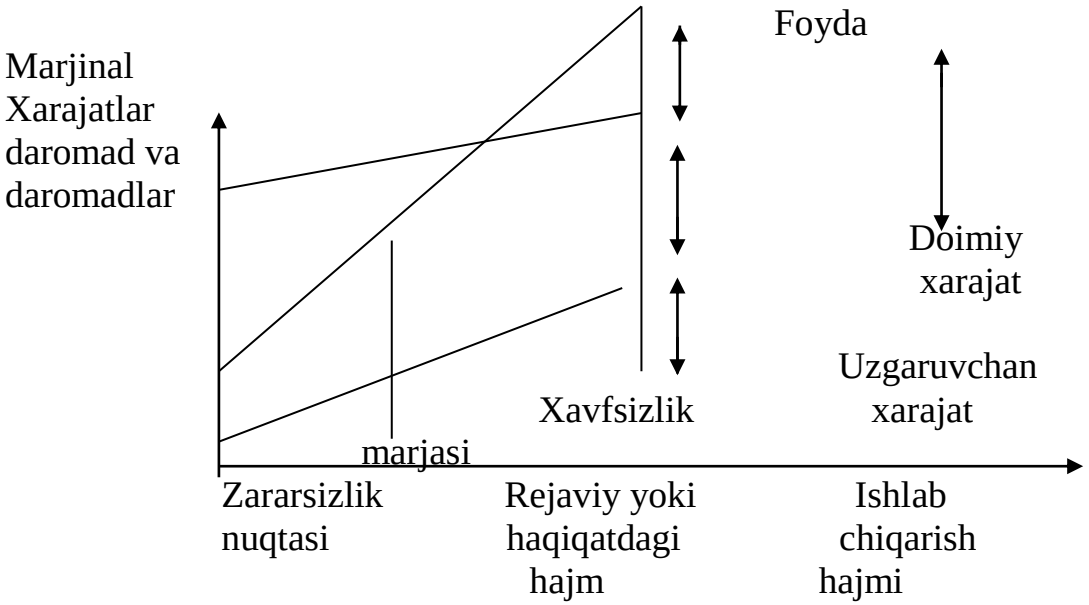

7- chizma. Marjinal daromad va zararsizlik nuqtasining chizmasi.

Realizatsiyaning zararsizlik hajmi firmaning daromadi xarajatlarga teng yoki ko‘pligidan mahsulot realizatsiyasi va ishlab chiqarish hajmini harakterlaydi. Realizatsiyaning zararsizlik hajmi zararsizlik nuqtasidan

boshlanadi va relevantlik sohasi deb nomlanuvchi firma faoliyatini qamrab oladi.

Xavfsizlik marjasi – bu rejaviy sotish hajmi va zararsizlik nuqtasidagi sotish hajmi orasidagi farq. U kompaniya zarar ko‘rishdan oldin realizatsiya hajmi qanchaga qisqarishi mumkinligini ko‘rsatadi. (bu 7-chizmada yaqqol ko‘rinadi).

Zararsizlik marjasini yana foizlarda ifodalash mumkin.

$$\text{Zararsizlik marja darajasi} = 1 - \frac{\text{Zararsizlik nuqtasidagi sotish hajmi} \times 100}{\text{Rejaviy sotish hajmi}}$$

Buni aniq misolda ko‘ramiz.

Mahsulot realizatsiyasining rejaviy hajmi – 80000,0 ming. dona

Realizatsiya narxi - 80 sum .

Mahsulot birligining o‘zgaruvchan xarajati – 40 sum

Doimiy xarajatlar 200,0 mln. so‘m

Zararsizlik nuqtasini va zararsizlik marjasi darajasini aniqlash talab qilinadi.

$$\text{Zararsizlik nuqtasi} = \frac{200000000}{80 - 40} = 5000{,}0 \text{ ming dona}$$

$$\text{Zararsizlik marjasi darajasi} = 100 - \frac{5000{,}0 \cdot 100}{8000{,}0} = 100 - 62{,}5 = 37{,}5\%$$

ya’ni firma zarar ko‘rishdan oldin ishlab chiqarish hajmini 37,5 % gacha kamaytirish mumkin ekan.

Shunday qilib ishlab chiqarish xarajatlarining hajmi va tarkibi, ya’ni foyda darajasi va summasi ko‘plab ichki va tashqi omillar ta’siriga bog‘liq: ishlab chiqarish hajmi, xom-ashyo narxi, materiallar, sotib olinadigan yarim fabrikatlar, uskunalar va mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish texnologiyasining o‘zgarishi, favqulotda holatlar, birlashma va mahalliy organlar chiqaradigan qonunlar.

Korxonaning zararsizligini tahlil qila turib bu omillarning barchasini ta’sirini o‘rganib chiqish lozim va ular asosida ishlab chiqarish xarajatlarini samaradorligi va foyda rentabelligini oshirish bo‘yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish kerak.

Foydaning ishlab chiqarish hajmi va xarajatlarga bog‘liqligi 8-chizmada keltirilgan grafikda ko‘rsatilgan.

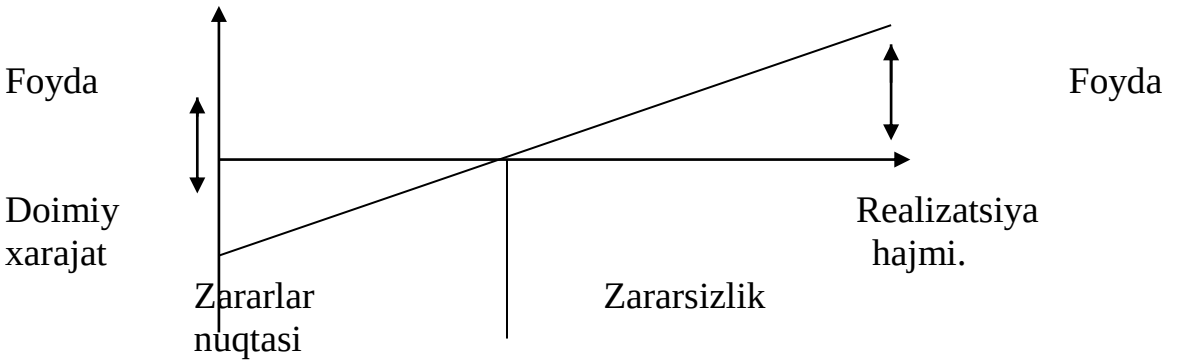

8- chizma. Foydaning xarajatlar va ishlab chiqarish hajmiga bog‘liqligi.

5-mavzu: «Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi tahlili» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- tannarx to‘grisida tushuncha va uni hisoblash uslublari;
- tannarx tahlil etishning mazmuni va maqsadi;
- xarajatlarni turkumlash;
- o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar;
- mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar;
- mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlar;
- 1 so‘mlik mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil etish uslubi;
- 1 so‘mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlarga ta’sir etuvchi omillar;
- xarajatlarni iqtisodiy elementi bo‘yicha tahlil etish uslublari;
- ish haqini bank usuli orqali nazorat qilish tartibi;
- ish haqini mutloq farqini aniqlash uslubi;
- ish haqini nisbiy farqini aniqlash uslubi;
- ishchilar ish haqi fondiga ta’sir etuvchi omillar hisoblash uslubi;
- mehnat unumdorligi bilan o‘rtacha ish haqini tahlil etish uslubi;
- materiallar xarajatini tahlili;
- sarf me’yorini ta’sirining aniqlash tartibi;
- material bahosining o‘zgarish sabablari;
- ishlab chiqarish yo‘nalishidagi boshqa xarajatlarni tahlil etish uslubi;
- ayrim mahsulot turlari tannarxni tahlil etish uslubi;
- mahsulot tannarxini pasaytirish bo‘yicha rezervlarni aniqlash tartibi.

6-MAVZU: KORXONALAR FAOLIYATI IQTISODIY TAHLILNING AXBOROTLAR TA’MINOTI.

Reja:

1. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar tizimi.
2. Korxonalar moliyaviy hisobotlari va mazmuni.
3. Buxgalteriya balansi: tuzilishi tarkibi va mazmuni.
4. Moliyaviy hisobotlarning shakllari va ularning o‘zaro bog‘liqligi.

6.1. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar tizimi

Korxonaning moliyaviy hisoboti uning xo‘jalik faoliyatini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlar manbai bo‘lib hisoblanadi.

Respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlab va rag‘batlantirish ko‘plab yangi-yangi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda. Bu firmalarning rahbarlari yaxshi g‘oyalar va ularning moliyaviy ta’minlanishi korxonalarning samarali faoliyat ko‘rsatishi hamda juda ko‘p foyda topishiga asos bo‘ladi, deb o‘ylashadi. Tajriba ko‘rsatmoqdaki, ko‘pchilik biznesmenlarimiz yangi bir ishga kirishishdan oldin uni aniq hisob-kitob va nazorat tizimi zarurligi to‘g‘risida unchalik bosh qotirishmaydi. Aslida esa, ular ishni avvalo yaxshi malakali hisobchi topishdan boshlashlari kerak.

Bordi-yu, shunday qilinmasa, oxir oqibatda rahbar boshi berk ko‘chaga kirib qolishi, moliyaviy imkoniyatlardan samarali foydalanaolmasligi, ishni ilgari siljitolmasligi, tashqaridan qaralganida faoliyati durustgina bo‘lib ko‘ringan korxonasida moliyaviy talon-tarojlar sodir bo‘lishiga yo‘l ochilishi mumkin.

Shu tufayli tashkilotning ahvoli ifoda etilgan axborotlar tizimidan to‘g‘ri foydalana oladigan hisobchi ayniqsa erkin iqtisodiyot sharoitida o‘ta muhimdir.

Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar odatda ikkiga bo‘linadi: hisoblanadigan va hisoblanmaydigan.

Hisoblanadigan axborot manbalariga quyidagilar kiradi:

* buxgalteriya hisobi va hisoboti;
* statistika hisobi va hisoboti;
* tezkor hisob va hisobot;
* tanlab kuzatilgan hisob ma’lumotlari.

Buxgalteriya hisobi va hisobotida xo‘jalik operatsiyalari, xo‘jalik mablag‘lari va ularning manbalari ifodalanadi.

Statistika hisobi va hisobotida hodisa va jarayonlar umumiy majmuasining miqdoriy jihatlari ifodalanadi.

Tezkor hisob va hisobotlarga hisobot davri ichida olish mumkin bo‘lgan axborotlar majmuasi kiradi.

Tanlab kuzatish natijasida olingan ma’lumotlar hisobotdagi ko‘rsatkichlarni chuqurlashtirish hamda hodisa va jarayonlarni alohida o‘rganish imkonini beradi.

Hisoblanmaydigan ma’lumot manbalariga quyidagilar kiradi:

* ichki idora va idoradan tashqari taftish ma’lumotlari;
* ichki va tashqi audit hisobotlari;
* laboratoriya va tibbiy-sanitariya nazorati materiallari;
* soliq xizmati xodimlarining tekshirish natijalari;
* mehnat jamoasining majlis va yig‘ilish qarorlari.

Shuningdek, tahlil jarayonida tasdiqlangan reja, biznes-reja va boshqa me’yoriy hujjatlar ham qo‘llaniladi.

Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar oshkoraligi nuqtai nazaridan yopiq va ochiq ma’lumotlarga bo‘linadi. Buxgalteriya va statistik hisobotlarda ifodalangan ma’lumotlar tashqariga, boshqa sub’ektlarga taqdim qilinadi va ular ochiq ma’lumotlarga kiradi.

Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo‘jalik yurituvchi sub’ekt o‘zining me’yoriy ko‘rsatkichlarini, ta’riflari, limitlari va ularni baholash yo‘llarini ishlab chiqadi. Bu ko‘rsatkichlar xo‘jalik sub’ektining tijorat, texnologik, ishlab chiqarish siri bo‘lib hisoblanadi.

Korxona hisobotlari yillik va choraklik moliyaviy hisobotlar shaklini tuzish bo‘yicha ko‘rgazmaga amal qilgan holda tuziladi. Ammo unda xatoliklarga yo‘l qo‘yilishi mumkin. Buni aniqlash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

1. Buxgalteriya balansi ko‘rsatkichlarini bosh kitob ko‘rsatkichlaridagi raqamlar bilan solishtirish. Ular bir-biriga mos ravishda to‘g‘ri kelishi lozim.
2. Buxgalteriya balansidagi har bir bo‘limning moddalaridagi so‘mmasi shu bo‘lim jami so‘mmasiga va aktiv qismining passiv qismiga to‘g‘ri kelishi aniqlanadi.
3. Buxgalteriya balansidagi moliyaviy hisobot tarkibiga kiruvchi boshqa hisobot ko‘rsatkichlari bilan to‘g‘ri kelishi tekshiriladi.
4. Buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotning O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan 1994 yil 26 martda ishlab

chiqilgan 164-sonli «Buxgalteriya hisoboti va balansi to‘g‘risidagi Nizom»ga va 1997 yil 25 yanvarda tasdiqlangan «Korxona va tashkilotlarning yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarini to‘lg‘azish bo‘yicha Qo‘llanma»ga to‘g‘ri kelishi ko‘rib chiqiladi. Bu qo‘llanmaga har yili qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritilib boriladi.

Rahbar moliyaviy hisobotni tasdiqlashda shu qo‘yilgan talablarning hammasini yoki muayyan qismini tekshirib ko‘rinishi va ishonch hosil qilgandan so‘ng, unga imzo chekishi mumkin.

6.2. Korxonalar moliyaviy hisobotlari va mazmuni

Korxonaning moliyaviy hisoboti O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining har yilgi o‘zgarishlarni o‘zida ifoda etadigan «Korxona (tashkilot)larda yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarning shakli va hajmini tasdiqlash to‘g‘risida»gi buyrug‘iga asosan tuziladi.

Ushbu buyruqqa asosan barcha huquqiy shaxslar (byudjet, sug‘urta, bank muassasalaridan tashqari) tegishli tashkilotlarga o‘zlarining moliyaviy hisobotlarini topshiradilar.

Yillik hisobotlarning tarkibiga quyidagilar kiradi:

1-shakl «Buxgalteriya balansi»

2-shakl «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot»

2a-shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzlar to‘g‘risida ma’lumotnoma»

3-shakl «Asosiy vositalar harakati to‘g‘risidagi hisobot»

4-shakl «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»

5-shakl «O‘z mablag‘lari (kapitali) to‘g‘risidagi hisootb»

Yarim yillik hisobot tarkibiga:

1-shakl «Buxgalteriya balansi»

2-shakl «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot»

2a-shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzlar to‘g‘risidagi ma’lumotnoma»

3-shakl «Asosiy vositalar harakati to‘g‘risidagi hisobot»

4-shakl «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»

Choraklik hisobot tarkibiga:

1-shakl «Buxgalteriya balansi»

2-shakl «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot»

2a-shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzlar to‘g‘risida ma’lumotnoma».

O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 1998 yil 25 iyundagi 79-sonli buyrug‘i bilan moliyaviy hisobotlar tarkibiga 2-b shakl «Moliyaviy-iqtisodiy holat to‘g‘risida» ma’lumotnoma kiritilgan. Bu ma’lumotnoma korxonaning choraklik va yarim yillik hisobotlari bilan birgalikda topshiriladi. Ushbu hisobot va ma’lumotnomalardan foydalangan holda, korxona rahbari moliya-xo‘jalik faoliyatining ahvoli joriy yilda qanday ekanligi to‘g‘risida to‘liq ma’lumotga ega bo‘ladi.

Biroq moliyaviy hisobotning barcha imkoniyatlaridan foydalanish bevosita undan foydalanuvchilarning malakasi, bilim saviyasi va shaxsiy sifatlariga bog‘liq. Rahbar korxonaning umumiy iqtisodiy muammolarini yaxshi bilish bilan birga, buxgalteriya balansi va boshqa moliyaviy hisobotlarni o‘qiy olishi, ular o‘rtasidagi bog‘liqliklarni ham bilishi lozim.

Masalan, «Buxgalteriya balansi» va boshqa moliyaviy hisobotlar ma’lumotlariga asosan korxona rahbari mablag‘larning miqdorini, ularning shakllanish manbalarini, umumiy mablag‘larda o‘z mablag‘lari va chetdan jalb qilingan majburiyatlar hissasini, uzoq muddatli va oborot aktivlarining ulushini, xo‘jalik faoliyatidagi ishtirok etayotgan o‘zining aylanma mablag‘lari, ulardan qancha foyda olganligi, byudjetdan qancha qarzdor ekanligi, debitor va kreditor qarzlarning holati, shundan qanchasi muddati o‘tganligi, balansning likvidliligi, korxonaning moliyaviy barqarorligi kabi muhim ko‘rsatkichlarni aniqlashi, bilishi va shular bo‘yicha korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risida zudlik bilan xulosa chiqarishi lozim.

Rahbar «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot» 2-shakl ma’lumotlariga asosan korxonaning daromadi, xarajatlari va sof foydaning shakllanish yo‘llarini aniqlashi mumkin.

U «Asosiy vositalar harakati to‘g‘risidagi hisobot» 3-shakl ma’lumotlariga tayanib, asosiy vositalarning hisobot davri boshi va oxiridagi qoldiqlarda o‘zgarishlar nimalar evaziga sodir bo‘lganligini, qancha asosiy vosita sotib olinganligini, ularning qanchasi ishga tushirilganligi va qanday yo‘llar bilan kamayganligini (sotilganligi va hisobdan chiqarliganligi) bilishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu hisobot asosida asosiy vositalarning qancha qismi eskirganligi, uning yaroqlilik darajasi va qancha qismi aktiv va passiv qismlardan iborat ekanligi to‘g‘risida ham xulosa qilish mumkin.

4-shakl - «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»dan korxona pul mablag‘larining turlari bo‘yicha hisobot davridagi kirimi va chiqimi to‘g‘risida ma’lumotlarni olish mumkin. Bunda pul oqimlari barcha faoliyat turlari bo‘yicha alohida ko‘rsatiladi. Shuningdek, korxonaning

valyuta mablag‘lari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ham ushbu hisobotda o‘z aksini topgan.

5-shakl - «O‘z mablag‘lari (kapitali) to‘g‘risida hisobot»da korxona mablag‘lari, ularning tarkibi, harakati, hisobot davridagi o‘zgarishi to‘g‘risidagi ma’lumotlar ifodalanadi.

Hozirgi paytda moliyaviy hisobotlarning eng muhimlaridan biri «Debitorlik va kreditorlik qarzlar to‘g‘risidagi ma’lumotnoma» - 2a-shakldir. Bu hisobotda davlatimiz ichidagi va tashqarisidagi korxonalarning ushbu qarzlar bo‘yicha ma’lumotlari o‘z ifodasini topgan. Har biri bo‘yicha muddati o‘tgan debitorlar va kreditorlar ham ushbu hisobotda ko‘rsatilgan. Ushbu hisobot bugungi kun talabidan kelib chiqqan hujjatdir. Chunki millionlab pul mablag‘i muddati o‘tgan debitor va kreditor bo‘lib, oborotdan chetlashtirilgan. Bu esa korxonaning ham, davlatimizning ham iqtisodiy qudratini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri bo‘lib hisoblanadi. Shu tufayli ushbu ma’lumotlarga korxona rahbarlari alohida ahamiyat berishlari va ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqishlari lozim.

Yaqinda joriy qilingan «Moliyaviy-iqtisodiy holat to‘g‘risidagi ma’lumotnoma»da quyidagilar: korxona xo‘jalik mablag‘larida davlat mablag‘larining hissasi; xodimlar soni; ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsiyenti; ishlab chiqarishga jalb qilingan xom ashyoning chetdan keltirilgan va mahalliy manbalari bo‘yicha ulushi; eksport qilinayotgan mahsulotlar hajmi kabi axborotlar o‘z aksini topgan.

Ushbu moliyaviy hisobot ma’lumotlaridan oqilona foydalana bilish katta samaralar keltiradi. Axborotlar shunchaki axborotlar uchun emas, balki ulardan to‘g‘ri foydalanib, korxonaning ahvolini o‘rganib tegishli xulosa chiqarish va shu asosda uning samaradorligini oshirish maqsadida maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun qo‘llanilishi lozim.

6.3. Buxgalteriya balansi: tuzilishi, tarkibi va mazmuni

Buxgalteriya balansi moliyaviy hisobotning asosiy qismlaridan biridir. Shuning uchun korxona rahbari uni iqtisodiy jihatdan o‘qiy olishi, har bir moddasida ifoda etilgan ma’lumotlar asosida korxonasi ahvolini ko‘ra bilishi, mablag‘lar qayerdan kelib tushdi, ular qayerga joylashtirildi, samarali ishlash uchun shu mablag‘lar yetarlimi degan savollarga javob topa olishi lozim. Shu savollarga javob berish uchun korxona rahbari balans to‘g‘risida to‘liq tushunchaga ega bo‘lishi kerak.

«Balans» atamasi lotincha bis ikki marta, banx - tarozi pallasi so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, ikkala palla degan ma’noni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansining har xil turlari mavjud bo‘lib, ular quyidagi belgilari bo‘yicha tasniflanadi: tuzilish vaqti, axborot hajmi, mulkchilik shakli, aks ettirish ob’ekti, tozalash usuli.

Tuzilish vaqtiga ko‘ra buxgalteriya balanslari: kirish, joriy, tugatish, bo‘lish va birlashtirish balanslari bo‘lishi mumkin.

Kirish balansi korxonaning paydo bo‘lish vaqtida tuziladi. Unda korxona o‘z faoliyatini boshlayotgan paytdagi boyliklar so‘mmasini belgilaydi.

Joriy balanslar korxona faoliyatini ifoda etib, qonunda belgilangan muddatda mavjud vaqt mobaynida tuzilib turiladi.

Tugatish balanslari korxona tugatilganda tuziladi.

Bo‘lish balanslari yirik korxona bir necha mayda korxonalarga bo‘linish vaqtida yoki shu korxonaning bir yoki bir necha tarkibiy bo‘linmasining boshqa korxonaga berilishi vaqtida tuziladi. Shuning uchun bu balans ba’zida berish balansi ham deyiladi.

Birlashtirish balansi bir necha korxonalar bir korxonaga birlashganda (qo‘shilganda) tuziladi.

Axborot hajmi bo‘yicha balanslar bir martalik va yig‘ma balanslarga bo‘linadi. Bir martalik balans faqat bitta korxona bo‘yicha joriy hisob asosida tuziladi.

Yig‘ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashmalar (vazirliklar, firmalar, aksiyadorlik jamiyatlari va shu kabilar)ning xo‘jalik mablag‘larini aks ettiradi.

Mulkchilik shakllariga ko‘ra davlat, korporativ, xususiy, aralash va qo‘shma korxonalar, shuningdek, jamoat tashkilotlari balanslariga bo‘linadi.

Aks ettirish ob’ektiga ko‘ra balanslar mustaqil va alohida balansga ajratiladi. Mustaqil balansni huquqiy shaxs bo‘lgan korxonalar tuzadi. Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo‘linmalari (filiallar, sexlar, korxonaning avtotransport va turar joy-kommunal xo‘jaliklari va shu kabilar) tuzadi.

Tozalash usuliga ko‘ra - balanslar balans-brutto va balans-nettoga ajratiladi.

Balans-brutto - tartibga soluvchi moddalarni o‘z ichiga oluvchi balansdir. Asosiy vositalarning haqiqiy qiymatini (tannarxi yoki qoldiq qiymatini) aniqlashda qilinadigan so‘mmalar, boshqa moddalar

miqdoridagi so‘mmalardan chegiriladigan moddalar tartibga soluvchi moddalar deyiladi. Masalan, asosiy vositalar qoldiq qiymatini aniqlash uchun «Asosiy vositalar» so‘mmasidan «Asosiy vositalarning eskirishi» so‘mmasi chegiriladi. Balans-bruttoda tartibga soluvchi moddalar so‘mmasi balans yakuni qiymatiga kiritiladi.

Balans-nettoda - balansning umumiy qiymatidan tartibga soluvchi moddalar so‘mmasi chegiriladi. Bu jarayon balansni «tozalash» deyiladi. O‘zbekistondagi barcha korxonalar hozirgi paytda balans-netto tuzmoqda, ya’ni balans yakuniga: asosiy vositalar, arzon va tez eskiruvchan buyumlar qoldiq qiymati, qayta sotiladigan tovarlar esa tannarxi bo‘yicha kiritilmoqda.

Buxgalteriya balansiga qo‘yiladigan asosiy talablar: to‘g‘rilik, reallik, yaxlitlik, izchillik va tushunarlilikdir.

Balansning to‘g‘riligi uning tuzish jarayonida asos qilib olingan hujjatlarning to‘laligi va sifati bilan ta’minlanadi. Agar hisobot davrida xo‘jalik faoliyatining barcha faktlari o‘z vaqtida hujjatli rasmiylashtirilmagan yoki noto‘g‘ri rasmiylashtirilgan bo‘lsa, unda balans korxona ishining huquqiy yakunini aks ettirmaydi. Buxgalteriya balansining har bir moddasi hujjatlar, buxgalteriya hisobi raqamlaridagi yozuvlar, buxgalteriya hisob-kitoblari bilan tasdiqlangan bo‘lishi kerak. Buxgalteriya balansi ma’lumotlarini qasddan buzish niqoblash deyiladi. Balansni niqoblash qonunlarining buzulganligini yashirish yoki korxona faoliyatining ayrim tomonlarini bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadida tuzilgan balans bo‘lib hisoblanadi. Buni ayrim hollarda amaldagi qoidalardan bexabarlik oqibatida bilmasdan qilishi ham mumkin.

Balans realligi moddalar bahosining ob’ektiv voqelikka muvofiq kelishini anglatadi. Balansning «to‘g‘riligi» va «realligi» tushunchalarini bir-biriga aralashtirmaslik kerak. Balans to‘g‘ri, ammo noreal bo‘lishi mumkin. Ya’ni balans ma’lumotlari hujjatlar asosida tuzilgan bo‘ladi va haqiqatda mavjud mablag‘larni ko‘rsatadi, ammo uning ayrim moddalari real holatni, masalan, asosiy vositalar - ma’naviy eskirganlikni, debitorlik qarzlarini talab qilib olib bo‘lmasligini, uning qancha qismi umidsiz debitor ekanligini ifodalovchi vaziyatlarni ko‘rsatmaydi.

Balans birligi balansni yagona hisobga olish va baholash tamoyillari bo‘yicha tuzilishini, ya’ni korxonaning barcha tarkibiy bo‘linmalarida va tarmoqlarida buxgalteriya hisobi hisobraqamlari (schyotlari)ning yagona nomenklaturasi ularning bir xildagi mazmuni, ikki yoqlama buxgalteriya yozuvining amalga oshishi va shu kabilar qo‘llanilishini anglatadi.

O‘zbekistonda **balansning yaxlitligiga** erishilgan. Chunki O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi 1997 yil 15 yanvarda tasdiqlangan qaroriga asosan buxgalteriya balansining yagona shakli qabul qilingan, buxgalteriya schyotlarining 2002 yildan boshlab yagona rejasi qo‘llanilishi ko‘zda tutilgan. Moliyaviy hisobotning barcha shakllari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida buxgalteriya hisobi va hisoboti uslubiyati va ularni tashkil etish boshqarmasi ishlab chiqqan «Korxonalarda choraklik va yillik moliyaviy hisoboti shakllarini to‘ldirish bo‘yicha ko‘rsatmalar» asosida tuziladi.

Balans davomiyligi har bir keyingi balans oldingi balansdan kelib chiqishi tamoyiliga asoslanadi. Masalan, oldingi yil yakuniy balansi (yil oxiridagi ma’lumotlar) hisobot yili balansida yil boshidagi ma’lumotlar sifatida ifodalanadi. Chunki hisobot yili oldingi o‘tgan yilning davomi hisoblanadi.

Balans aniqligi - balansni tuzuvchilar va uni o‘qiydigan hamda tahlil qiladigan kishilarning tushunishi uchun qulayligidir. Balansni aniq va tushunarli qilish uchun moddalar rekvizitlari va nomlari ikki tilda (o‘zbek va rus tilida) bayon qilingan, uning shakli ancha soddalashtirilgan.

Buxgalteriya balansi ikki qismdan **aktiv va passivdan** iborat bo‘ladi.

Uning **aktiv qismida** korxona sarmoyasining tarkibi va joylashtirilishi, **passivida** - aktivlarni tashkil etish manbalari, ya’ni o‘z sarmoyasi va majburiyatlari, boshqa korxona yoki jismoniy shaxslarning vaqtincha jalb qilingan mablag‘lari ko‘rsatiladi.

Shunday qilib, buxgalteriya balansi quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

1. Korxona egalik qiladigan vositalarni aks ettiruvchi aktivlar.
2. Korxona tasarrufidagi o‘z mablag‘lari.
3. Keyinchalik qaytarilishi lozim bo‘lgan aktivlarni sotib olish, hosil qilish natijasida yuzaga kelgan majburiyatlar.

Buxgalteriya balansida korxona aktivlari ikki guruhda: **uzoq muddatli** va **aylanma aktivlarda** aks ettiriladi.

Uzoq muddatli aktivlarga asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, sarmoya qo‘yilmalari, sotib olingan aksiyalar va zayomlar kiritiladi. Korxonaning ishlashi bilan bu vositalar o‘z qiymatini o‘zgartirmaydi. Masalan, asosiy vositalar qiymati qisqa vaqt mobaynida miqdor jihatidan o‘zgarmaydi.

Joriy aktivlar, naqd pul mablag‘larni, iste’molchilar hisobvaraqlarini va naqd pul mablag‘lari shaklini egallashi lozim bo‘lgan

zaxiralarni o‘z ichiga oladi. Joriy xo‘jalik davri mobaynida bu aktivlar doimo o‘zgarishi mumkin. Naqd pul mablag‘lariga aylantirilishi oson bo‘lgan joriy aktivlar va oson realizatsiya qilinadigan aktivlar kiritiladi.

Korxona balansi aktivlarini o‘rganishda quyidagilarni aniqlash mumkin:

* balansni tuzish kunida korxonada bo‘lgan vositalarni (asosiy vositalar, tovar zaxiralari, pul mablag‘lari va hokazolar);
* ularning joylanishini (asosiy vositalarda, kapital qurilishda, debitorlik qarzida va hokazolarda);
* ularning xo‘jalikdagi asosiy rolini (aylanma, asosiy yoki jalb etilgan mablag‘lar).

Balans passivi ma’lumotlari asosida quyidagilarni bilib olish mumkin:

* mablag‘ qaysi manbadan kelib turganligini;
* mablag‘lar kimga tegishli (o‘zinikimi yoki jalb qilinganmi) ekanligini;
* mablag‘larning belgilangan maqsadi qanday ekanligini (uzoq muddatli yoki qisqa muddatli qo‘yilmalar).

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 1997 yil 15 yanvardagi «Korxonalar (tashkilotlar) yillik va yil choragi moliyaviy hisobotlarining shakllari hamda hajmini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 5-sonli buyrug‘iga muvofiq 1997 yil 1 yanvardan boshlab choraklik hisobotining yangi shakllari joriy etildi.

Balans aktivi va passivida barcha balans moddalari ikkita yirik bo‘limga guruhlangan (16.1-jadval).

Balans aktivida mablag‘lar quyidagi bo‘limlar bo‘yicha tasdiqlangan:

1-bo‘lim. Uzoq muddatli aktivlar;

2-bo‘lim. Aylanma aktivlar.

Balans passivida ham mablag‘lar manbalari ikki bo‘limga bo‘linadi;

1-bo‘lim. O‘z mablag‘lari manbalari;

2-bo‘lim. Majburiyatlar.

Balans aktivining 1-bo‘limi «Uzoq muddatli aktivlar»da uzoq foydalaniladigan aktivlar (moddiy-ashyoviy vositalar, qimmatli qog‘ozlar, uzoq muddatli investitsiyalar) aks ettiriladi. Balansda ular quyidagi moddalar bo‘yicha guruhlangan:

Asosiy vositalarga uzoq vaqt mobaynida (bir yildan ortiq) shaklini o‘zgartirmagan holda ishlatiladigan, o‘z qiymatini qisman

yo‘qotadigan moddiy-ashyoviy boyliklar kiradi. Balansda ular dastlabki qiymati bo‘yicha, eskirishi va qoldiq qiymati bo‘yicha ham ko‘rsatiladi.

Nomoddiy aktivlarga yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan binolar, inshootlar, aqliy intelektual mulk, tovar zaxiralari, ixtirolar, «nau-xau» va boshqalardan foydalanishga doir mulkiy huquqlar kiradi. Balansda ularning dastlabki va qoldiq qiymati eskirish so‘mmasi va qoldiq qiymati aks ettiriladi.

Sarmoya qo‘yilmalariga xo‘jalik yoki pudrat usulida amalga oshirilayotgan tugallanmagan qurilish qiymati, shuningdek, geologik-qidiruv ishlariga va korxonalarga ana shu maqsadda berilgan mablag‘lar so‘mmasi kiradi.

Uzoq muddatli investitsiyalarga korxonalarning boshqa korxona ustav fondiga bir yildan ortiq muddatga qo‘yilgan omonatlari kiradi. Bundan tashqari, bu bo‘limda sotib olingan aksiyalar, boshqa korxonalarga berilgan qarzlar alohida moddalar bilan ko‘rsatiladi.

Balans aktivining 2-bo‘limi «Aylanma aktivlar» deb ataladi. Bu aylanma mablag‘larning 3 guruhiga ajratish mumkin bo‘lgan barcha so‘mmasidir.

1. Zaxiralar va sarflar - ishlab chiqarshi zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, qayta sotiladigan tovarlar, davr xarajatlari.
2. Pul mablag‘lari - kassadagi, valyuta mablag‘lari, qisqa muddatli qo‘yilmalar, qayta sotib olingan o‘z aksiyalari.
3. Debitorlar - xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar, uyushgan korxonalar bilan hisob-kitoblar, ta’sischilar va boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar.

Balans passivi ham ikki bo‘limdan iborat bo‘ladi:

1. O‘z mablag‘lari.
2. Majburiyatlar.

Balans passivining birinchi bo‘limida o‘z mablag‘lari aks ettirilib, ular quyidagi moddalar bo‘yicha guruhlangan:

* ustav sarmoyasi;
* qo‘shilgan sarmoya;
* zaxira sarmoya;
* taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar);
* maqsadli tushumlar va fondlar;
* kelgusi xarajatlar va to‘lovlar zaxiralari;
* kelgusi davr daromadlari.

Oxirgi ikkita modda oldingi yillar balansida qisqa muddatli majburiyatlar sifatida 2-bo‘limida ko‘rsatiladi. Aslida esa bu mablag‘lar o‘z mablag‘lariga kiritilishi kerak.

Ustav sarmoyasi, odatda, uning ta’sischilari qo‘shgan badallari evaziga tashkil bo‘ladi. Uning ko‘payishi xo‘jalik faoliyati davomida oladigan foyda evaziga amalga oshadi. Zarur hollarda ta’sischilarning maqsadli badallari evaziga ham ko‘payishi mumkin.

Ustav sarmoyasiga badal sharoitida asosiy vositalarni (bino, inshootlar, jihozlar, qurilmalar) va boshqa moddiy ne’matlarni hamda nomoddiy aktivlarni (yer, suv va boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish huquqi, nau-xau, tovar belgilari kabilar)ni qo‘shish mumkin.

Shuni ta’kidlash joizki, ustav kapitalining miqdori ta’sis hujjatida qayd etilgan hajmidan oshib ketmasligi lozim.

Qo‘shilgan sarmoya (kapital) - bu aksiyaning birinchi marta nominal qiymatidan ortiqcha sotish evaziga olingan emission daromaddir.

Zaxira sarmoyasi korxona ustaviga asosan foyda hisobidan tashkil qilingan zaxiralardan, inflyatsiya zaxiralaridan mulkni qayta baholash uchun qayta tashkil qilingan, qaytarib bermaslik sharti bilan olingan mulklardan iborat bo‘ladi.

Zaxira sarmoyasi miqdori ta’sischilar tomonidan belgilangan ustav sarmoyasining 25 foizigacha miqdorda tashkil qilinishi mumkin. Zaxira sarmoyasini kelgusi xarajatlar va to‘lovlar zaxirasi bilan aralashtirmaslik va almashtirmaslik lozim. Bu zaxira korxona ustavi va qonun asosida tashkil qilinadi. Ushbu zaxira xarajatlar va to‘lovlarga bir xil miqdorda qo‘shib berish uchun to‘planadi. Masalan, xodimlar ta’tili uchun to‘plangan mablag‘, uzoq ishlaganligi uchun to‘lanadigan rag‘batlantirishga mo‘ljallangan mablag‘, mavsumiy xarajatlar uchun to‘lanadigan mablag‘, asosiy vositalarni ta’mirlash uchun ajratilgan xarajatlar va hokazo.

Taqsimlanmagan foyda korxonaning o‘tgan va hisobot yilida taqsimlanmay qolgan foyda miqdorining ma’lum bir muddatga qoldig‘ini ifodalaydi.

Maqsadli tushumlar va jamg‘armalar - bevosita biror maqsadli tadbirlarni o‘tkazishga qaratilgan mablag‘larni o‘z ichiga oladi. Bularga: bolalar bog‘chalari, yashash va boshqa binolar qurish, ilmiy-tadqiqot ishlarini ta’minlash kabi tadbirlarga mo‘ljallangan mablag‘lar kiradi.

Kelgusi davr daromadlari kelgusi davr uchun shu joriy yilda olingan daromadlardir. Bunga: kamomadlar bo‘yicha kelgusida to‘planadigan tushumlar, aybdor shaxslardan kamomad chiqqan ne’matlarning balans qiymati miqdorida o‘ndirib olingan mablag‘lar kabi moddalar kiradi.

Balansning passiv tomonidagi ikkinchi bo‘limida huquqiy va jismoniy shaxslardan olingan va ma’lum muddatdan keyin qaytarilishi shart bo‘lgan majburiyatlar jamlangan. Bu majburiyatlar qisqa va uzoq

6.1 - Jadval

Buxgalteriya balansi chizmasi

(ming so‘m)

AKTIV				PASSIV			
Balans bo‘limi va moddalari soni	**Satr raqami**	**Yil boshida**	**Yil oxirida**	**Balans bo‘limi va moddalari soni**	**Satr raqami**	**Yil boshida**	**Yil oxirida**
1. Uzoq muddatli aktivlar				**1. O‘z mablag‘lari manbalari**			
Asosiy vositalar	010-012	9065	9739	Ustav, qo‘shilgan va zaxira sarmoya	320-380	294	548
Nomoddiy aktivlar	020-022	-	-	Taqsimlanmagan foyda	350	1362	3459
Sarmoya qo‘yilmalar	030	3923	3175	Maqsadli tushumlar va fondlar, bo‘lajak xarajatlar zaxiralari	360-380	294	548
Sotib olingan aksiyalar va zayomlar, uzoq muddatli investitsiyalar	040-100	39	37				
1-bo‘lim bo‘yicha jami	110	13027	12971	1-bo‘lim bo‘yicha jam	390	19882	21703
1. Aylanma aktivlar				**2. Majburiyatlar**			
Zaxiralar va sarflar	120-160	11520	12631	Uzoq muddatli qarzlar va kreditlar	400-410	95	
Pul mablag‘lari	170-190	351	304	Qisqa muddatli qarzlar va kreditlar	420-430		97
Qisqa muddatli qo‘yil-malar va qayta sotib olingan o‘z aksiyalari	200-210	2249	3631	Kreditorlar	440-530	7170	7737
2-bo‘lim bo‘yicha jami	300	14120	16566	2-bo‘lim bo‘yicha jam	540	7265	7834

BALANS	310	27147	29537	BALANS	550	27147	29537

muddatli kreditlar va zayomlardan hamda turli kreditor qarzlardan iborat bo‘lishi mumkin.

Uzoq muddatli majburiyatlarga to‘lanish muddati bir yildan ortiq, qisqa muddatlilarga bir yildan kam bo‘lgan qarzlar kiradi.

Buxgalteriya balansida uzoq muddatli majburiyatlar ikkita moddada ko‘rsatiladi: «Uzoq muddatli zayomlar» va «Uzoq muddatli kreditlar». «Uzoq muddatli zayomlar» moddasida banklardan boshqa korxona va tashkilotlardan olingan muddati bir yildan ortiq bo‘lgan qarzlar kiradi.

«Uzoq muddatli kreditlar»ga bir yildan ortiq bo‘lgan muddatga banklardan olingan qarzlar kiradi.

«Qisqa muddatli kreditlar» moddasida banklardan bir yilgacha olingan qarzlar ko‘rsatiladi. Ushbu moddada banklarning ushbu korxona xodimlariga uy-joy qurilishi uchun bergan krediti hamda tovarlarni kreditga sotib olganda uning qoldiq miqdori ko‘rsatiladi.

Qisqa muddatli qarzlarga «Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar (hisob raqamiga tushganlar)» hamda «Kreditorlar» guruhiga kiruvchi balans moddalari kiradi.

«Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar (hisob raqamiga tushganlari)» moddasida boshqa tashkilotlardan kelgusi davr hisob-kitoblari uchun olingan so‘mmalari ko‘rsatiladi. Ayniqsa, hozir barcha to‘lovlar oldin amalga oshirilmoqda. Bu esa ushbu moddada pul bo‘lib turishiga asos bo‘ladi.

«Kreditorlar» guruhida turli tashkilot va korxonalardan, byudjet, sug‘urta, tovar junatuvchilar va pudratchilardan qarzlar, ishchi v axizmatchilar ish haqi bo‘yicha hisob-kitoblar kabi kreditlar ko‘rsatiladi.

Ko‘rinib turibdiki, buxgalteriya balansida korxonaning muayyan sanadagi (yil boshi va oxiri) xo‘jalik mablag‘lari va ularning manbalari aks ettirilgan.

6.4. Moliyaviy hisobotlarning shakllari va ularning o‘zaro bog‘liqligi

Buxgalteriya balansi moddalari moliyaviy hisobotning muayyan shakllari ko‘rsatkichlari bilan bevosita bog‘liqdir. Zero, 2-son «Moliyaviy natijalar haqidagi hisobot» shaklida korxona tomonidan bir yilda olingan foyda hisob-kitobi beriladi. Foydaning barcha 5 turi bo‘yicha hisob-kitob keltiriladi. Bu shakl ma’lumotnomasida esa byudjetga barcha to‘lovlar ko‘rsatiladi.

Buxgalteriya balansining passiv qismi 1-bo‘limi «O‘z mablag‘lari manbalari»da taqsimlanmagan foyda so‘mmasi ko‘rsatiladi. Aktivning 2-bo‘limida debitorlik qarzdorligida turlari bo‘yicha so‘mma beriladi. OTAJning debitorlik qarzdorligi yil oxirida 3644 ming so‘mni tashkil etdi. U bir yilda 1396 ming so‘mga oshgan. Balans passivining 2-«Majburiyatlar» bo‘limida bir yilda muddati o‘zaytirilgan debitorlik va kreditorlik qarzdorligi 85 ming so‘mga ko‘paygan va 6014 ming so‘mni tashkil etgan kreditorlik qarzdorligi qayd etilgan.

Nazorat qilish uchun moliyaviy hisobotda maxsus «Debitorlik va kreditorlik qarzlar haqida ma’lumotnoma» bor. Unda debitorlik va kreditorlik qarzdorligining vujudga kelishi aks ettiriladi. Ya’ni ular qanday korxonalar bo‘yicha tashkil etilganligi va so‘mmasi ko‘rsatiladi. Misolimizda butun so‘mmada muddati uzaytirilgan debitorlik qarzdorligi 2383 ming so‘m yoki butun qarzdorlarning 65,4 foizini, kreditorlik qarzdorligi 4033 ming so‘m yoki 67,1 foizini tashkil etgan. Bunday holat qoniqarsizdir, chunki katta mablag‘lar muzlatilgan bo‘lib, ulardan xo‘jalik faoliyatida foydalanilishi mumkin emas.

Balans aktivining 1-bo‘limida asosiy vositalar haqidagi ma’lumotlar: ularning boshlang‘ich qiymati, eskirishi va qoldiq qiymati mavjud. 3-shakl «Asosiy vositalar harakati haqida hisobot»da asosiy vositalar turlari, ularning harakati hamda boshlang‘ich qiymati bo‘yicha davr boshi va oxiridagi qoldiqlari (ularning eskirishi va qoldiq qiymati) haqidagi ma’lumotlar ko‘rsatilgan. Bu ko‘rsatkichlar asosiy vosita holati va ulardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish uchun juda muhimdir.

4-shakl «Pul oqimlari haqidagi hisobot»da pul mablag‘larining barcha turlari - xo‘jalik faoliyati, dividendlar, soliqqa tortish, investitsiyalar va boshqalar haqidagi axborotlar ko‘rsatiladi. 4-shakl buxgalteriya balansi bilan o‘zaro bog‘liq. Buxgalteriya balansining 170, 180 va 190-satrlar bo‘yicha qoldiq pul mablag‘lari 4-shaklda 070 va 080-satrlardagi pul mablag‘lari qoldiqlariga tengdir. «Valyuta mablag‘lari harakati haqidagi ma’lumotnoma»da (090 va 120-satrlar) valyuta mablag‘lari qoldig‘i ko‘rsatiladi. Bu buxgalteriya balansida 180-satr bo‘yicha ko‘rsatiladi.

5-shakl «O‘z sarmoyasi haqidagi hisobot»da ustav sarmoyasi, qo‘shilgan ustav sarmoyasi, rezerv sarmoyasi, taqsimlanmagan foyda harakati haqidagi ma’lumotlar beriladi. Balans passivining 1-bo‘limi «O‘z mablag‘lari manbalari»da ularning yil boshi va oxiridagi ahvoli ko‘rsatilgan. Bunday shaklga asoslanib, korxonaning o‘z sarmoyasi tashkil bo‘lishi va harakati, shuningdek tuzilmasi tahlil qilinadi. Korxona

moliyaviy holatini tahlil qilishda shu tarzda moliyaviy hisobotning barcha shakllaridan foydalanish zarur.

Ular bir-birini to‘ldirib boradi. Mazkur ma’lumotlar moliyaviy hisobotning shakllari o‘rtasidagi oddiy bog‘liqlikni ifodalash bilan cheklanmaydi. Ular korxonani boshqarish va ma’lumotlarni nazorat qilish uchun ham o‘ta muhimdir.

6-mavzu: «Korxonalar faoliyati iktisodiy Tahlilining axborotlar ta’minoti» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- tahlil uchun zarur axborotlar va ularning turlari;
- iqtisodiy axborotlari;
- ilmiy texnikaviy axborotlar;
- tabiiy – ekologik axborotlar;
- tahlil uchun kerak bo‘lgan axborotlarga qo‘yilgan talablar va ularni to‘g‘riligini tekshirish;
- buxgalteriya hisobi axborotlari..

7-MAVZU: KORXONALAR IQTISODIY SALOHIYATINING TAHLILI

Reja:

1. Korxonalar iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularni aniqlash yo‘llari.
2. Iqtisodiy salohiyatning holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili.
3. Iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar.
4. Iqtisodiy salohiyat ko‘rsatkichlari samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili.

7.1. Korxonalar ihtisodiy salohiyatining mohiyati

Mustaqillik davrida o‘tayotgan har bir kun jamiyatimizning mazmun jihatidan yangilanayotganligidan dalolat berib kelmoqda. Yangi iqtisodiy kategoriyalar, tushunchalar hayotimizga shu darajada tezlik bilan kirib kelmoqdaki, ularni idrok qilish, nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, metodologik muammolarni hal qilishga ko‘pincha ulgurish qiyin bo‘lmoqda. Bunday yangi iqtisodiy tushunchalardan biri korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensiali) tushunchasidir.

O‘zbekistonda va boshqa hamdo‘stlik mamlakatlarida chop etilayotgan tahlilga oid adabiyotlarda korxonaning moliyaviy - xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda asosan uning tasarrufidagi aktivlarni o‘rganish bilan cheklanib qolmoqda. Bu bizning fikrimizcha, korxonaning iqtisodiy faoliyatini to‘liq tahlil qilish uchun nazariy va metodologik jihatdan yetarli emas. Chunki korxonaning iqtisodiy faoliyati bevosita unda sodir bo‘ladigan iqtisodiy jarayonlar bilan bog‘liq.

Iqtisodiy jarayonlarning sodir bo‘lishida faqat korxonaning aktivlari emas, balki boshqa elementlari ham ishtirok etadi. Masalan, ishlab-chiqarish jarayonini olaylik. Uning sodir bo‘lishi uchun albatta modiy - texnik ta’minoti, ya’ni uskunalar, jihozlar , bino, xom-ashyo kabilar zarur. Ammo har qanday ilg‘or texnika, yuqori sifatli xom-ashyo o‘z-o‘zidan iqtisodiy jarayonni sodir qilib, moddiy ne’mat ishlab chiqarmaydi. Unga albatta odamning aralashuvi, ya’ni jonli mehnatning mushtarakligi va ishtiroki zarur.

Demak, iqtisodiy jarayonlarni sodir etish uchun moddiy boyliklar bilan birgalikda jonli mehnatning ham ishtirokini ta’minlash lozim ekan. Shundagina ishlab chiqarish jarayoni sodir bo‘lib yangi mahsulot yaratilishiga erishish mumkin. Shu mahsulotning sotilishi esa korxonaning

barcha xarajatlarini qoplab foyda olishini ta’minlaydi. Shundagina ishlab chiqarishning provard maqsadi amalga oshadi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, korxona iqtisodiy salohiyatining iqtisodiy tahlilda faqatgina buxgalteriya balansining aktiv qismida joylashgan korxona tasarrufidagi moddiy boyliklarni (aktivlarni) tahlil qilish bilan chegaralanib qolish, uning iqtisodiy faoliyati to‘g‘risida to‘liq xulosa qilish uchun yetarli emas ekan. Bu esa o‘z navbatida, korxonaning iqtisodiy ahvoliga to‘liq va batafsil baho berish uchun uning aktivlari bilan birgalikda mehnat resurslarini ham qo‘shgan holda tahlil qilishni taqozo qiladi.

Rejali iqtisodiyot sharoitida tahlilga oid adabiyotlarda korxonaning moddiy boyligini (resurslarini) va mehnat resurslarini barcha resurslar majmuasi sifatida qaralishi ko‘zda tutilgan edi. Ularning tahlili barcha boyliklar (resurslar) tahlili deb yuritilar edi. Ammo iqtisodiyotni erkinlashtirish tamoyiliga asoslangan bozor munosabatlari hukm surayotgan sharoitda iqtisodiy jarayonlar tarkibida moddiy va mehnat resurslari bilan birgalikda nomoddiy aktivlar (faollar) ham ishtirok etadi. Bularning tarkibiga mualliflik huquqi, potentlar, “Nau-xau”, savdo markasi, ruxsatnomalar (litsenziyalar) kabi tushunchalar qiymati kiradi. Bular moddiy bo‘lmasada korxonaga xuddi moddiy boyliklar singari ma’lum darajada foyda keltiradi. Ammo ularni korxonaning moddiy boyligiga (resursiga) kiritish mumkin emas, chunki ular shakli, mazmuni va mohiyati jihatidan nomoddiydir.

Endilikda korxonada iqtisodiy jarayonlarning sodir bo‘lishi va unga ma’lum darajada foyda keltirishi uchun moddiy (asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar) va mehnat resurslari bilan birgalikda nomoddiy faollar ham ishtirok etadi. Ularning jamlanmasini oldingidek moddiy va mehnat resurslari deb atash yetarli bo‘lmaydi, chunki ularning tarkibiga nomoddiy aktivlar kirmaydi. Shu tufayli ularni korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensiali) deb atashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki bunda moddiy resurslar bilan birgalikda nomoddiy aktivlar va mehnat resurslari to‘liq o‘z ifodasini topadi. Bularning tarkibiy tuzilishini quyidagi chizmada ko‘rish mumkin (7.1-chizma).

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy salohiyati deganda unda sodir etilgan iqtisodiy jarayonni to‘liq ta’minlaydigan barcha moddiy va mehnat resurslari hamda nomoddiy faollar tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil aniq va amaliy fan bo‘lganligi tufayli undagi qo‘llanadigan barcha tushunchalar va ko‘rsatkichlarning nomi, mazmuni va qiymati mavhum bo‘lmasdan aniq, hisoblanadigan, ma’lum bir sohani

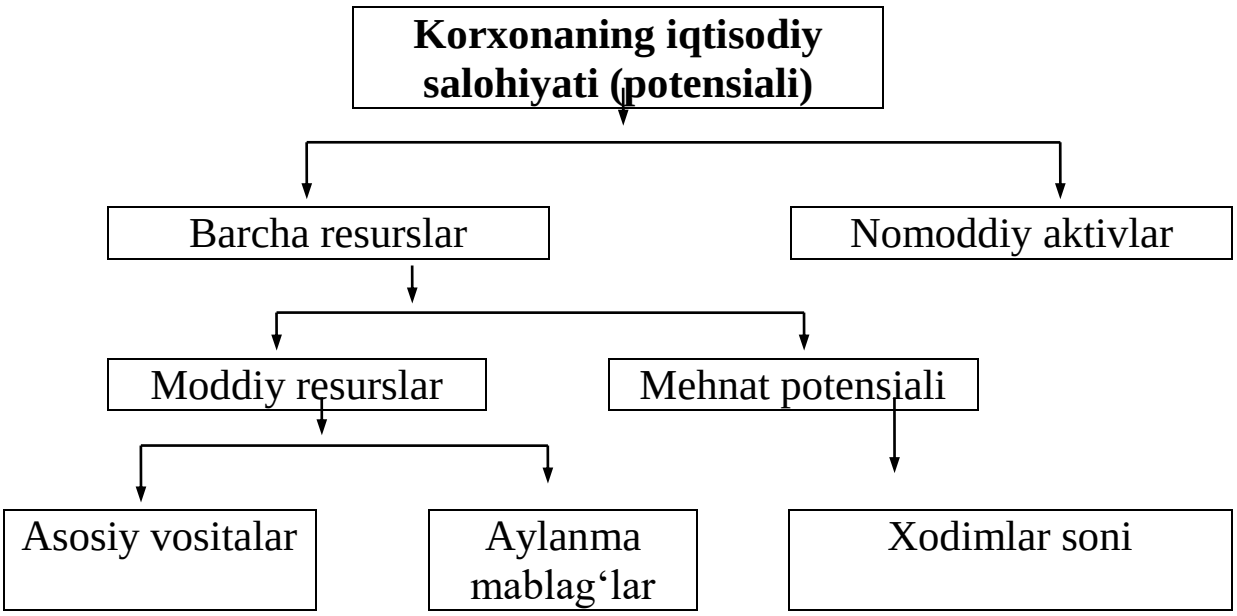

7.1-chizma. Korxona iqtisodiy salohiyatining (potensialining) tuzilish tarkibi

o‘zida ifoda etadigan bo‘lishi lozim. Ushbu nazariy mulohaza bevosita korxonaning iqtisodiy salohiyatiga (potensialiga) ham tegishli. Shu tufayli uni baholashning ba’zi nazariy va metodologik jihatlariga, iqtisodiy tahlil nuqtai nazaridan, e’tiborni qaratish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz.

Korxonaning iqtisodiy salohiyatini (potensialini) (Kis) baholashda eng avvolo iqtisodiy tahlilning maqsadi va vazifasidan kelib chiqib, uni qiymati va xarajati nuqtai nazaridan aniqlash lozim deb o‘ylaymiz. Ushbu ko‘rsatkichning to‘liq qiymatini baholashda asosan buxgalteriya balansi ma’lumotlaridan foydalaniladi. Bu uchun buxgalteriya balansidagi asosiy vosita (Av), aylanma mablag‘lar (Am) va nomoddiy aktivlarning (Na) umumiy summalarini hamda hisob-kitob orqali aniqlangan ishchi va xizmatchilarning pulda ifodalangan qiymatini (Xq) olish mumkin.

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy potensialini tahlil qilishda xo‘jalik faoliyatida sodir bo‘ladigan iqtisodiy jarayonida ishtirok etadigan barcha moddiy resurslar (asosiy va aylanma mablag‘lar), nomoddiy aktivlar va mehnat resurslari birgalikda mushtarak holda o‘rganiladi. Moddiy resurslar va nomoddiy aktivlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar buxgalteriya balansida ifodalanadi, ammo mehnat resurslari esa bu hisobot tarkibida ko‘rsatilmaydi.

Buxgalteriya balansida, ayniqsa, korxona iqtisodiy salohiyatini baholashda moddiy resurslar va nomoddiy aktivlar bilan birgalikda mehnat resurslari qiymatini ham inobatga olish lozim. Ammo bu ko‘rsatkich

buxgalteriya balansida ko‘rsatilmaydi. Shu tufayli uning puldagi ifodasini topishni taqozo qiladi.

Hozirgi paytda mehnat resursining bahosini bemalol aniqlash uchun qonuniy asos yaratilgan. Chunki Respublikamizda oddiy ishchidan tortib to yetuk mutaxassisgacha ularni tayyorlash xarajati O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Bu xarajatlar xodimning birinchi boshlang‘ich «shartli bahosi» bo‘lib hisoblanadi. So‘ngra uning malakasini oshirish, qayta o‘qitish uchun xarajat qilinsa, bular ham uning ushbu boshlang‘ich bahosiga qo‘shiladi. Bunday qilish zarurligining ikkinchi tomoni shundaki, hozir ko‘pchilik mutaxassislarni tayyorlash korxona hisobidan pul to‘lash evaziga amalga oshirilmoqda. Demak, korxona o‘qishni bitirgan talabani ishga qabul qilsa uning shu korxona uchun qiymati aniq. Masalan, xodim korxona hisobidan 4 yil o‘qigan. Birinchi yilda uning o‘qishi uchun 200, ming so‘m, ikkinchi yilda 250,0 ming so‘m, uchinchi yilda 280,0 ming so‘m va nihoyat to‘rtinchi yilda 300,0 ming so‘m pul tulagan deb faraz qilsak uning «shartli bahosi» 1030,0 ming so‘mni tashkil qiladi. Agar xodimning o‘qishi davlat yoki shaxsiy hisobdan amalga oshirilsa u holda korxona mazkur xodimni ishga qabul qilish bilan ushbu xarajatga tenglashtirgan miqdorda uning shartli qiymatini belgilash mumkin. Bundan tashqari har yili davlat tomonidan diplom berilgan bakalavr, mutaxassis yoki magistrning «narxini» ham markazlashgan tarzda aniqlab e’lon qilib turishlari mumkin.

Xodimlarning umumiy qiymatini pulda ifodalash uchun qo‘yidagi amalni bajarish lozim. Birinchidan, barcha xodimlarni kategoriyalarga bo‘lib chiqadi. Har bir kategoriyadagi xodimlarni tayyorlashga ketgan qiymati aniqlanib shu kategoriya bo‘yicha ularning umumiy summasi topiladi. Ikkinchidan, har bir kategoriya bo‘yicha aniqlangan summalarni qo‘shib xodimlarning «shartli bahosini» ifodalaydigan jami summasini topishi mumkin. Bu uchun quyidagi matematik modelni qo‘llashni tavsiya qilamiz:

$$Xq = \sum_{i=1}^{n} a_i + v_i$$

Bunda: *Xq - xodimlarni tayyorlashga ketgan xarajatlarning jami so‘mmasi;*

i - xodimlar kategoriyasining tartib soni (i=1,n);

n - xodimlar kategoriyasining umumiy soni;

a_i - *i - kategoriya xodimlarni tayyorlashga ketgan xarajatlar;*

v_i *-i-kategoriya xodimlarning malakasini oshirishga ketgan xarajatlar*

Endi korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensiali)ning umumiy qiymatini aniqlash mumkin. Bu uchun quyidagi formulani tavsiya qilamiz:

Kis = Av + Am + Na + Xk

Bunda *Av - asosiy vositalarning (kapitalning) o‘rtacha qiymati;*
Am - aylanma mablag‘larning (kapitalning) o‘rtacha qiymati;
Na - nomoddiy aktivlarning o‘rtacha qiymati;
Xk - xodimlarning o‘rtacha «shartli qiymati».

Agar ushbu formuladagi natijani “U” deb, omillarni Xi→n deb belgilasak yuqoridagi formulaning matematik ko‘rinishini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$U = \sum_{i=1}^{n} x_i = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \ldots \cdot X_n$$

Ushbu matematik modelga tahlilning an’anaviy usullarini qo‘llab amaliy ma’lumotlardan foydalangan holda natijaning o‘zgarishini ta’minlovchi barcha omillar ta’sirini hisoblab chiqsa bo‘ladi. Buni amalga oshirish uchun buxgalteriya balansi va boshqa hisobotlar asosida korxona iqtisodiy potensialiga kiruvchi kategoriyalarni alohida elementlari bo‘yicha ham aniqlash mumkin. Buning tarkibiy tuzilishi quyidagi chizmada keltirilgan (7.2 - chizma).

Shunday qilib ushbu chizmadagi ko‘rsatkichlar yig‘indisi korxona iqtisodiy potensiali summasining umumiy hajmini ifodalaydi. Ammo joriy yilda ularning qancha qismi ishlatilganligini, qay darajada samaradorlikka erishganligini bilish uchun shu tahlil qilinayotgan davrga to‘g‘ri keladigan qismini ham aniqlash lozim. Bu faqat nazariy jihatidan emas, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

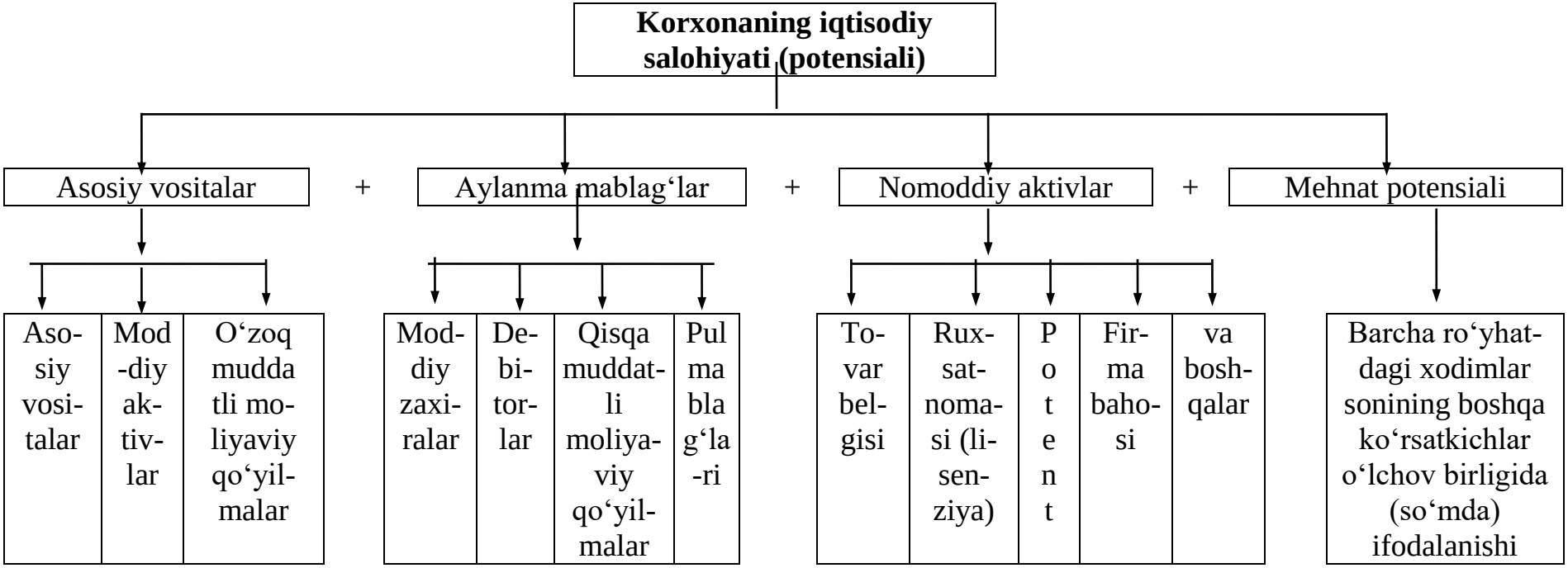

7.2-Chizma. Korxona iqtisodiy salohiyati (potensiali)ning tarkibiy tuzilishi

Iqtisodiy tahlilning maqsadi va asosiy vazifalaridan biri tahlil qilinayotgan ob’ekt yoki kategoriyani to‘g‘ri va batafsil baholash uchun uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqishdan hamda ularni nazariy va metodologik jihatdan asoslashdan iboratdir.

Korxonaning iqtisodiy salohiyati bu keng qamrovli va teran tushuncha. Uning holati va undan foydalanish darajasi to‘g‘risida to‘liq xulosa chiqarish uchun albatta ko‘rsatkichlar tizimidan (sistemasidan) foydalanish lozim. Ammo ko‘rsatkichlar sonining ko‘pligi yoki ozligiga qarab o‘rganilayotgan ob’ekt yoki kategoriyani baholash uchun yetarli yoki kam degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Shu tufayli ko‘rsatkichlardan to‘g‘ri va oqilona foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish lozim.

Ko‘rsatkichlar haqida to‘g‘ri xulosa chiqarish uchun, eng avvolo ularni ilmiy asoslangan holda tasniflash lozim. Iqtisodiy tahlilda ko‘rsatkichlar juda ko‘p belgilari bilan tasniflanadi. Ammo biz ushbu ishda korxona iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni faqat iqtisodiy mazmuni bo‘yicha tasnifini ko‘rib chiqamiz. Chunki ko‘rsatkichlarni ushbu belgisi bilan tasniflash iqtisodiy xulosa chiqarish uchun yetarli bo‘ladi.

Korxona iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni iqtisodiy mazmuniga qarab quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

- iqtisodiy salohiyat holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

7.2. Iqtisodiy salohiyatning holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

Korxona iqtisodiy salohiyatini iqtisodiy ko‘rsatkichlarning mazmuniga ko‘ra bo‘linishinining birinchisi iqtisodiy salohiyat holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlardir. Iqtisodiy salohiyat holatini iyfodalovchi ko‘rsatkichlarni biz quyidagi guruhlarga bo‘lamiz:

1. Iqtisodiy salohiyat umumiy va o‘rtacha qiymati.
2. Iqtisodiy salohiyatning tarkibiy tuzilishi.
3. Iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

Iqtisodiy salohiyat umumiy va o‘rtacha qiymati tahlil davrida iqtisodiy salohiyat summasining o‘rtacha necha so‘m ekanligini ifodalaydi va quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$\frac{Is.yb + Is.yo}{2}$$

Iqtisodiy salohiyatning tarkibiy tuzilishi iqtisodiy salohiyat har bir moddasining (Isi) umumiy summasidagi ulushini aniqlaydi va quyidagi formula bilan topiladi:

(Isi x 100) / Is

Iqtisodiy salohiyatning tarkibiy tuzilishiga quyidagi kichik guruhlar kiradi:

- asosiy vositalarning iqtisodiy salohiyat umumiy summasidagi ulushi, asosiy vositalarning iqtisodiy salohiyat umumiy summasida necha foiz tashkil qilishini ko‘rsatadi va uning formulasi quyidagicha:

(Av x 100) / Is

- Aylanma mablag‘larning iqtisodiy salohiyat umumiy summasidagi ulushi aylanma mabalag‘larning iqtisodiy salohiyat umumiy hajmida necha foiz tashkil qilishini ifodalaydi.

(Aym x 100) / Is

- Nomoddiy aktivlarning iqtisodiy salohiyat umumiy summasidagi ulushi nomoddiy aktivlarning iqtisodiy salohiyat umumiy summasida necha foiz tashkil qilishini ko‘rsatadi va u quyidagi formula bilan topiladi.

(Na x 100) / Is

- Mehnat salohiyatining iqtisodiy salohiyat umumiy summasidagi ulushi mehnat salohiyatining iqtisodiy salohiyat umumiy summasida necha foiz tashkil qilishini ko‘rsatadi va aniqlanish formulasi quyidagicha

(Ms x 100) / Is

Iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi har bir moddasi (asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar, nomoddiy aktivlar, mehnat salohiyati) bo‘yicha ularning holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi tegishli moddalr bilan tahlil qilinadi.

7.3. Iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Korxona iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra guruhlanishining ikkinchi guruhi iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlardir. Iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar quyidagi uch guruhga bo‘linadi:

1. Korxona aktivlarining iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganligi.
2. Mehnat salohiyatining iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganligi.
3. Iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

Korxona aktivlarining iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganligi bir so‘m korxona aktivlari summasiga qancha iqtisodiy salohiyat summasi to‘g‘ri kelganligini ko‘rsatadi va uning formulasi quyidagicha:

Is / B Bu yerda B-korxona aktivlari summasi

Mehnat salohiyatining iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganligi bir so‘m mehnat salohiyati qiymatiga qancha iqtisodiy salohiyat summasi to‘g‘ri kelganligini ifodalaydi va u quyidagi formula bilan aniqlanadi:

Is / Ms Bu yerda Ms-mehnat salohiyati summasi

Iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar bilan ta’minlanganlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi har bir moddasi bilan ta’minlanganlikni ifoda etadigan ko‘rsatkichlar tizimi asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar, nomoddiy aktivlar va mehnat salohiyati ko‘rsatkilari bilan ta’minlanganligini ifoda etadi.

7.4. Iqtisodiy salohiyat ko‘rsatkichlari samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

Korxona iqtisodiy salohiyati (potensiali) samaradorligini aniqlashda, samaradorlikning mumtoz tarifidan kelib chiqqan holda, natijaviy ko‘rsatkichlarni iqtisodiy salohiyatining qiymatiga nisbati olinadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, korxonaning natijaviy ko‘rsatkichlari birqancha ko‘rsatkichlar tizimidan iboratdir. Ularga ish natijasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar (sanoatda-ishlab chiqarilgan yoki sotilgan mahsulot hajmi, qurilishda-bajarilgan qurilish mantaj ishlarining hajmi, transportda tashilgan yuk hajmi - tonna km.da, savdoda - tovar aylanmasining (oborotining) hajmi va h.k.), daromadalar, foyda kabi ko‘rsatkichlari kiradi.

Ish hajmini ifodalovchi ko‘rsatkichlarga korxonaning yalpi natijasini ifodalovchi ko‘rsatkichlari kiradi. Daromadlarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarga daromadning turli xillari (yalpi daromad, soliqga tortiladigan daromad, asosiy faoliyat daromadi, tasoddifiy daromad kabilar) kiradi. Ulardan qaysi ko‘rsatkichni tanlab olish bevosita tahlilning maqsadi va vazifalariga bog‘liq.

Foyda xususida ham xuddi shunday fikirlarni aytish mumkin. Chunki uning ham turlari ko‘p. Masalan, bular tarkibiga yalpi foyda, marjinal foyda, sof foyda, taqsimlanmagan foyda, moliyaviy faoliyat foydasi, umumxo‘jalik foydasi, tasoddifiy foyda kabilarni kiritish mumkin.

Tahlil jarayonida qaysi ko‘rsatkichdan qay holatda foydalanish ham uning maqsad va vazifalariga bevosita bog‘liq. Shu tufayli, biz ushbu ko‘rsatkichlar tahlili uchun metodologik asos tariqasida korxonaning iqtisodiy salohiyati umumiy qiymatining samaradorligini ifodolovchi ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Bu ko‘rsatkichlar tizimi nazariy va metodologik jihatdan biz tomondan asoslangan hamda u o‘quv va amaliyotda tegishli sinovdan o‘tgan. Bunga muallifning quyidagi ishlari misol bo‘ladi.

Iqtisodiy salohiyat tushunchasi, uning samaradorligini tahlil qilish yo‘llari muallif rahbarligida tadqiqotchi B.I.Isroilov tomonidan himoya qilindi. Ko‘rinib turibdiki, korxona iqtisodiy saloxiyati, iqtisodiy tahlil fanining muhim ob’ekti sifatida olimlar va amaliyotchilar o‘rtasida tan olmoqda va mustaqil tahliliy ko‘rsatkich sifatida shu fanning tarkibiy qismidan joy olmoqda. Zero ushbu ko‘rsatkichlar ushbu fan bo‘yicha ishlab chiqilgan o‘quv dasturiga va birqancha ma’ruza matinlariga ham kiritilgan.

Korxona iqtisodiy salohiyati (potensiali) samaradorligini ifo-dalovchi ko‘rsatkichlar tizimiga, ta’kidlanganidek, quyidagilar kiradi.

-iqtisodiy salohiyatning natijaviyligi (Isa);
-iqtisodiy salohiyatning daromadligi (Isd);
-iqtisodiy saloxiyatning foydaliligi (rentobelligi); (Isr)
-iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Iqtisodiy salohiyatning natijaviyligi 1 so‘m iqtisodiy salohiyat qiymatiga necha so‘m natijaviy ko‘rsatkich (sotilgan mahsulot, tovar mahsuloti va h.k.) to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi va uning aniqlanish formulasi o‘uyidagicha:

Q / Is Bu yerda Q-natijaviy ko‘rsatkich summasi

Iqtisodiy salohiyatning daromadligi 100 so‘m iqtisodiy salohiyat qiymatiga necha so‘m daromad to‘g‘ri kelishini ifodalaydi va u quyidagi formula bilan aniqlanadi:

(D x 100) / Is Bu yerda D-daromad summasi

Iqtisodiy saloxiyatning foydaliligi 100 so‘m iqtisodiy salohiyat qiymatiga necha so‘m foyda to‘g‘ri kelishini ifodalaydi va uning aniqlanish formulasi quyidagicha:

(F x 100) / Is Bu yerda F-foyda summasi.

Iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar iqtisodiy salohiyat tarkibiga kiruvchi moddalar (Asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar, nomoddiy aktivlar va mehnat salohiyati) samaradorligini o‘rganishda ko‘rsatkichlar tizimi shaklida foydalaniladi

7-mavzu: «Korxonalar iqtisodiy salohiyatining tahlili» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- Korxonaning iqtisodiy salohiyati tahlili;
- Moddiy resurslar;
- Nomoddiy aktivlar;
- Asosiy vositalar;
- Aylanma mablag‘lar;
- Joriy aktivlar;
- Mehnat resurslari;
- Mehnat resursining bahosi;
- Joriy xarajatlar;
- Keltirilgan xarajatlar;
- Iqtisodiy salohiyat holati;
- Iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlik;
- Iqtisodiy salohiyat samaradorligi.

8-MAVZU: KORXONALAR MOLIYAVIY SALOHIYATINI TAHLIL QILISH

Reja:

1. Moliyaviy salohiyatni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tavsifi.
2. Moliyaviy salohiyat holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili.
3. Moliyaviy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili.

8.1. Moliyaviy salohiyatni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tavsifi

Korxonaning moliyaviy salohiyati (potensiali) deb uning faoliyatini to‘liq ta’minlaydigan turli manbalardan tarkib topgan moliyaviy mablag‘lar majmuasiga aytiladi.

Har bir jarayonni, iqtisodiy kategoriya yoki tushunchani iqtisodiy jihatdan tahlil qilish uchun ularni ko‘rsatkichlarda ifodalab olish lozim. Shu tufayli moliyaviy potensialni tahlil qilish uchun ham uni ifodalovchi ko‘rsatkichlarini aniqlab olish lozim.

Moliyaviy potensial bu ancha keng qamrovli tushuncha. Shu tufayli uni bitta yoki birqancha ko‘rsatkichlar bilan ifodalab bo‘lmaydi. Uni ifodalash uchun ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Biroq ko‘rsatkichlar tizimi bu birqancha ko‘rsatkichlar to‘plami degan gap emas.

> Ko‘rsatkichlar tizimi deganda bir kategoriyaga mansub birqancha ko‘rsatkichlarni ma’lum belgilari bo‘yicha aniq guruhlarga bo‘lingan ko‘rsatkichlar turkumi tushuniladi.

Moliyaviy potensialni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni iqtisodiy mazmuni jihatidan ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1. Moliyaviy potensial holatini ifodalovchi ko‘rsatikichlar;
2. Moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

Ushbu guruh ko‘rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Ammo har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ham ega.

Moliyaviy potensial (Mp) holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlarga ma’lum bir davrda ular qay ahvolda ekanligini ifodalaydigan ko‘rsatkichlar kiradi. Uning umumiy hajmi, tarkibi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni aynan shu holatini tahlil qilib aniqlash mumkin. Ushbu

guruh ko‘rsatkichlar moliyaviy potensialining tarkibiga qarab yana ikki guruhga bo‘linadi.

1. Mp. holatining o‘z mablag‘lari bilan bog‘liq ko‘rsatkichlari.

2. Mp. xolatning chetdan jalb qilingan mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlari.

Har ikkala guruh ko‘rsatkichlariga ham bir qancha ko‘rsatkichlar kiradi va ular majmuasi ko‘rsatkichlar tizimini tashkil qiladi. Moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar asosan uning qanday foydalanayotganidan dalolat beradi. Bu ko‘rsatkichlar asosida natija bilan moliyaviy potensial o‘rtasidagi nisbat yotadi. Bular ham birqancha guruxlarga bo‘linadi.

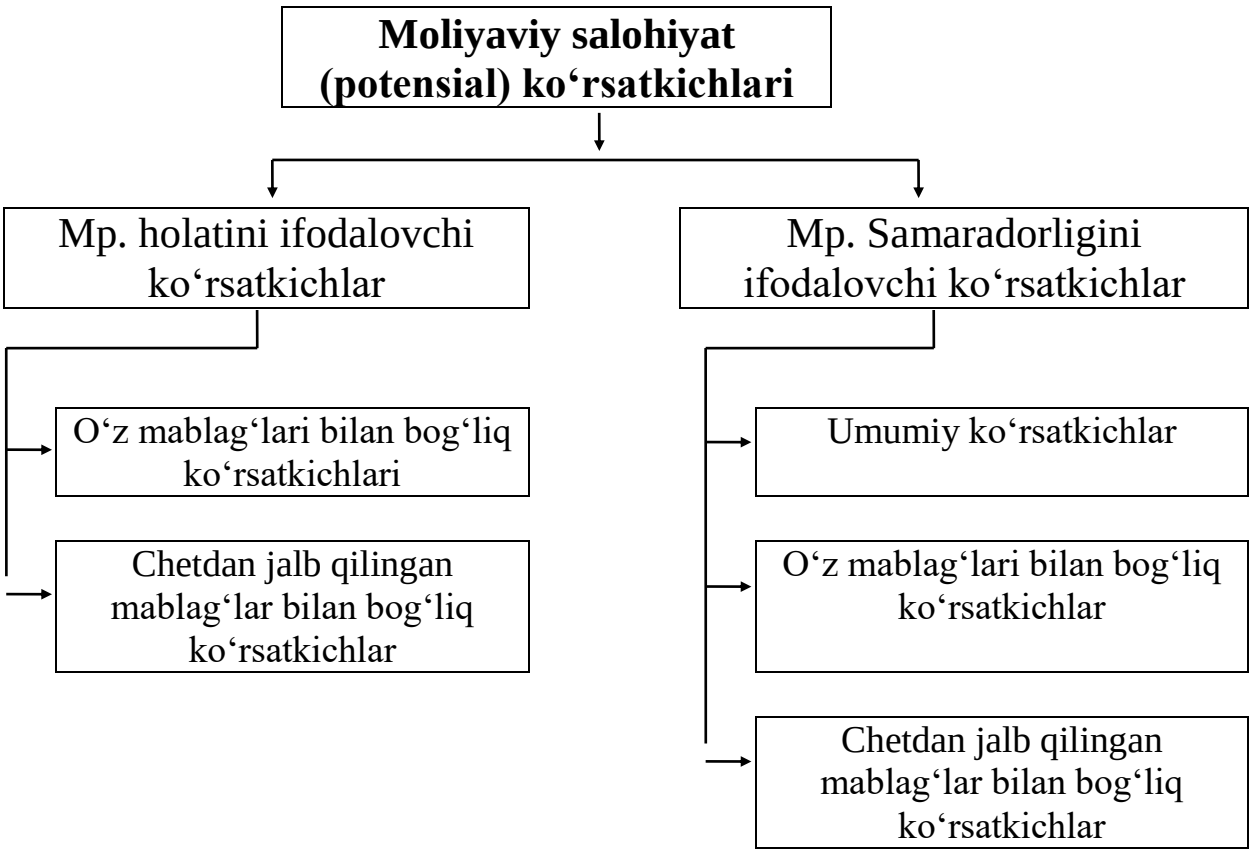

8.1-Chizma. Korxona moliyaviy salohiyatini potensialini) ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

1. Mp. samaradorligini ifodalovchi umumiy ko‘rsatkichlar

2. Mp. samaradorligini ifodalovchi o‘z mablag‘lari bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar

3. Mp. samaradorligini ifodalovchi chetdan jalb qilingan mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar

Shu uchala guruh ko‘rsatkichlar ham o‘z navbatida bir qancha alohida guruhlarni jamlaydi. Shuni alohida ta’minlash joizki korxonalar moliyaviy potensialini ifodalovchi ko‘rsatkichlar hali iqtisodiy adabiyotlarda ushbu masalaga oid muammolar yechimi yetarlicha yoritilgan emas. Shu tufayli ushbu ko‘rsatkichlar tizimida munozarali va takomillashishi lozim bo‘lgan ko‘rsatkichlar ham bo‘lishi mumkin. Shu tufayli biz ushbu bobda ko‘rsatkichlar tizimini tavsiya tariqasida bermoqdamiz. Bular qo‘yidagi chizmada o‘z aksini topgan (8.1 - chizma).

Korxona moliyaviy potensiali haqida to‘g‘ri xulosa qilish uchun ushbu ko‘rsatkichlar guruhining har birini alohida-alohida qarab chiqish maqsadga muvofiq.

8.2. Moliyaviy salohiyat holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning moliyaviy potensialini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bu shu korxona rahbarlariga o‘z faoliyatini to‘g‘ri baholash, moliyaviy ahvolini bilish imkonini bersa, investorlarga o‘z mablag‘ini qo‘yish, qimmatbaho qog‘ozlar bozorini tashkil qilish uchun biror qarorga kelishiga asos bo‘ladi. Mliyaviy petensial tahlili shu firma kreditorlarga pullarini to‘lash mumkinligini ko‘rsatadi va ular bilan yana iqtisodiy aloqalarni davom ettirish uchun ishonch hosiyal qiladi. Nihoyat ushbu ko‘rsatkich thlili auditorlarning to‘g‘ri xulosa chiqarishi uchun asosiy dastak bo‘lib hisoblanadi.

Shuni e’tirof etish kerakki, O‘zbekiston sharoitiga mos korxonaning moliyaviy potensialini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullari hamon yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu haqda ilmiy anjumanlarda ba’zi tavsiya va fikrlar aytilmoqda xolos.

Moliyaviy potensialini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni asoslashdan oldin uning iqtisodiy mohiyati va mazmunini ochishni maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Har qanday korxona, firma, tashkilot o‘z faoliyatini tegishli mablag‘ bilan ta’minlab turishi uchun ma’lum darajada moliyaviy potensialga (salohiyatga) ega bo‘lish lozim. Korxona moliyaviy imkoniyatga ega bo‘lmasa o‘zining moddiy texnika bazasini ham, aylanma mablag‘larini ham shakllantirish imkoniga ega bo‘lmaydi. Oqibatda faoliyat ko‘rsatishi ham qiyin bo‘ladi. Demak, korxonalar, eng avvalo, ma’lum darajada moliyaviy salohiyatga ega bo‘lishi kerak.

Korxonaning moliyaviy salohiyati uning turli manbalardan tarkib topgan moliyaviy mablag‘lari majmuasidan iboratdir. Bu ta’kidlanganidek,

iqtisodiy mohiyati jihatidan, eng avvalo, o‘z mablag‘lari hisobidan va chetdan jalb qilingan, qisqa va uzoq muddatli mablag‘lardan tarkib topadi. (8.2-chizma).

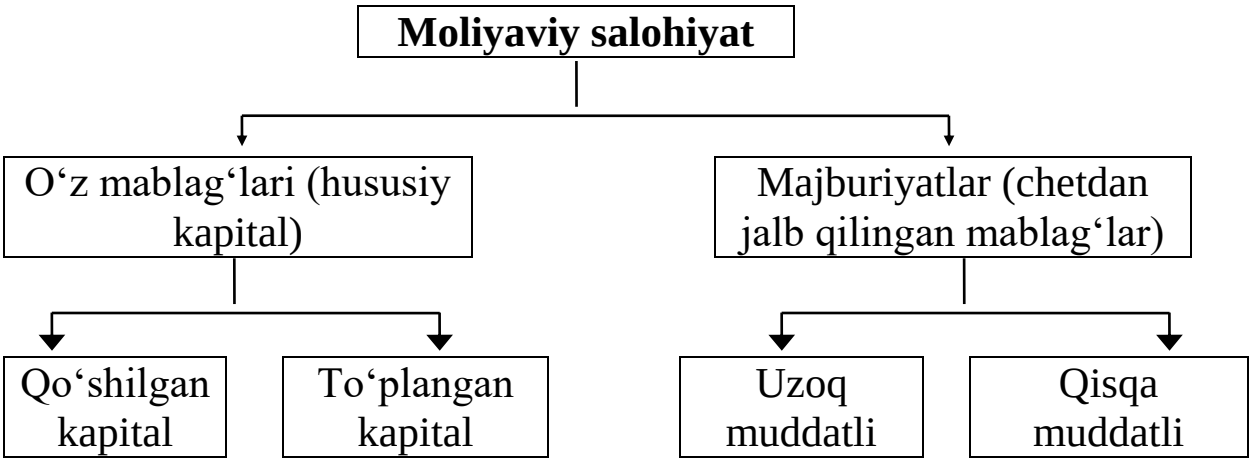

8.2 - Chizma. Korxonaning moliyaviy salohiyati tarkibi.

Bu ko‘rsatkichlar buxgalteriya balansining passiv qismida joylashgan bo‘lib har biri alohida guruhlarda va moddalarda o‘z ifodasini topadi.

Korxonaning buxgalteriya balansi uning moliyaviy salohiyatining holatini baholash va tahlil qilish uchun asosiy hujjat-ma’lumotlar manbai bo‘lib hisoblanadi.

Korxonaning molliyaviy potensialiga, ta’kidlanganidek, o‘zining buxgalteriya balansida ifodalangan o‘z mablag‘lari manbalari (Um), uzoq muddatli passivlar (Ump) va hisob kitoblar va boshqa passivlar, ya’ni chetdan jalb qilingan qisqa muddatli passivlar (Kmp) va kreditorlar (Kr) kiradi. Bularning qiymatini qo‘yidagicha jamlash mumkin.

$$\mathbf{Mp=Um+Ump+Kmp+Kr}$$

Ushbu ko‘rsatkichlarni tahlil qilish uchun qo‘yidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (8.1- jadval).

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, korxonaning moliyaviy salohiyati hisobot yilida 103,8% ko‘paygan. Eng e’tiborli hususiyati shundaki korxonaning o‘z mablag‘lari 109,4% ko‘paygan bir paytda chetdan jalb qilingan mablag‘lar esa 0.6 % ga kamaygan (100-99.4), Bu uning tarkibiy o‘zgarishida ham o‘z ifodasini topadi. Tahlil qilinayotgan davrda korxonaning o‘z mablag‘lari 2.4% ko‘paygan bo‘lsa, shu miqdorga chetdan jalb qilingan mablag‘lar kamaygan.

8.1. - Jadval

Buxgalteriya balansiga asosan moliyaviy salohiyatning tarkibi va o‘zgarishini aniqlash hisob - kitobi

№	Balansning passiv moddalari	Davr boshida		Davr oxirida		Farqi (+,-)		O‘zgarish
		so‘mmasi, ming so‘m	Tarkibi, %	so‘mmasi, ming so‘m	Tarkibi, %	so‘mmasi, ming so‘m	Tarkibi, %	sur’ati, %
1.	O‘z mablag‘lari	4115	44,0	4500	46,5	+ 385	+ 2,4	109,4
2.	Chetdan jalb qilingan mablag‘lar (kapital)	5230	56,0	5200	53,6	- 30	- 2,4	99,4
2.1.	Uzoq muddatli majburiyatlar	2700	28,9	2700	27,8	-	- 1,1	100,0
2.2.	Kreditor qarzlar	940	10,1	1000	10,3	+ 60	+ 0,2	106,2
	Korxona moliyaviy salohiyati barcha passivlar	9345	100,0	9700	100,0	+ 355	x	103,8

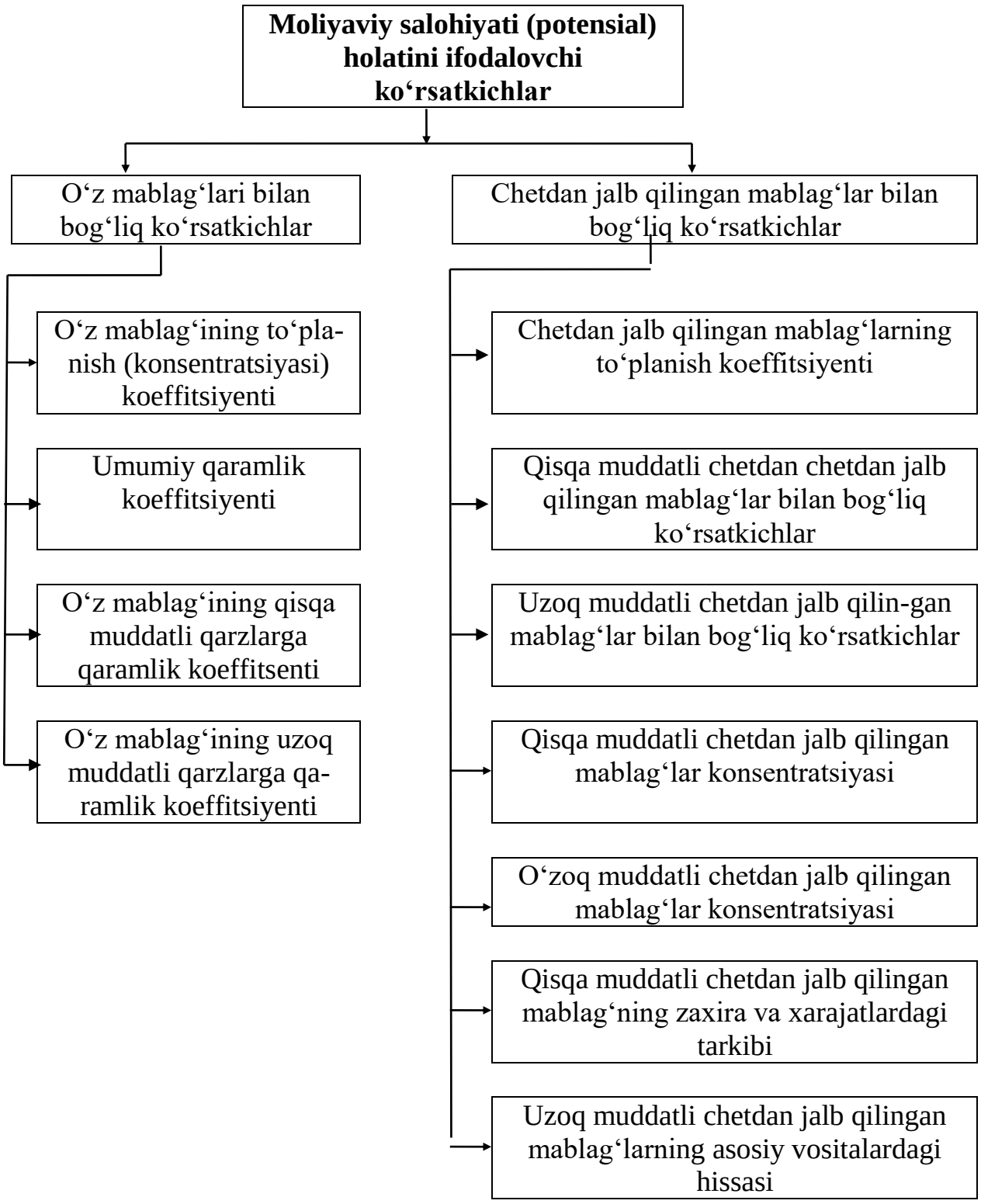

8.3. - Chizma. Korxona moliyaviy salohiyati (potensiali) holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi (sistemasi)

Bu majburiyatlarning uzoq muddatli passivlar bo‘yicha 1,1 % band, qisqa muddatli passivlarning esa 1.5% band kamayishi evaziga sodir bo‘lgan. Majburiyatlar tarkibida kreditor qarzlarning tarkibi 0.2 % bandga oshgan.

Ushbu korxonadagi tarkibiy holat tahlili korxona moliyaviy salohiyatining ijobiy tomonga o‘zgarganligidan dalolat berib turibdi, chunki korxonaning o‘z mablag‘lari qancha ko‘p bo‘lsa uning moliyaviy qaramligi shuncha kamayadi. Shu jihatdan ushbu holat bo‘yicha dastlabki xulosa ijobiy natijaga erishganligidan dalolat beradi.

Tahlil jarayonida korxonaning moliyaviy potensialini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash, baholash va tahlil qilish lozim. Iqtisodiy mohiyati jihatidan korxonaning moliyaviy potensiali holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar birqancha guruhlarga bo‘linadi: o‘z mablag‘i bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar. Chetdan jalb qilingan mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar o‘z navbatida 2 gurhga bo‘linadi: qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag‘lar, uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag‘lar.

Ushbu chizmadan ko‘rinib turibdiki korxonaning moliyaviy potensialining holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar bir-biri bilan o‘zaro uzviy aloqada. Masalan, birinchi turkumga kirgan ba’zi ko‘rsatkichlar ikkinchi va uchinchi turkumlarga kirmoqda. Boshqa turkumdagi ko‘rsatkichlar birinchi turkum ko‘rsatkichlaridan kelib chiqmoqda.

8.3. Moliyaviy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

Korxona moliyaviy salohiyati (potensiali) samaradorligining tahlili keltirilgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

* samaradorlikni ifodalovchi mutloq va nisbiy ko‘rsatkichlarning o‘tgan va hisobot yilidagi miqdori aniqlanadi;
* shu ko‘rsatkichlar bir-biri bilan solishtirilib ularning farqi hisoblanadi;
* o‘zgarish sur’atlari aniqlanadi;
* hamma hisob-kitoblar natijasida jadval tuziladi;
* jadvalga asosan tegishli xulosa qilinadi.

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki natijaviy ko‘rsatkichlarning deyarli hammasi sezilarli darajada o‘sgan. Masalan, sotilgan mahsulot hajmining o‘sish sur’ati 124,2 % ni tashkil qilgan bo‘lsa, daromadlarning o‘sish sur’ati 139,3 % ni, foyda so‘mmasining o‘sish sur’ati 134,8 % ni tashkil qilgan. Ammo shu davrda moliyaviy potensialning o‘rtacha yillik qiymati va uning tarkibiga kiruvchi alohida elementlari juda sekinlik bilan o‘zgargan. Masalan, moliyaviy potensial

umumiy hajmining o‘sish sur’ati 102,9 % ni tashkil qilgan bir paytda, korxonaning o‘z mablag‘lari atiga 100,8 % ga o‘zgargan. Tahlil qilinayotgan davrda chetdan jalb qilingan mablag‘larning o‘zgarish sur’ati nisbatan yuqori va uning miqdori 104,6 % ni tashkil qiladi.

Ushbu tahlili ishlarni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (8.2 - jadval).

8.2. - J a d v a l

Korxona moliyaviy salohiyati (potensiali) samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash hisob-kitobi

ming so‘m

№	Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilda	Farqi (+,-)	O‘zgarish surati,%
1.	Sotilgan mahsulot hajmi, ming so‘m	4583,3	5694,5	+1111,2	124,2
2.	Daromadlar, ming so‘m	511,0	711,7	+200,7	139,3
3.	Foyda, ming so‘m	368,0	496,2	+128,2	134,8
4.	Moliyaviy potensial-ning (Mp) o‘rtacha qiymati, ming so‘m	9256,8	9522,5	+265,7	102,9
5.	O‘z mablag‘larining o‘rtacha qiymati (O‘m), ming so‘m	4272,1	4307,5	+35,4	100,8
6.	Chetdan jalb qilingan mablag‘larning o‘rtacha qiymati, ming so‘m (Chjkm)	4984,7	5215,0	+230,3	104,6
7.	Mp. natijaviyligi, tiyin	49,5	59,8	+10,3	120,8
8.	Mp. daromadliligi, tiyin	5,52	7,47	+1,95	135,3
9.	Mp. foydaliligi, %	3,98	5,21	+1,23	130,9
10	Um. natijaviyligi, so‘m	1,07	1,32	+0,25	123,4
11	O‘m. daromadliligi, tiyin	12,0	16,5	+4,5	137,5
12	O‘m. foydaliligi, %	8,61	11,52	+2,91	133,8
13	Chjkm. natijaviyligi, tiyin	91,9	109,19	+17,23	118,8
14	Chjkm. daromadliligi, tiyin	10,3	13,6	+3,3	132,0
15	Chjkm. foydaliligi, %	7,38	9,51	+2,13	128,9

Agar moliyaviy potensialning tarkibiy o‘zgarishini tahlil qiladigan bo‘lsak bunda quyidagi holat ko‘zga tashlanadi (8.3 - jadval).

Haqiqatda tahlil qilinayotgan davrda chetdan jalb qilinayotgan mablag‘larning umumiy Mp.dagi ulushi 1,0 % ga oshgan. Shunga mos ravishda o‘z mablag‘larining ulushi 1,0 % kamaygan. Bu holat Mp. samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarda o‘z aksini topgan. Masalan,

8.3. - J a d v a l

Korxona moliyaviy salohiyati (potensiali) tarkibining o‘zgarishi

№	Ko‘rsatkichlar	Tarkibi		Farqi, (+,-)
		O‘tgan yilda	Hisobot yilida	
1.	O‘z mablag‘larining o‘rtacha yillik miqdorining ulushi, %	46,2	45,2	-1,0
2.	Chetdan jalb qilingan mablag‘larning o‘rtacha yillik miqdorining ulushi, %	53,8	54,8	+1,0
3.	**Jami Mp. hajmi, %**	**100,0**	**100,0**	**-**

Mp. umumiy miqdorining natijaviyligi, ya’ni uning 1 so‘mga to‘g‘ri keladigan sotilgan mahsulot hajmi hisobot davrida 54,8 tiyinni tashkil qilgan bir paytda o‘tgan yili uning miqdori 49,5 tiyinga teng edi. Ushbu ko‘rsatkichning o‘sish sur’ati 120,8 % ni tashkil qiladi. Ammo o‘z mablag‘larining natijaviyligi 123,4 % ni tashkil qilgan bir paytda chetdan jalb qilingan mablag‘larning natijaviyligi 118,8 % ga teng. Ko‘rinib turibdiki, jalb qilingan mablag‘larning samaradorligiga nisbatan ancha yuqori.

Mp. samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlardan biri ularning daromadliligidir. Tahlil qilinayotgan ob’ektda ushbu ko‘rsatkichning o‘sish sur’ati 135,3 % ni tashkil qiladi. Ammo o‘z mablag‘larining daromadliligi bundan yuqori, ya’ni 137,5 ni tashkil qilsa, chetdan jalb qilingan mablag‘larning daromadliligi 132,0 % ga teng. Ushbu ko‘rsatkich daromadliligining o‘sish sur’ati o‘z mablag‘lari daromadliligining o‘sish sur’atiga nisbatan 5,5 bandga (137,5 - 132,0) kam ekanligini ko‘ramiz. Xuddi shunday holatni Mp.foydaliligini tahlil qilganda ham kuzatish mumkin.

Mp. foydaliligining o‘sish sur’ati, tahlil qilinayotgan davrda 130,9 % ni tashkil qilgan bir paytda, o‘z mablag‘lari foydalilik darajasining o‘sish sur’ati 133,8 % ni tashkil qiladi, ya’ni 2,9 band (133,8- 130,9) unga nisbatan ortiq. Lekin chetdan jalb qilingan mablag‘larning foydalilik darajasidagi o‘zgarish sur’ati 128,9 % ni tashkil qiladi.

Mp. samaradorligining tahlil qilib shunday xulosa qilish mumkinki, tahlil qilinayotgan ob’ektda o‘z mablag‘larining samaradorligi chetdan jalb

qilingan mablag‘lar va Mp. umumiy hajmining samaradorliligiga nisbatan ham yuqori ekan. Ammo bu o‘z-o‘zidan amalga oshib qolmaydi. Bunga bir qancha omillar ta’sir qilgan bo‘lishi mumkin.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, tahlilni ko‘rsatkichlarning farqini va o‘zgarish sur’atini aniqlab, shular orqali xulosa qilib qo‘yish hali uning tugallanganligidan dalolat bermaydi. Tahlil to‘liq qilingan hisoblanadi qachonki, natija ko‘rsatkichlari miqdorining o‘zgarishlariga ta’sir qiluvchi omillarni, uning sabablarini to‘liq aniqlasagina, shunga asosan tegishli xulosalar chiqarilib, kamchiliklarni tugatish chora-tadbirlari ishlab chiqilsagina. Shunday ekan albatta Mp. samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni ham aniqlash, ularning ta’sirini hisoblash va tahlil qilish lozimdir. Bu ancha katta va keng qamrovli ish. Shu tufayli metodologik asos sifatida Mp. samaradorligini ifodalovchi 9 ta ko‘rsatkichning 1 tasi misolida omilli tahlilning o‘tkazish yo‘lini ko‘rsatib beriladi. Chunki qolgan ko‘rsatkichlarning ham omilli tahlilini shu tariqa o‘tkazish mumkin. Bunda umumiy usul saqlanib qolishi mumkin, ammo ba’zi ta’sir etuvchi omillar va ularning soni o‘zgaradi. Bu o‘z navbatida tahlilning vazifasi va maqsadidan kelib chiqadi.

Moliyaviy potensial samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash uchun tahlilning bir qancha usullaridan, ayniqsa an’anaviy usullaridan foydalaniladilar. Bu usullarning qaysi birini olish natija bilan omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikka, omillar soniga bog‘liq. Masalan, natija bilan omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘paytirish bilan ifodalansa va omillar ta’siri ikkita bo‘lsa qayta hisoblash yoki farqli usuldan foydalanish qulay. Agar shunday bog‘liqlik bo‘lib omillar ta’siri 3 ta va undan ko‘p bo‘lsa zanjirli almashtirish yoki indeks usullaridan foydalanish ma’qul va h.k.

8-mavzu: «Korxonalar moliyaviy salohiyati tahlili» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- Korxonaning moliyaviy salohiyati;
- Moliyaviy salohiyat manbalari;
- O‘z mablag‘lari;
- Chetdan jalb qilingan mablag‘lar;
- Qo‘yilgan kapital;
- To‘plangan kapital;
- Qisqa muddatli majburiyatlar;
- Uzoq muddatli majburiyatlar;
- Moliyaviy salohiyat tarkibi;
- Moliyaviy salohiyat holati;

- Moliyaviy salohiyat samaradorligi.

9-mavzu: KORXONANING LIKVIDLIGI VA TO‘LOVGA QODIRLIGI TAHLILI

Reja:

1. Korxonalarning likvidligi va to‘lov qobiliyatini tahlil qilishning zaruriyati va vazifalari.
2. Korxona mablag‘larining likvidligi va majburiyat-larning to‘lash muddati bo‘yicha guruhlanishi.
3. Korxonalarning likvidligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili.
4. Korxonaning to‘lov qobiliyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili.

9.1. Korxonalarning likvidligi va to‘lov qobiliyatini tahlil qilishning zaruriyati va vazifalari

Ma’lumki, balans aktividagi mablag‘lar naqt pulga aylansa, balans passividagi majburiyatlarni qaytarish mumkin. Balans likvidligi - balansning aktiv tomonidagi bir davrga borib, naqd pulga aylanadigan mablag‘lar bilan shu davrda qaytariladigan majburiyatlarni solishtirish demakdir.

Demak, balans likvidligi korxonaning boshqa korxona va tashkilotlar bilan iqtisodiy aloqalar darajasini ko‘rsatadi. Balans likvidligi moliyaviy mustahkamlik singari, korxonalar moliyaviy holatini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekistonda bozor munosabatlari sobitqadamlik bilan rivojlanib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti ko‘p ukladli erkin raqobatga asoslangan, ayirboshlash esa talab va taklif asosida sodir bo‘ladigan iqtisodiyotdir. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tishning hozirgi bosqichining ustuvor yo‘nalishi iqtisodiyotni erkinlashtirishdir. Respublika Prezidenti I.A.Karimov ta’kidlaganidek hozirgi o‘z oldimizga qo‘ygan maqsadni xususiy mulk yetakchi o‘rinda turadigan ko‘p ukladli iqtisodiyotni barpo etishdir. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, hamda xususiy mulk shaklidagi korxonalar kundan-kunga ko‘payib bormoqda.

Xalq xo‘jalik tarmoqlariga tegishli korxonalarda juda katta miqdordagi moddiy, moliyaviy va mehnat resurslari to‘plangan. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar bu resurslardan samaralai foydalanib, faoliyat natijalarini daromad (foyda) bilan yakunlashsa, raqobatda yutib chiqadilar.

Bunday korxonalarning moliyaviy holati yaxshi bo‘lib, qarzlarni to‘lashga layoqatli bo‘ladilar. Shuning uchun ham har bir korxona mavjud resursalaridan qanday foydalanayotgan-liklarini, faoliyat natijalarin doimiy ravishda tahlil qilish lozim. Korxonalar faoliyatini biznes reja tuzishdan boshlaydilar. Biznes rejani tuzishdan aval, ular mavjud iqtisodiy potensialini to‘liq tahlil qilib, nimalarni bajarishlarini, qanday omillar ta’sir qilishini va natijasi qanday bo‘lishini bilishlari lozim. Demak tahlilning asosiy vazifalaridan biri xo‘jalik faoliyatini to‘g‘ri rejalashtirish uchun kerakli xulosalar berishdir. Korxonalar faoliyat davomida mavjud moddiy moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini doimiy ravishda tahlil qilib borish zarur. Korxonalar ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotning tannarxini tahlil qilib, uning sifatiga ta’sir qilmaydigan unumsiz xarajatlarni kamaytirish choralarini ko‘rish lozim.

Korxonaning moliyaviy holati va to‘lov qobiliyati faqat ishlab chiqarish sohasi bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, boshqa faoliyat natijalariga hamda mablag‘larning to‘g‘ri joylashtirilishiga ham bog‘liq. Bozor munosabatlari korxonalarga qonunga zid bo‘lmagan barcha faoliyat turlari bilan shug‘ullanishga imkoniyat yaratib berdi.

Ayniqsa, boshqa xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar ta’sischilar sifatida ishtirok etish, aksiya va shu kabi qimmatbaho qog‘ozlarga investitsiya qilish yoki qimmatbaho qog‘ozlar oldi-sotdi operatsiyalarda qatnashish korxonalarga daromad keltirishi mumkin. Demak, korxonalarda moliyaviy faoliyat bilan bog‘liq xarajatlar va daromadlar tahlil vazifalaridandir.

Korxonaning mavjud mablag‘lari to‘g‘ri joylashtirilishi, o‘z sarmoyasidan ratsional foydalanib, bank kreditlari va boshqalardan qarzni juda zarur paytdagina olishlari lozim. Shuning uchun ham kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining har bir bo‘limida mavjud bo‘lgan mablag‘lar to‘g‘ri taqsimlanishi lozim. Me’yoridan ortiqcha bo‘lgan xom ashyo, materiallar zaxirasini tashkil qilish ham , mablag‘larning ratsional aylanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bank kreditini yoki boshqalardan qarzni zaruriyatdan ko‘proq olish, ulardan samarali foydalanmaslik ham korxonalarning moliyaviy holatiga, to‘lov qobiliyatiga salbiy ta’sir qiladi. Shuning uchun ham korxonalarning o‘z mablag‘laridan samarali foydalanishi hamda mablag‘larning to‘g‘ri joylanishi ham iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridandir.

9.2. Korxona mablag‘larining likvidligi va majburiyatlarning to‘lash muddati bo‘yicha guruhlanishi

Korxonadagi mavjud mablag‘lar qarz majburiyatlarini to‘lashga yo‘naltirilgandi, bu mablag‘larning pul mablag‘lariga aylanuvchanligi har xildir. Pul mablag‘lari to‘lov vositasi sifatida qarzni darhol zudlik bilan to‘lashni ta’minlaydi. Lekin korxonada mavjud tovar-moddiy boylik zaxiralarini, asosiy vositalarni avval sotib, keyinchalik qarzni to‘lashga yo‘naltirish mumkin. Shuning uchun ham korxonaning ma’lum davrga bo‘lgan mablag‘lari likvidlik darajasiga qarab to‘rt guruhga bo‘linadi . Bular quyidagilar:

1. Juda tez likvidlanadigan mablag‘lar. Bunday mablag‘lar kassadagi va bankdagi pul mablag‘lari, qisqa muddatli qo‘yilmalar kiradi.
2. Tez likvid bo‘ladigan mablag‘lar. Bunday mablag‘larga hisoblashishlar bo‘yicha turli debitorlardagi (xaridorlar, ta’sischilar va shu kabilar) mablag‘lar kiradi.
3. Sekin likvid bo‘ladigan mablag‘lar. Bu guruhga prof. I.T.Abdukarimov balans aktiv qismidagi ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar, tovarlar kelgusi davr sarflari hamda birinchi bo‘limdan uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalar va qarzlarni kiritgan. Lekin dots. M.Q.Pardayev esa sekin likvid bo‘ladigan mablag‘lar olti oydan bir yilgacha realizatsiya bo‘ladigan mablag‘lar deb, faqat zaxiralar va xarajatlar, hamda boshqa moddiy aylanma mablag‘larni kiritgan. Lekin shuni ham ta’kidlash kerakki, uzoq muddatli qarzlar va moliyaviy qo‘yilmalar ham har xil bo‘ladi. Ayrim qarzlarning qaytarish muddati yaqin bo‘lishi (uzoq muddatli qarz bo‘lsa ham, ko‘p muddati o‘tib, to‘lash muddati yaqinlashgan), moliyaviy qo‘yilmalar holati ham turlicha bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bunday muddati yaqinlashgan qarzlarni va yaxshi iqtisodiy ko‘rsatkichga erishgan korxonalarga moliyaviy qo‘yilmalarni bu guruh mablag‘lariga qo‘shish mumkin. Bunday guruhlab tahlil qilish faqat konkret xo‘jalik yurituvchi sub’ektni tahlil qilganda amalga oshirish mumkin.
4. Qiyin likvid bo‘ladigan mablag‘lar. Bu guruhga asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tugallanmagan kapital qo‘yilmalar o‘rnatiladigan uskunalar kiradi. Prof. I.T.Abdukarimov bu guruhga muddati o‘tgan debitor qarzlarni ham kiritgan. Albatta bunda konkret holatdan kelib chiqish kerak deb o‘ylaymiz. Agarda

muddati o‘tib ketgan qarz bo‘lib, qarzdorning to‘lash qobiliyati bo‘lmasa, bunda mablag‘larning ushbu guruhga kiritish ma’qul.

Korxona balansi passiv qismining ikkinchi bo‘limi «majburiyatlar» deyiladi. Bunda korxonaning: mol yetkazib beruvchilardan, xaridorlardan davlat byudjetiga soliqlardan, xodimlarga mehnat haqidan qisqa vaqt uzoq muddatli bank kreditlaridan, hamda boshqa kreditorlardan mavjud qarzlari ko‘rsatiladi. Tushunarliki, korxonaning bu qarzlarni to‘lash muddati ham har xil. Shuning uchun korxona passivlarni ham to‘lov muddatiga qarab guruhlarga bo‘lish mukin. Korxona passivlari ham to‘lov muddatiga qarab to‘rt guruhga bo‘linadi. Bular quyidagilar:

1. Juda tez muddatlarda to‘lanadigan majburiyatlar. Bu guruhga mehnat haqi, soliqlar, ijtimoiy sug‘urta va boshqa muddati kelgan qarzlar, hamda muddatida to‘lanmagan qarzlar kiradi.
2. Qisqa muddatli passivlar. Bu majburiyatlarga qisqa muddatga olingan bank kreditlari va qarzlar, hamda qisqa muddatga boshqa kreditorlardan olingan qarzlar kiradi.
3. Uzoq muddatli passivlar - bu guruhga uzoq muddatga olingan bank kreditlari va qarzlar kiradi. Lekin shuni ham ta’kidlash lozimki, har qanday uzoq muddatli majburiyatlarning vaqt o‘tishi bilan to‘lash muddati keladi. Shuning uchun konkret korxona faoliyatini tahlil qilganda, muddati kelgan uzoq muddatli qarzlarni tez to‘lanadigan yoki qisqa muddatli passivlar guruhga qo‘shgan ma’qul.
4. Doimiy passivlar - bu guruhga balans passiv qismining birinchi bo‘limi «O‘zlik mablag‘larining manbalari» kiritiladi. Chunki korxonaning ustav, qo‘shilgan va rezerv kapitallari faqat korxona faoliyati tugatilgandagina yo‘q bo‘lishi mumkin. Maqsadli tushumlar kelgusi davr daromadlari, foyda bunday manbalarga tenglashtiriladi.

Korxona likvidligi deganda, ularning qarz majburiyatlarini to‘lash uchun mablag‘larning mavjudligi tushuniladi. Korxona likvidligini bir qancha ko‘rsatkichlar ifodalash mumkin. Ularning asosiylari: qoplash koeffitsenti, tez likvidlilik koeffitsenti, mutloq likvidlilik koeffitsenti, ishlatilayotgan sarmoyaning harakatchanlik koeffitsenti va shu kabi ko‘rsatkichlardir.

Bu ko‘rsatkichlar korxona balansi ma’lumotlari asosida hisoblanadi. Shuning uchun ham ayrim adabiyotlarda ularni korxona balnsi likvidligi ko‘rsatkichlari ham deb atashadi.

9.3. Korxona likvidligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili

Korxonaning likvidligini ifodalovchi qoplash koeffitsenti, tez likvidlilik koeffitsenti, mutloq likvidlilik koeffitsenti kabi ko‘rsatkichlar ifodalaydi.

Mutloq likvidlilik koeffitsenti (Mlk) korxonalarga tegishli pul mablag‘larining (kassadagi va bankdagi) joriy majburiyatlarga nisbati bilan hisoblanadi. Mutloq likvidlik koeffitsenti korxonaning joriy majburiyatlarini darhol qoplash qobiliyatini ko‘rsatadi.

Mlk= Pul mablag‘lari / joriy majburiyatlar

Bu yerda korxonaning pul mablag‘lari deganda kassadagi, bankdagi hisob-kitob va valyuta schyotidagi, yo‘ldagi mablag‘lari hisoblanadi. Prof I.T. Abdukarimov korxonalarning mutloq likvidlik koeffitsentini 0,2 va undan yuqori bo‘lgan holatda normal deb hisoblaydi.

Tez likvidlik koeffitsenti (Tlk). Bu koeffitsent korxona joriy majburiyatlarini o‘z pul mablag‘lari va debitor qarzlar bilan ya’ni tez likvid bo‘ladigan aktivlar bilan ta’minlashini bildiradi va quyidagicha hisoblanadi:

Tlk=(pul mablag‘lari+debitor qarzlar)/joriy majburiyatlar

Qoplash koeffitsenti (Qk) Joriy majburiyatlarning aylanma mablag‘lar bilan qoplanganligini (ta’minlanganligini) bildiradi. Qoplash koeffitsenti balans bo‘yicha aktiv tomon II - «Joriy aktivlar» bo‘limining jami summasini joriy majburiyatlarga bo‘lib topiladi.

Qk = Joriy aktivlar / joriy majburiyatlar

Ishlatilayotgan mablag‘larning haraktchanlik koeffitsenti (Imxk) Tovar material zaxiralaridagi mablag‘lar summasining o‘z aylanma mablag‘lar nisbati bilan aniqlanadi. Bunda o‘z aylanma mablag‘larini aniqlashda muddati o‘tgan debitor qarzlarni chiqarib tashlash lozim. Ma’lumki tovar moddiy materiallar qoldig‘i buxgalteriya balansi aktiv qismi II - «Joriy aktivlar» bo‘limida ko‘rsatiladi. Bu bo‘limda ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari, tayyor mahsulotlar, tovarlar kiradi.

Korxonalar o‘z aylanma mablag‘lari esa hisoblash bilan aniqlanadi. Bunda balans passiv qismining birinchi «o‘zlik mablag‘larining manbalari» bo‘limida korxonalarning jami o‘z mablag‘lari manbai ko‘rsatiladi. Bu bo‘limning jami summasidan, balans aktiv birinchi «Uzoq muddatli aktivlar» bo‘limi jami summasini ayirib tashlash lozim bo‘ladi. Chunki asosiy vositalar va boshqa uzoq muddatli aktivlar asosan korxonalarning o‘z mablag‘laridan tashkil qilingan bo‘ladi. Demak, ishlatilayotgan mablag‘larning harakatchanlik koeffitsenti korxonalar o‘z mablag‘larining qanchalik qismini tovar-moddiy zaxiralarga sarflanganligini anglatadi. Iqtisodchi olimlarning fikricha bu koeffitsent 0,5 dan oshmasligi lozim. Agarda bundan yuqori bo‘lsa, korxonalar o‘z mablag‘larining juda katta qismini zaxiralarga sarflagan bo‘ladi. Umuman korxonalarda tovar-material zaxiralari ishlab chiqarish to‘xtovsiz davom etish uchun me’yoriy miqdorda bo‘lishi lozim.

Umumiy sarmoyaning harakatchanlik koeffitsenti (Usxk) Bu ko‘rsatkich joriy aktivlarning korxona mablag‘lari umumiy summasiga nisbati bilan aniqlanadi va korxona barcha sarmoyasining qancha qismi aylanma mablag‘larda ekanligini bildiradi.

Usxk=Aylanma mablag‘lar / balans jami summasi

Ma’lumki, asosiy vositalar va boshqa uzoq muddatli aktivlar korxonalarda uzoq yillar foydalanilishi lozim. Korxonalar tovar moddiy boyliklarini esa (balns aktiv qismi II - «joriy aktivlar» bo‘limi) tezda aylantirib: xom ashyo, materiallardan tayyor mahsulot ishlab chiqarib, ularni esa tezroq sotib samarali foydalanish kerak. Demak, joriy aktivlar har doim faoliyat harakatida qatnashishi kerak. Prof ITAbdukarimovning ta’kidlashicha ushbu ko‘rsatkich 0,6 dan yuqori bo‘lganida normal hisoblanadi. Lekin bu koeffitsent ko‘pincha korxonalarning xalq xo‘jaligi qaysi tarmog‘iga qarashli ekanligiga ko‘proq bog‘liq. Avtotransport, elektroenergetika korxonalarida albatta aylanma mablag‘lar salmog‘i kamroq bo‘ladi.

9.4. Korxonalarda to‘lov qobiliyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

Korxonalar faoliyatini tahlil qilganda ularning majburiyatlarni qaytarishga ya’ni qarzlarni to‘lashga qodirligini to‘lov qobiliyati tahlil qilish ham katta ahamiyatga ega. To‘lov qobiliyati deganda korxonaning

qarz majburiyatlarini o‘z muddatida to‘liq va to‘liq hajmda qaytarish darajasi tushuniladi.

Korxonalar qarz majburiyatlarini to‘lash muddati bo‘yicha ham har xildir. Darhol tez muddatda qaytarilishi kerak bo‘lgan qarz majburiyatlariga byudjetga to‘lanishi lozim bo‘lgan soliqlar, ijtimoiy sug‘urta va boshqa jamg‘armalarga ajratmalar, xodimlarga mehnat haqi bo‘yicha qarzlar va shu kabilar kiradi. Shuning uchun ham tahlilda avvalo, tez muddatda to‘lanadigan majburiyatlarning to‘lov koeffitsentini (Mtmtk) aniqlash lozim. Bu koeffitsent juda tez likvidlanadigan aktivlarning tez muddatda to‘lanadigan majburiyatlarga nisbati bilan aniqlanadi.

$$Mtmk = \frac{\text{(Pul mablag‘lari, qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar)}}{\text{Tez muddatda qaytariladigan majburiyatlar}}$$

Korxonalarning qisqa muddatli passivlarni to‘lash koeffitsentini (Qmpk) aniqlashimiz lozim. Bu ko‘rsatkich tez likvid bo‘ladigan mablag‘larning qisqa muddatli passivlarga nisbati bilan aniqlanadi. Ma’lumki, tez likvid bo‘ladigan mablag‘larga hisoblashishlar bo‘yicha debitor qarzdagi mablag‘lar ham kiradi. Qisqa muddatli passivlarga bank kreditlari va boshqa qisqa muddatli qarzlar kiradi. Ular balans passiv qismi II - «Majburiyatlar» bo‘limida ko‘rsatiladi. Bu ko‘rsatkichni quyidagi ko‘rinishda aniqlaymiz:

$$Qmpk = \frac{\text{Hisoblashishlar bo‘yicha debitorlar}}{\text{Qisqa muddatli bank kreditlari va qarzlar}}$$

Uzoq muddatli passivlar to‘lov koeffitsenti (Umptk). Bu ko‘rsatkich sekin likvid bo‘ladigan mablag‘larning uzoq muddatli passivlarga nisbati bilan aniqlanadi. Ma’lumki sekin likvid bo‘ladigan mablag‘larga ishlab chiqarish zaxiralari (xom ashyo, materiallar), tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar, tovarlar kabi balns aktiv qismi II - «Joriy aktivlar» bo‘limida ko‘rsatiladigan mablag‘lar kiradi. Uzoq muddatli passivlarga esa uzoq muddatga olingan bank kreditlari va uzoq muddatli qarzlar kiradi. Ular balans passivi II - «Majburiyatlar» bo‘limida ko‘rsatiladi. Demak, bu ko‘rsatkichni quyidagicha aniqlashimiz mumkin:

$$Umtpk = \frac{\text{Sekin likvid bo‘ladigan mablag‘lar}}{\text{Uzoq muddatli passivlar}}$$

Korxonalarning to‘lovga qobiliyatliligini aniqlash uchun umumlashtiruvchi ko‘rsatkich bilan ham aniqlab, tahlilni davom ettirish lozim. Bu to‘lovga qobiliyatlilik umumlashgan koeffitsentini korxonalarning barcha aylanma mablag‘larini joriy majburiyatlarga bo‘lib topsa bo‘ladi. Bunda korxonalarning mavjud aylanma mablag‘lari balans aktiv qismi II - «Joriy aktivlar» bo‘limida ko‘rsatiladi. Korxonalarning joriy majburiyatlari balans passivi II - «Majburiyatlar» bo‘limida ko‘rsatiladi. Demak, korxonalarning to‘lovga qobiliyatlilik umumiy koeffitsenti (Tquk) aylanma mablag‘larning joriy majburiyatlarga nisbati bilan aniqlanadi.

Tquk = (aylanma mablag‘lar) / (joriy majburiyatlar)

Korxonalarda moliyaviy ahvolni, to‘lov qobiliyatini yaxshilash chora-tadbirlarining asosiylari quyidagilar:

- debitorlik qarzlarni tezroq undirish va uning miqdorini minimum darajada kamaytirish;
- ishlab chiqarishni yaxshi tashkil etish, marketing faoliyatini jonlatirib, tayyor mahsulotlarni sotishni tezlashtirish.

Xorijiy mamlakatlarda balans likvidligi tahlil etilganda korxonaning butun majburiyatlari ham uzoq, ham qisqa muddatga olingan qarzlar bo‘yicha hisob-kitob olib boriladi. Bizning iqtisodiy adabiyotimizda, uslubiy ko‘rsatmalarda balans likvidligini tahlil qilishda faqat qisqa muddatga olingan qarzlar inobatga olinadi. Tashqaridan olingan qarzlarning hammasini - uzoq va qisqa muddatga olingan qarzlarni qaytarib berish kerak bo‘lgandan keyin, balans likvidligi bizning sharoitimizda ham tahlil etilgandi, qisqa muddatga olingan qarzlar bilan chegaralanmasdan, uzoq muddatga olingan qarzlar e’tiborga olinsa korxonalar balansining likvidligi to‘liqroq baholanar edi.

9-mavzu: «Korxonaning likvidligi va to‘lov qobiliyati tahlili» mavzusi bo‘yicha
TAYANCH IBORALAR

- Korxona likvidligi;
- Balans likvidligi;
- Juda tez likvidlanadigan mablag‘lar;
- Sekin likvid bo‘ladigan mablag‘lar;
- Qiyin likvid bo‘ladigan mablag‘lar;
- Juda tez muddatlarda to‘lanadigan majburiyatlar;
- Qisqa muddatli passivlar;
- Uzoq muddatli passivlar;
- Doimiy passivlar;
- Mutloq likvidlik koeffitsenti;
- Tez likvidlik koeffitsenti;
- Qoplash koeffitsenti;
- Ishlatilayotgan mablag‘larning harakatchanlik koeffitsenti;
- Korxonalar to‘lov qobiliyati;
- Korxonalar to‘lov qobiliyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar.

10-mavzu: KORXONALARNING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI IFODALOVCHI KO‘RSATKICHLAR TAHLILI

Reja:

1. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tavsifi.
2. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash yo‘llari.
3. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish usullari.

10.1. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tasnifi

Korxonalar moliyaviy holatini umumiy baholashdan keyingi moliyaviy tahlil bosqichi bo‘lib, korxonalarning moliyaviy mustahkamligi (barqarorligi) tahlili hisoblanadi. Moliyaviy mustahkamlikni tahlil etishdan oldin moliyaviy mustahkamlikning mazmuni to‘g‘risida kelishib olishimiz lozim.

Iqtisodiy adabiyotlarning ko‘pchiligida moliyaviy mustahkamlikka (barqarorlikkka) va balans likvidligiga bir xil ta’rif berishadi va aniqlanayotgan ko‘rsatkichni yoki moliyaviy mustahkamlik yoki balans likvidligi, ya’ni korxonalarning olingan qarzlarni qaytarib berish qobiliyatiga egalik deb tushuniladi. Moliyaviy mustahkamlik va balans likvidligi – bu o‘z mazmuniga ega bo‘lgan ikki xil moliyaviy ko‘rsatkichlar bo‘lib, korxonalar moliyaviy faoliyatini har xil nuqtai nazardan ifodalaydi. *Bu haqda respublikamizning eng yirik iqtisodchi olimlaridan biri hurmatli ustozimiz E.Akromovning «Korxonalarning moliyaviy holatini tahlili» deb nomlangan o‘quv qo‘llanmasida shunday deyiladi:*

Moliyaviy mustahkamlik ko‘rsatkichi kompleks sifatidagi ko‘rsatkich bo‘lib, u:

- Korxonalarning murakkab bozor munosabatlari davrida ishlab chiqarishni saqlanib qolish imkoniyatini;
- Korxona mablag‘laridan erkin ravishda foydalanish imkoniyati borligini;
- Ishlab chiqarishni to‘xtatmasdan, mahsulot sotish imkoniyati borligini;
- Korxonalar faoliyatining umumiy mustahkamliligini;

- Korxonalar faoliyatiga to‘g‘ri boshqaruvlik qilinayotganligini;
- Korxonalarda mavjud moliyaviy resurslarni bozor munosabatlarining talablariga javob berishligini;
- Korxonalarning zaxira va xarajatlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qoplovchi manbalar borligi darajasini ko‘rsatadi.

Demak, moliyaviy mustahkamlik korxonalar moliyaviy resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligiga korxonalarning butun xo‘jalik, ishlab chiqarish faoliyatining hamma yo‘nalishlari ta’sir ko‘rsatadi. Unga ham ichki, ham tashqi omillar, shart-sharoitlar ta’sir etadi.

Ichki omillar sifatida quyidagilarni ko‘rsatishimiz mumkin:

- Korxonada ishlab chiqarishning barqarorligi;
- Ishlab chiqarishni tashkil qilish;
- Ishlab chiqarishni boshqarish;
- Korxona ustav jamg‘armasining hajmi;
- Korxona xarajatlari va daromadlarining nisbati;
- O‘zlik mablag‘larining manbalari va korxona majburiyatlarining nisbati;
- Korxona aylanma mablag‘lari tarkibi.

Korxonalar o‘z faoliyati davomida boshqa xo‘jalik sub’ektlari bilan iqtisodiy aloqalarda bo‘lar ekan, *korxonalar moliyaviy barqarorligiga tashqi omillar ham ta’sir etadi.. Bunday omillar tarkibiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:*

- korxonaning tovarlar bozoridagi holati;
- korxonaning eksport va import aloqalari;
- korxonaning boshqa korxonalar bilan ishga doir aloqalarda aktivligi;
- bank organlari, debitor va kreditor korxonalar bilan aloqalar;
- respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat, soliq, narx-navo va moliya, bank siyosati, texnika, texnologiya siyosati.

Shunday qilib moliyaviy mustahkamlikka korxona ichidagi va undan tashqaridagi vaziyat, omillar, shart-sharoitlar ta’sir ko‘rsatar ekan, bundan ko‘rinadiki, moliyaviy mustahkamlikning darajasi korxonalarning hozirgi va kelgusidagi faoliyatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Xo‘sh, yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib siz talabalar oldiga shunday muammoli savolni qo‘ymoqchimiz. *Korxonaning moliyaviy mustahkamlik (barqarorlik) ko‘rsatkichlarining darajasiga binoan korxonadagi qanday*

muammolarni yechish mumkin bo‘ladi? Bu savolga siz talabalarning munosabatingiz qanday.

Demak, moliyaviy mustahkamlik bir qancha omillar, shart-sharoitlar ta’sirining yakuni bo‘lib, u o‘z navbatida korxona faoliyatining ko‘p tomonlariga ta’sirini ko‘rsatar ekan. *Moliyaviy mustahkamlik tahlilini boshlamasdan oldin yana bir muammoni hal qilib olsak. Bu moliyaviy mustahkamlik atamasining mazmuni haqidagi muammodir.* Ushbu muammoli savolni yechish maqsadida quyida iqtisodchi olimlarning fikrlari bilan tanishib chiqsak.

Moliyaviy mustahkamlikning mazmuni shundan iboratki, moliyaviy mustahkamlikni o‘lchash, baholash uchun foydalaniladigan ko‘rsatkichlar tizimini chegaralab olish lozim.

Moliyaviy mustahkamlik albatta, nisbiy ko‘rsatkichlar, zaxiralar va xarajatlar hamda ularni qoplovchi manbalar nisbati bilan aniqlanishi lozim. Zaxira va xarajatlar bilan ularni qoplovchi manbalar o‘rtasidagi absolyut farq esa – moliyaviy mustahkamlikni ko‘rsatmaydi. Ulardan faqat moliyaviy mustahkamlikni aniqlash uchun axborot bazasi sifatida foydalaniladi. Shunday qilib, iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy mustahkamlikni tahlil qilishda eng asosiy muammo, uning iqtisodiy mazmuni bo‘yicha iqtisodchi olimlar o‘rtasida kelishuvchanlik hali mavjud emas ekan.

10.2. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash yo‘llari

Bozor sharoitida moliyaviy barqarorlik va to‘lovga qobiliyatlilik korxonaning muhim iqtisodiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik balansdagi ma’lumotlar asosida o‘rganiladi. Undagi ko‘rsatkichlarni bir-biri bilan taqqoslab, mablag‘lar o‘rtasidagi nisbat va o‘zaro bog‘lanish aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko‘rsatkichlar quyidagilardan iboratdir:

1. *Jami mablag‘dagi korxonaning o‘ziga qarashli mablag‘ ulushini qanchaligini hisoblashdir yoki bu quyidagi tartibda topiladi:*

$$\frac{\text{(A) korxonaning o‘ziga qarashli mablag‘}}{\text{jami mablag‘ (balans jami)}}$$

Bunda o‘ziga qarashli mablag‘ qanchalik ko‘p bo‘lsa, shunchalik moliyaviy barqarorlik yuqori bo‘ladi.

2. *Korxonadagi o‘ziga qarashli mablag‘ bilan qarzga olingan mablag‘lar o‘rtasidagi nisbat yoki bu quyidagi tartibda topiladi*:

$$(B) = \frac{\text{qarzga olingan mablag‘}}{\text{o‘ziga qarashli mablag‘}}$$

O‘ziga qarashli mablag‘ ulushi ortgan sari moliyaviy barqarorlik kuchaya boradi.

3. *Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsiyenti, ya’ni uzoq muddatli qarz mablag‘larini korxonaning o‘ziga qarashli va qarz mablag‘lar summasining yig‘indisiga bo‘linadi yoki bu quyidagi tartibda aniqlanadi:*

$$(V) = \frac{\text{uzoq muddatga olingan qarz mablag‘}}{(\text{korxonaning oziga qarashli mablag}) + (\text{uzoq muddatga olingan qarz mablag})}$$

4. *Korxonaning o‘ziga qarashli mablag‘larning chaqqon harakatchanlik koeffitsiyenti yoki bu quyidagicha topiladi:*

$$(V) = \frac{\text{o‘ziga qarashli aylanma mablag‘}}{\text{o‘ziga qarashli jami mablag‘}}$$

5. *Eskirishning jamlanish koeffitsiyenti yoki bu quyidagicha topiladi:*

$$(D) = \frac{\text{asosiy vositalarning eskirish summasi}}{\text{asosiy vositalar + nomaterial aktiv}}$$

Bu ko‘rsatkich balans ma’lumotlari bo‘yicha topiladi:

6. *Korxona mulki tarkibidagi asosiy vositalarning aniq qiymati koeffitsiyenti, bu ko‘rsatkich balans ma’lumotlari asosida hisoblanadi va quyidagicha topiladi:*

$$\text{asosiy vositalar (qoldiq bahoda)}$$

(Ye) ----------
jami sof mahsulot

7. *Korxonadagi jami mulkning harakatchanligi (chaqqonlik) koeffitsiyenti, buni hisoblash quyidagicha bo‘ladi:*

aylanma mablag‘lar (zaxira va pul mablag‘lari)
(K) ----------
jami mulk (balans jami)

10.3. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish usullari

Yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlarni tahlil qilish korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash va uning ahvolini baholashga yordam beradi.

10.1-jadval

Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili

Ko‘rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	O‘zgarishi (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti	0,641	0,817	+0,176
2. To‘lov qobiliyati koeffitsiyenti	2,061	4,223	+2,162
3. Qarz va o‘z mablag‘lari o‘rtasidagi nisbat koeffitsiyenti	0,560	0,223	-0,337
4. Zaxira va xarajatlarni o‘z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsiyenti	0,978	1,372	+0,394
5. Mablag‘larning chaqqon harakatchanlik koeffitsiyenti	0,594	0,721	+0,127

Buxgalteriya balansi ma’lumotlari asosida moliyaviy koeffitsiyentlar quyidagi tartibda aniqlanadi:

1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi:
o‘z mablag‘larining manbalari (480 satr)

Balans jami (780 satr)

2. To‘lov qobiliyati koeffitsiyenti quyidagi tartibda aniqlanadi:

Joriy aktivlar (390 satr)

Majburiyatlar (770 satr)

3. Qarz va o‘z mablag‘lari o‘rtasidagi nisbat koeffitsiyenti quyidagi tartibda aniqlanadi:

Majburiyatlar – uzoq muddatli majburiyatlar
---
o‘z mablag‘larining manbalari (480 satr)

4. Zaxira va xarajatlarni o‘z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsiyenti quyidagi tartibda aniqlanadi:

o‘z mablag‘lari manbalari + uzoq muddatli majburiyatlar – uzoq muddatli aktivlar (480+490-130 satr)

Tovar-moddiy zaxiralar (140 satr)

5. Mablag‘larning chaqqon harakatchanlik (manyovrlashganlik) koeffitsiyenti quyidagi tartibda aniqlanadi:

o‘z mablag‘lari manbalari + uzoq muddatli majburiyatlar –
- uzoq muddatli aktivlar (480+490-130 satr)
---
o‘z mablag‘larining manbalari (480 satr)

Yuqoridagi jadval ma’lumotlariga ko‘ra, “AVS” aksionerlik jamiyatining moliyaviy ahvoliga to‘g‘ri baho berish uchun buxgalteriya balansiga asoslangan holda moliyaviy koeffitsiyentlardan foydalanamiz. Shunga ko‘ra, korxonaning moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti yil boshiga nisbatan 0,176 koeffitsiyentga yoki 17,6 % ga o‘sgan. To‘lov qobiliyati koeffitsiyenti yil boshiga nisbatan 2,162 koeffitsiyentga o‘sgan. Mazkur koeffitsiyentlarning bunday tartibda o‘zgarishi korxonaning

moliyaviy holatini joriy yil boshiga nisbatan yil oxirida birmuncha yaxshilanib borayotganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari korxonada majburiyatlarning o‘z mablag‘lariga nisbatan ulushini pasayganligini ham ijobiy baholamoq lozim, ya’ni bu korxonaning majburiyatlarini qisqarganligidan dalolatdir. Mablag‘lar harakatchanligi esa yil boshiga nisbatan yil oxirida 0,127 koeffitsiyentga o‘sgan. Bu esa korxonada aylanma mablag‘larga bo‘lgan talabni yanada to‘laroq qondirib borish imkonini beradi. Umuman olganda korxona ma’lumotlari asosida uning moliyaviy koeffitsiyentlari o‘rganilganda, ushbu koeffitsiyentlarning o‘zgarishi ijobiy bo‘lgan.

10-mavzu: «Korxonalarning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- Moliyaviy barqarorlik;
- Xususiy mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- Chetdan jalb qilingan mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- Harakatdagi mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- Aylanma mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- Asosiy vositalardan foydalanish bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- Moliyaviy qaramlik koeffitsenti;
- O‘z mablag‘larining harakatchanlik koeffitsenti;
- Mablag‘larning to‘planish koeffitsenti;
- Sof harakatdagi mablag‘ning faollik koeffitsenti.

11-mavzu: KORXONALARNING ISH VA BOZOR FAOLLIGI TAHLILI

Reja:

1. Korxonalarning ish faolligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili.
2. Korxonalarning bozor faolligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili.

11.1. Korxonalarning ish faolligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili

Bozor munosabatlari shart-sharoitida korxonalar faoliyatida mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish o‘rtasidagi o‘zaro nisbat, asosan mahsulotga bo‘lgan talab va taklif bilan aniqlanadi. Demak, ishlab chiqarilgan mahsulot ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarga moslangan bo‘lib, bu mahsulotlarning iste’molchilarini aniqlash lozim.

Shu munosabat bilan korxonalar faoliyatida ishchanlik va bozorga oidlikni tashkil etish - ularni rivojlantirishni talab qiladi va bu vaziyat o‘z navbatida korxonalarning moliyaviy holatiga ta’sir ko‘rsatadi. Demak, korxonalarni ishchanlik va bozorga oidlik korxonalarning iqtisodiy mustahkamligi, qabul qilingan rejalarni o‘z vaqtida bajarish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni bozor talablariga mosligi, raqobatbardoshligi, korxonalarning asoslangan istiqboli mavjudligi bilan bog‘liq.

Korxonlarning ishchanligi quyidagi o‘zaro nisbat bilan bog‘lanishga to‘g‘ri kelishi lozim:

Korxona foydasining dinamika indeksi	>	Mahsulot sotishning dinamika indeksi	>	Korxona mol-mulki qiymatining dinamika indeksi

Ya’ni, korxona foydasining ko‘payish sur’ati mahsulot sotishning ko‘payishi sur’atidan yuqori bo‘lishi lozim va bu oxirgi ko‘rsatkich korxona mol-mulki qiymatini ko‘payish sur’atida yuqori bo‘lshi lozim, masalan:

120 foiz > 110 foiz > 105 foiz

Bu o‘zaro bog‘lanish, nisbat jaxon tajribasida «korxona iqtisodiyotining oltin qoidasi» deb ataladi. Bu qoidaga rioya qilish uchun korxonada ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish, mahsulotlar sifatini oshirib borish, ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini ko‘tarish talab etadi. Korxona ishchanligi uning iqtisodiy mustahkamligi va boshqa korxona, tashkilotlar bilan bo‘lgan aloqalarining intensivligi bilan aniqlanadi.

Korxona ishchanligi ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uni tahlil qilish uchun quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Korxona aktivining aylanish ko‘rsatkichi = Sotilgan mahsulotlar tushumi / Korxona aktivlarning o‘rtacha qiymati

2. Uzoq muddatli aktivlarning aylanish ko‘rsatkichi = Sotilgan mahsulotlar tushumi / Uzoq muddatli aktivlarning o‘rtacha qiymati

3. Umumiy aylanma mablag‘larning aylanish ko‘rsatkichi = Sotilgan mahsulotlar tushumi / Umumiy aylanma mablag‘larning o‘rtacha qiymati

4. Zaxira va xarajatlarning aylanish ko‘rsatkichi = Sotilgan mahsulotlar tushumi / Zaxira xarajatlarning o‘rtacha qiymati

5. Korxonaga tegishli kapitalning aylanish ko‘rsatkichi = Sotilgan mahsulotlar tushumi / Korxona tegishli kapitalning o‘rtacha qiymati

6. Tayyor mahsulotning aylanish ko‘rsatkichi = Sotilgan mahsulotlar tushumi Tayyor / mahsulot qoldiq-larining o‘rtacha qiymati

7. Debitorlik qarzlarning Sotilgan mahsulotlar tushumi

aylanish ko‘rsatkichi = Debitorlik qarzlarning o‘rtacha hajmi

8. Debitorlik qarzlarning o‘rtacha muhlati (yillik) = $\frac{365}{\text{Debitorlik qarzlarning aylanish ko‘rsatkichi}}$

9. Kreditorlik qarzlarning aylanish ko‘rsatkichi = $\frac{\text{Sotilgan mahsulotlar tushumi}}{\text{Kreditorlik qarzlarning o‘rtacha hajmi}}$

10. Kreditorlik qarzlarning o‘rtacha muhlati = $\frac{365}{\text{Kreditorlik qarzlarning aylanish ko‘rsatkichi}}$

11. Pul aylanma mablag‘larning aylanish ko‘rsatkichi = $\frac{\text{Sotilgan mahsulotlar tushumi}}{\text{Pul aylanma mablag‘larning o‘rtacha hajmi}}$

12. Sotilgan mahsulotlarning har bir so‘miga aylanma mablag‘lar sarfi = $\frac{\text{Umumiy aylanma mablag‘larning o‘rtacha qiymati}}{\text{Sotilgan mahsulotlar tushumi}}$

Yuqorida ko‘rilgan ko‘rsatkichlarni aniqlash usuli to‘g‘risida gap borar ekan, quyidagilarni e’tiborga olish kerak:

Birinchidan, agarda tahlil qilinayotgan korxona qo‘shilgan qiymatga solinadigan soliqqa va aksiz soliqqa tortilsa, sotilgan mahsulotlar tushumidan ular chiqarib tashlanishi lozim.

Ikinchidan, ishchanlik ko‘rsatkichlari o‘zaro bog‘langan bo‘lishligi uchun yuqorida berilgandek, ishchanlik ko‘rsatkichlar yagona sotilgan mahsulotlar tushumiga asoslangan holda aniqlanishi lozim.

Keltirilgan ko‘rsatkichlardan ayonki, ishchanlik darajasini tahlil qilish - bu korxonalar umumiy aktivlari, ularning alohida elementlaridan foydalanishni ifodalaydi.

Masalan, korxonalarning umumiy aktivlari aylanishi ko‘rsatkichi korxonalarda mavjud asosiy va aylanma mablag‘lardan ishlab chiqarish jarayonida qanday foydalanayotganligini ifodalaydi. Korxonada foydalanayotgan aktivlarning alohida elementlari har xil aylanishga ega bo‘lganligi sababli, ularning aylanishi alohida tahlil etiladi.

Ma’lumki korxonalar o‘zlik va tashqaridan qarzga olingan mablag‘lardan foydalanadilar, demak ularning aylanishi alohida tahlil etilishi lozim. Ishchanlikni tahlil etish korxonalarda aktivlardan yanada samarada foydalanish maqsadida tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Endi 1997 yil 1 yanvarda qabul qilingan buxgalteriya balansi shakli va boshqa moliyaviy hisobotlarga binoan yuqorida keltirilgan ishchanlik ko‘rsatkichlarini aniqlash metodlariga to‘xtalamiz.

1.Korxonalarning umumiy aktivlari aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 310 yoki 550
2. Uzoq muddatli aktivlarni aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 110
3. Umumiy aylanma mablag‘larning aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 330
4. Zaxira va xarajatlarning aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 120+130+140+150+160
5. Korxonaga tegishli kapitalning aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 390
6. Tayyor mahsulotnining aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 140
7. Debitorlik qarzlarning aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 2-shakl, 3-grafa jami
8. Kreditorlik qarzlarning aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 2-shakl 4-grafa jami
9. Pul aylanma mablag‘larning aylanishi	=	2-shakl, misra 010-020-030 / 1-shakl, misra 170+…+290

Yuqorida keltirilgan modellarda kerakli moliyaviy hisobotlarning misralaridagi ma’lumotlardan foydalanish ko‘zda tutilgan, lekin bu ma’lumotlar asosan lahzalik qator shaklida beriladi. Shuning uchun ular bo‘yicha ishchanlik ko‘rsatkichlarini hisoblashdan oldin, o‘rtacha ma’lumotlarni aniqlash lozim. Masalan, korxona aktivlari, umumiy aylanma mablag‘lar va boshqalar.

Hammasi bo‘lib ishchanlik ko‘rsatkichlari 12 ta bo‘lib, yuqorida ulardan 9 tasi bo‘yicha hisoblash usullari berilgan, qolganlarini aniqlash uchun 8,10,12 va boshqa hisoblangan ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ko‘rinib turibdiki, o‘tgan darda korxonada ishchanlik faolligi susaygan.

Buni sotilgan mahsulotlarning o‘sish sur’ati korxona aktivlarini o‘sish surn’atidan kamchilligi ko‘rsatib turibdi. Boshqa korxonalar bilan aloqalar ham murakkablashgan. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Quyidagi jadvalda bu ko‘rsatkichlarning amaliy materiallarda hisoblash natijalari berilgan:

11.1- jadval

Korxonaning ishchanlik ko‘rsatkichlari (ming so‘m)

Ma’lumotlar bazasi ming so‘m	Joriy davr	O‘tgan davr	Dinamika, foiz
1. Sotilgan mahsulotlar tushumi	76330	72500	105,6
2. Korxona aktivlarining o‘rtacha qiymati	30550	27868	109,6
3. Korxona kapitalining o‘rtacha qiymati	8500	7800	108,9
4. Uzoq muddatli aktivlarning o‘rtacha qiymati	8500	7800	108,9
5. Umumiy aylanma mablag‘larning o‘rtacha qiymati	22050	19968	110,4
6. Zaxira va xarajatlarning o‘rtacha qiymati	18500	26600	111,4
7. Pul aylanma mablag‘larining o‘rtacha qiymati	3550	3367	105,4
8. Tayyor mahsulotning o‘rtacha qiymati	9300	7500	124,0
9. Debitorlik qarzlarining o‘rtacha qiymati	2500	2000	125,0
10. Kreditor qarzlarining o‘rtacha qiymati	4500	4000	112,5
Ko‘rsatkichlar (marta hisobida)			
1. Korxona aktivlarining aylanishi	2,5	2,6	96,1
2. Uzoq muddatli aktivlarning aylanishi	8,9	9,3	95,7
3. Umumiy aylanma mablag‘larning aylanishi	3,5	3,6	97,2
4. Zaxira va xarajatlarning aylanishi	4,1	4,4	93,2
5. Korxona kapitalining aylanishi	3,5	3,5	97,4
6. Tayyor mahsulotning aylanishi	8,2	9,7	84,5
7. Debitorlik qarzlarining aylanishi	30,5	36,2	84,3
8. Debitorlik qarzlarning o‘rtacha muhlati (kunlar)	12	10	120
9. Kreditorlik qarzlarning aylanishi	16,9	18,1	93,3
10. Kreditorlik qarzlarning o‘rtacha muhlati (kunlar)	4500	4000	112,5
11. Pul mablag‘larining aylanishi	21,5	21,6	99,5

12. Sotilgan mahsulotlar har bir sumiga aylanma mablag‘lar sarfi (tiyin)	28,0	27,5	101,8

- korxona moliyaviy resurslardan foydalanish darajasi pasaydi;
- korxona aktivlarining deyarli hamma elementlarini aylanishi sekinlashdi;
- operatsion sikl muhlati uzunlashdi.

Demak, korxonada hali foydalanilmagan imkoniyatlar ko‘p.

Korxona aktivlarining alohida elementlarini aylanishi to‘g‘risida gap borar ekan, ularning hammasi bo‘yicha bir aylanish uchun sarf qilingan kalendar kunlar va bu aylanishning o‘zgarishi natijasida aktivlarning alohida elementlariga nisbatan ularning tejalganligi yoki to‘ldirilganligi to‘g‘risidagi ko‘rsatkichlarni tahlil qilishimiz mumkin.

Bu ko‘rsatkichlar korxonalarning ishchanlik aktivligini yanada chuqurroq tahlil etib, kelgusida korxona ishchanligini ko‘tarish uchun kerakli tadbirlarni ishlab chiqib, ularni amalga oshirishni yengillashtiradi.

11.2. Korxonalarning bozor faolligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili

Korxonalar bozor munosabatlari shart-sharoitida ishchanlik darajasini ko‘tarish bilan birga, bozorga oidlik darajasini ham ko‘tarib turishi lozim. Iqtisodiy adabiyotda korxonalarning bozorga oidligini ularning aksiyalarini jozibadorlik ko‘rsatkichlari bilan bog‘lashadi. Bizning fikrimizcha, korxonalarning bozorga oidligi aksiyalarni jozibadorligiga qaraganda keng mazmunda bo‘lib, ulardan tashqari yana korxonalarning pul mablag‘lari harakati va ulardan oqilona foydalanishni ham o‘z ichiga oladi. Shu nuqtai-nazardan korxonalarning bozorga oidligini quyidagi ko‘rsatkichlar yordamida tahlil qilish lozim.

1. Korxonaning aksiyalarini jozibadorlik ko‘rsatkichlari. Bu ko‘rsatkichlar korxonalarni bozor iqtisodiyotiga kirishini, bozor tuzilmalarida qatnashishini, tashqaridan investorlarni, aksiya oluvchilarni o‘z faoliyatiga jalb qilinishini ifodalaydi. Buning uchun korxonalar o‘z aksiyalariga divident berish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Undan tashqari korxona aksiyalarning bozor narxi ularning nominal narxidan baland bo‘lishini ta’minlash kerak. Bularning hammasini e’tiborga olish uchun quyidagi bozorga oidlik ko‘rsatkichlarni tahlil etish maqsalga muvofiq:

1.Bitta aksiyaning potensial daromadliligi	=	Korxonaning bir aksiyasiga sof foyda / Bitta aksiyaning bozor narxi
2. Bitta aksiyaning xaqiqiy daromadliligi	=	bitta aksiyaga dividend summasi / Bitta aksiyaning nominal narxi
3. Bitta aksiya kurs bahosining o‘zgarish koeffitsenti	=	Aksiyaning sotuv bahosi - Aksiyaning sotib olish bahosi / Bitta aksiyaning nominal narxi
4. Aksiyalar bo‘yicha to‘langan dividendlarning salmog‘i	=	Barcha to‘langan dividendlar summasi / Korxonaning sof foydasi

Aksiya egalari korxonaning sof foydasidan dividendlar uchun ajratilgan qismi, aksiyalarning bozor bahosi oshib borishi, dividend stavkalari bilan qiziqadilar. Bu savollarning hammasiga yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlar to‘liq javob beradi.

	Joriy davr	**O‘tgan davr**	**Dinamika, foiz**
Ma’lumotlar bazasi			
1.Bitta aksiyaning nominal bahosi (so‘m)	1000	1000	100
2. Bitta aksiyaning bozor bahosi (so‘m)	1500	1300	115,4
3. Bitta aksiyaga sof foyda (so‘m)	300	250	120
4. Bitta aksiyaga dividend summasi (so‘m)	100	80	125
5. Umumiy to‘langan dividendlar hajmi (ming so‘m)	10	8	125
6. Korxonaning sof foydasi (ming so‘m)	30	25	120
Ko‘rsatkichlar			
1. Bitta aksiyaning potensial daromadliligi (so‘m)	20	19,3	103,8
2. Bitta aksiyaning xaqiqiy daromadliligi (so‘m)	10	8	125
3. Bitta aksiyaning kurs bahosining o‘zgarish koeffitsenti	50	30	166,6
4. Aksiyalarga to‘langan dividendlarning salmog‘i	33,3	32,0	104,1

2. Korxona pul mablag‘larining aylanish ko‘rsatkichlari. Bu ko‘rsatkichlar korxona pul mablag‘larining holatini, harakatini, shakllanishi va foydalanish darajasini aniqlashga yordam berishi kerak. Pul harakatlari to‘g‘risidagi 4-shakl, hisobotiga asoslanib, pul mablag‘larning aylanishini tahlil etish uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tavsiya etiladi:

1. Xo‘jalik faoliyatidagi pul mablag‘lari oqimlari.

2. Sarmoyalardan olingan foyda va moliyaviy xizmatlar.
3. Soliqqa tortilish.
4. Sarmoyalik faoliyati
5. Moliyaviy faoliyat.
6. Ijara bo‘yicha to‘lovlar va tushumlar.
7. Valyuta mablag‘lari oqimi.

Korxonaning pul mablag‘lari xazinada, hisob - kitob va valyuta schyotlarida saqlanadi. Pul mablag‘larining ko‘payib borishi, albatta, korxonalar faoliyatining ijobiy natijasi bo‘lib hisoblanadi, lekin bozor munosabatlari davrida pul mablag‘lari bekorga yig‘ilib yotishi kerak emas. Ortiqcha pul mablag‘lari ishlab chiqarishni kengaytirishga, ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini kengaytirishga, ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini ko‘tarishga, aksiyalar sotib olishga va boshqa maqsadlarda flydalanishga sarflanishi lozim.

Korxonalar faoliyatidagi pul mablag‘lari oqimlari - bu iste’molchilardan olingan, ta’minotchilarga hamda xodimlarga to‘langan pullar. Sarmoyalar moliyaviy xizmatlar bilan bog‘liq bo‘lgan foyda va xarajatlar bu depozitlarga, aksiyalarga olingan foizlar, dividendlar va kreditlarga to‘langan foizlar, aksiyalarga berilgan dividendlardan iboratdir.

Sarmoyalik faoliyati nomoddiy aktivlarni hamda uzoq muddatli moddiy aktivlarni sotib olishni, ularni sotishni, uzoq va qisqa muddatli sarmoyalarni ifodalaydi. Bu ko‘rsatkichlar korxonalarni kelgusi faoliyatga tayyorgarlik ko‘rishini, istiqbolini ko‘rsatadi.

Moliyaviy faoliyati ko‘rsatkichlari ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular aksiyalar chiqarishni, uzoq va qisqa muddatga olingan majburiyatlarni, ijara aloqalar bo‘yicha daromad va xarajatlarni ifodalaydi.

Valyuta mablag‘lari oqimlari - valyuta tushish yo‘nalishlarini va ulardan foydalanish yo‘nalishlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Pul mablag‘larning aylanish ko‘rsatkichlarini quyidagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkin:

Korxona pul mablag‘larini aylanish ko‘rsatkichlar

(ming so‘m)

	Joriy davrda	O‘tgan davrda	Dinamika, foiz
1	2	3	4
Xo‘jalik faoliyatidagi pul mablag‘lari oqimlari:			
1. Iste’molchilardan olingan pullar	50300	45200	111,3

2. Ta’minotchilarga to‘langan pullar	21300	19500	109,2
3. Xodimlarga to‘langan pullar	15000	13000	115,4
4. Boshqa tushgan va sarf qilingan pul mablag‘lar	-	-	-
Sarmoya va moliviy xizmatlar bilan bog‘liq bo‘lgan foyda:			
1.Olingan foizlar	300	280	111,1
2. To‘langan foizlar	30	25	120
3. Olingan dividentlar	500	450	111,1
4. To‘langan dividentlar	60	50	120
Soliqqa tortilish:			
1. Foydadan olinadigan soliq	10500	9800	107,1
2. Boshqa soliqlar	1500	1490	100,6
Sarmoya faoliyati:			
1. Nomoddiy aktivlarni sotib olish, sotish	100	90	111,1
2. Uzoq muddatli aktivlarni sotib olish, sotish			
3. Uzoq va qisqa muddatli sarmoyalar	5000	4800	104,1
	12000	11000	109,1
Moliyaviy faoliyat:			
1. Aksiyalardan tushumlar	500	500	100
2. Uzoq va qisqa muddatli zayomlardan tushumlar	-	-	-
3. Ijara bo‘yicha tushumlar va sarflar	50	50	100
Valyuta mablag‘lari oqimlari:			
Valyuta tushumlari:			
1. Mahsulot sotishdan	50300	43000	111,3
2. Olingan kredit	12000	11000	120
3. Boshqa tushumlar	-	-	-
Valyuta sarflari			
1.Ishlab chiqarishga	20000	18000	111,1
2. Ishlab chiqarishni rivljlantirishga	5000	5000	100
3. Ta’minotchilarga	21300	19500	109,2
4. Kreditlarga va boshqa sarflar	1000	2000	50

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlar ilgari moliyaviy hisobotlarda ko‘rsatilmas edi. Yangi moliyaviy hisobot bozor munosabatlariga moslangan bo‘lib, yangi ma’lumotlar korxonalarning bozorga oidligini tahlil qilishda katta rol o‘ynydi.

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, korxonada:

- bozorga oid faoliyat kuchaytirilayapti;
- pul oqimlari ham daromadlar, ham xarajatlar bo‘yicha rivojlanmoqda;

- moliyaviy faoliyat ijobiy natijalarga ega;
- byudjet bilan aloqalar rivojlanib bormoqda;
- tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanmoqda. Valyuta tushumlari ko‘paymoqda;
- ta’minotchilar bilan aloqalr jadallashtirilayapti.

3. Debitorlik, kreditorlik qarzlari ko‘rsatkichlari. Bozor munosabtlari davrida debitorlik va kreditorlik qarzlarni tutgan o‘rni tubdan o‘zgaradi. Sobiq ittifoq davrida korxonalarning faoliyati markazlashtirilgan bo‘lib, butun korxonalarning faoliyat muammolari markazlashtirilgan boshqaruv orqali yechilar edi.

Korxonalarni resurslar bilan ta’minlash davlat limitlari bilan mahsulotlarni sotish davlat tomonidan tasdiqlangan mintaqalararo, respublikalararo, tarmoqlararo kooperatsiyalashtirish rejalari bilan aniqlanar edi. Natijada debitorlik va kreditorlik qarzlar alohida korxonalar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmay, tashqi xalq xo‘jaligi aloqalari va muammolari bilan aniqlanar edi.

Bozor munosabatlari davrida korxonalarga formal emas, real iqtisodiy mustaqillik beriladi. O‘zbekiston Respublikasining «Korxonalar to‘g‘risida»gi Qonunida ta’kidlanganki, bozor munosabatlari shakllanish paytida «Davlat korxonalarga javob bermaydi», «Korxonalar davlatga javob bermaydi». Korxonalar o‘z vaqtida tasdiqlangan soliq va to‘lovlarni berib turishi kerak, davlat esa ilgarigi dotatsiya va subsidiyalarni kamaytirib, korxonalar ustidan umumiy boshqaruvni saqlaydi.

Bu vaziyatda debitorlik va kreditorlik qarzlar korxonalarning bozorga oidligini ifodalovchi katta ahamiyatga ega bo‘lgan ko‘rsatkichlarga aylanadi. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi o‘zining maxsus buyrug‘i bilan debitorlik va kreditorlik qarzlari to‘g‘risidagi hisobotni moliyaviy tahlilning asosiy moliyaviy manbalaridan biri sifatida tasdiqlangani tasodifan emas.

Debitorlik qarz - «boshqalarning menga qarzi», kreditorlik qarz - «mening boshqalarga qarzim» deb ifodalash mumkin. Debitorlik va kreditorlik qarzlar korxonalararo iqtisodiy aloqalarni, o‘zaro hisob kitoblarni ifodalab, ular bozor munosabatlari davrida korxonalarning ishlab chiqarishga, moliyaviy holatiga, bozorga oidligiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biriga aylanadi.

Bozor munosabatlariga o‘tish davrida ilgari shakllangan korxonalararo iqtisodiy aloqalar tarqalib ketdi. Bu aloqalarni yangi shart-sharoitlarda yangichasiga tubdan o‘zgartirib shakllantirish zaruriyati paydo bo‘ldi. Natijada korxonalararo aloqalar murakkablashdi va debitorlik-

kreditorlik qarzlar ko‘paya boshladi, ishlab chiqarishga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi muammoga aylandi.

Debitorlik qarzlar korxonalarning naqd pulga va moddiy aylanma mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojini chegaralaydi. Bu ehtiyojlarni qoplash uchun korxonalar tashqi mablag‘larni safarbar etishga majbur bo‘ladilar. Debitorlik qarzlarning ko‘payib borishi korxona aylanma mablag‘larining aylanishini sekinlashtiradi, demak, moliyaviy holatini og‘irlashtiradi.

Kreditorlik qarzlar ham korxonalararo hisob - kitoblarni o‘z vaqtida o‘tkazmaslik natijasida paydo bo‘ladi. Lekin kreditorlik qarzlar mablag‘larni korxonalar faoliyatidan tashqariga chiqarish emas, aksincha, korxonalar faoliyatiga boshqa korxona va tashkilotlarning mablag‘larini jalb qilish demakdir.

Kreditorlik qarzlar - «boshqa korxonalar hisobidan faoliyat ko‘rsatish» desa ham bo‘ladi. Chunki ko‘p korxonalar mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlarni qoplash uchun bank kreditlaridan emas, kreditorlik qarzlaridan foydalanmoqdalar. Demak, kreditorlik qarzlarning ko‘payib borishi boshqa korxonalarni og‘ir moliyaviy holatga olib kelsa, debitorlik qarzlarning ko‘payishi korxonalarni o‘z majburiyatlaridan qutilish imkoniyatlarini kamaytiradi, aylanma mablag‘larning aylanishini susaytiradi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini tahlil etganda ular hajmining o‘zgarishi-dinamikasi va o‘zaro nisbati aniqlanadi. Bu qarzlarning dinamikasi aniqlanganda ham debitorlik, ham kreditorlik qarzlar bo‘yicha muhlatli va muhlati o‘tgan qarzlar alohida tahlil etiladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlar o‘rtasidagi nisbat har xil, ularning hajmi esa bir xil bo‘lishi mumkin. Debitorlik qarzlar kreditorlik qarzlardan, kreditorlik qarzlar esa debitorlik qarzlardan ko‘p bo‘lishi mumkin.

«Debitorlik va kreditorlik qarzlar to‘g‘risida dalolatnoma» va moliyaviy hisobot ma’lumotlaridan foydalanib, bu qarzlar quyidagicha tahlil qilinishi mumkin:

Debitorlik va kreditorlik qarzlarining umumiy ko‘rsatkichlari

(ming so‘m)

	Joriy davr	**O‘tgan davr**	**Dinamika, foiz**
1. Umumiy qarzlar			
Debitorlik	800	700	114,3
kreditorlik	1000	800	125,0

Shu jumladan, respublikadan tashqarida:			
Debitorlik			
Hajmi	200	150	133,3
Salmog‘i, foiz	25	21,4	116,8
Kreditorlik			
Hajmi	300	250	120,0
Salmog‘i, foiz	30	31,3	95,8
2. Umumiy qarzlarda muhlati o‘tgan qarzlar:			
Debitorlik			
Hajmi	500	400	125,0
Salmog‘i, foiz	62,5	57,1	109,5
Kreditorlik			
Hajmi	700	600	116,7
Salmog‘i, foiz	70,0	75,0	93,3
Shu jumladan, respublikadan tashqarida:			
Debitorlik			
Hajmi	300	200	150
Salmog‘i, foiz	60	50	120,0
Kreditorlik			
Hajmi	500	400	125
Salmog‘i, foiz	71,4	66,7	107

Jadval ma’lumotlariga binoan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Korxonada ham debitorlik ham kreditorlik qarzlari ko‘paygan.
2. Debitorlik va kreditorlik qarzlari ham respublika, ham respublikadan tashqarida ko‘paygan. Debitorlik qarzlar tarkibida respublikadan tashqarida bo‘lgan qarzlar salmog‘i oshgan, kreditorlik qarzlar bo‘yicha bu ko‘rsatkich bir oz kamaygan.
3. Ham debitorlik, ham kreditorlik qarzlar tarkibida muhlati o‘tgan qarzlarning salmog‘i yuqori bo‘lib, debitorlik qarzlar bo‘yicha bu ko‘rsatkich bo‘yicha o‘sgan, kreditorlik qarzlar bo‘yicha bir oz pasaygan.
4. Muhlati o‘tgan debitorlik, kreditorlik qarzlar asosan respublikadan tashqarida joylashgan va bu holat ularni kamaytirishni og‘irlashtiradi.

Ko‘rinib turibdiki, debitorlik va kreditorlik qarzlar bo‘yicha korxona past darajada bozorga oiddir. Demak, bu borada korxonada kerakli tadbirlar amalga oshirilishi lozim.

Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 4 avgustida qabul qilingan qaroriga binoan debitorlik va kreditorlik qarzlarni doimo, har tomonlama

tahlil qilib turish vazifasi qo‘yilgan. Buning uchun yana quyidagi jadvalda berilgan ko‘rsatkichlardan foydalanish lozim.

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra:

-debitorlik qarzlar muhlatlari e’tiborga olinadi. Qarzlarning muhlati 3 yildan oshsa, bu qarzlar umidsiz hisoblanadi;

Debitorlik qarzlar ko‘rsatkichlari

(ming so‘m)

	Joriy davr	O‘tgan davr	Dinamka, foiz
1. Qarzlarning umumiy hajmi	800	700	114,3
Shu jumladan: Muhlatli 60 kungacha			
Hajmi	300	300	100
Salmog‘i, foiz	37,5	42,9	88,0
Muhlati o‘tgan			
Hajmi	500	400	125,0
Salmog‘i, foiz	62,5	51,9	122,3
Ulardan: 60 kundan 1 yilgacha			
Hajm	200	150	133,3
Salmog‘i, foiz	40,0	37,5	106,6
1 yildan 3 yilgacha			
Hajmi	200	150	133,3
Salmog‘i, foiz	40,0	37,5	106,6
3 yildan oshgan			
Hajmi	100	100	100
Salmog‘i, foiz	20,0	25,0	80
2. Umumiy qarzlardan: Sotib oluvchilar bilan hisob-kitoblar			
Hajmi	500	400	125
Salmog‘i, foiz	62,5	57,1	109,9
Avans to‘lovchilar			
Hajmi	200	150	133,3
Salmog‘i, foiz	25,0	21,4	116,8
Xodimlar bilan hisob-kitoblar			
Hajmi	60	100	60,0
Salmog‘i, foiz	7,5	14,3	48,0

Boshqa qarzlar			
Hajmi	40	50	80
Salmog‘i, foiz	5,0	7,1	70,4

-debitorlik qarzlar alohida turlari bo‘yicha tahlil etiladi;

-korxonada muhlati o‘tgan qarzlarning salmog‘i umuman ko‘tarilgan. Lekin shu bilan birga muhlati 3 yildan oshgan qarzlar salmog‘i 5 foizga kamaygan;

-debitorlik qarzlarning asosiy qismi mahsulot sotib oluvchilarga to‘g‘ri keladi va ularning salmog‘i 57,1 foizdan 62,5 foizgacha ko‘tarilgan.

Demak, korxonada debitorlik qarzlarni kamaytirish, ularning tarkibini takomillashtirish va shu yo‘l bilan uning moliyaviy holatini yaxshilash korxona faoliyatida kun tartibiga qo‘yilgan masalalardan biridir.

Endi, kreditorlik qarzlar ko‘rsatkichlari bilan tanishamiz.

Kreditorlik qarzlar ko‘rsatkichlari

(ming so‘m)

	Joriy davr	O‘tgan davr	Dinamka, foiz
1. Qarzlarning umumiy hajmi	1000	800	125,0
Shu jumladan: Muhlatli 60 kungacha			
Hajmi	600	500	120,0
Salmog‘i, foiz	60,0	62,5	96,0
Muhlati o‘tgan			
Hajmi	400	300	133,3
Salmog‘i, foiz	40,0	37,5	106,7
Ulardan: 60 kundan 1 yilgacha			
Hajm	100	100	100
Salmog‘i, foiz	25,0	33,3	75,0
1 yildan 3 yilgacha			
Hajmi	200	150	133,3
Salmog‘i, foiz	50,0	50,	100,0
3 yildan oshgan			
Hajmi	100	50	200,0
Salmog‘i, foiz	25,0	16,7	149,7
2. Umumiy qarzlardan: Ta’minotchilar bilan hisob-kitoblar			
Hajmi	600	500	120,0
Salmog‘i, foiz	60,0	62,5	96,0

olingan avanslar (bo‘naklar)			
Hajmi	100	100	100
Salmog‘i, foiz	10,0	12,5	89,3
Mehnatga to‘lov bo‘yicha			
Hajmi	250	150	166,6
Salmog‘i, foiz	25,0	18,7	133,7
Boshqa qarzlar			
Hajmi	50	50	100
Salmog‘i, foiz	5,0	6,3	79,4

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

-kreditorlik qarzlar ko‘payib borishi ham muhlatli, ham muhlati o‘tgan qarzlar hisobidan bo‘lgan, lekin muhlati o‘tgan qarzlarning ko‘payishi yuqoriroq sur’atda bo‘lgan;

-muhlati o‘tgan qarzlar tarkibida bir yildan o‘tgan qarzlarning ko‘paishi korxonada muammoga aylangan. Muhlati 3 yildan oshgan qarzlar 49,9 foizga ko‘paygan. Ma’lumki kreditorlik qarzlarning tasdiqlangan qaytarib berish muhlati 3 yil hisoblanadi. Demak, bu korxona boshqa korxonalarga nisbatan, Iqtisodiy aloqalarni bir oz bo‘lsa ham (50 ming so‘m, 100 ming so‘m) adolatsizlikka olib boryapdi va u korxonalarni moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatyapdi;

-kreditorlik qarzlarning asosiy qismi ta’minlovchilarga to‘g‘ri keladi. Bu qarzlarning salmog‘i 62,5 foizdan 60,0 foizga kamaygan bo‘lsada, ular qarzlarning yarmidan ko‘pini tashkil etmoqda. Ta’minotchilar bilan aloqalar yaxshilanmasa, korxona og‘ir ahvolga tushib qolishi mumkin, chunki ta’minotchilar mahsulot bermay qo‘yadi;

-korxonada mehnatga to‘lov va ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha ham vaziyat yaxshi emas. Bu qarzlar 33,7 foizga ko‘paygan. Demak o‘z vaqtida ish haqi berilmayapdi.

Ko‘rinib turibdiki, korxonada bozorga oidlikni ko‘tarish maqsadida kerakli tadbirlar amalga oshirilishi lozim. 1995 yil 12 mayda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Xalq xo‘jaligida hisob-kitoblarni o‘z vaqtida o‘tkazilishi uchun korxona va tashkilotlarning rahbarlari javobgarligini ko‘tarish to‘g‘risida»gi farmoniga binoan, hamma mulk shakllaridagi xo‘jalik sub’ektlariga o‘z mahsulotlarini iste’molchilarga oldindan 15 foizli to‘lovlarsiz jo‘natish man qilinganiga qaramasdan iste’molchilarga mahsulot jo‘natilishi davom etayapdi. Shu sababli debitorlik qarzlarni alohida sabablar bo‘yicha tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Kreditorlik qarzlarni ham alohida sabablari bo‘yicha tahlil etishning ahamiyati kattadir.

Shunday qilib, korxonalarning ishchanligi va bozorga oidligini tahlil etish bozor munosabatlari talablariga javob berib, uni o‘tkazish moliyaviy tahlilning alohida bosqichiga aylanishi qonuniy zaruriyat bo‘lib, bu korxona va tashkilotlarning moliyaviy holati tahlilini chuqurlashtirishga va uni har tomonlama ifodalashga yordam beradi.

12-MAVZU: KORXONANING IQTISODIY VA MOLIYAVIY MUSTAHKAMLIGINI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO‘LLARI

Reja:

1. Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari.
2. Iqtisodiy mustahkamlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari.

12.1. Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari

Korxonaning iqtisodiy jihatdan mustahkamligi uning moliyaviy mustahkamligini aniqlash uchun asosdir. Har bir korxona, bozor munosabatlari sharoitida, moliyaviy jihatdan ta’minlangan va shu soha bo‘yicha uning holati mustahkam bo‘lishi lozim. Bu ko‘rsatkichning moliyaviy manbasi faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar uchun foyda bo‘lib hisoblanadi. Shu tufayli korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalash uchun foyda bilan bog‘liq quyidagi ko‘rsatkichlar tizimi tavsiya qilinadi:

1. Biznes-rejada ko‘zda tutilgan foyda so‘mmasi.
2. Me’yordagi rentabellik darajasini ta’minlovchi foyda so‘mmasi
3. Moliyaviy mustahkamlik darajasi.
4. Mahsulot (ish, xizmat) rentabellik darajasi.

Ushbu ko‘rsatkichlar tizimi va ularning aniqlanish yo‘llari quyidagi chizmada ko‘rsatilgan (12.1-chizma).

Ko‘rsatkich barcha faoliyat natijasi bo‘yicha aniqlanishi shart. Ammo ushbu ishda metodologik asos sifatida faqat ishlab chiqarish sohasi olindi. Ushbu ko‘rsatkich hajmini (Fbr) aniqlash uchun biznes-rejada ko‘zda tutilgan mahsulotning qiymatidan (Mbr) doimiy (Dx) va o‘zgaruvchi (O‘x) xarajatlar chegirib tashlanadi:

$$\mathbf{Fbr = Mbr - (Dx + O‘x)}$$

Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi ko‘rsatkichlardan biri **me’yordagi rentabellik darajasini ta’minlovchi foyda miqdoridir.** Ushbu ko‘rsatkichning ahamiyati shundaki har qanday rentabellik darajasi ham korxonaning moliyaviy mustahkamligi va barqarorligini ta’minlay olmaydi. Shu tufayli rentabellik darajasi ba’zi tarmoqlarda me’yorlashtirilgan bo‘lsa, ba’zilarda uning darajasi belgilanib qo‘yiladi.

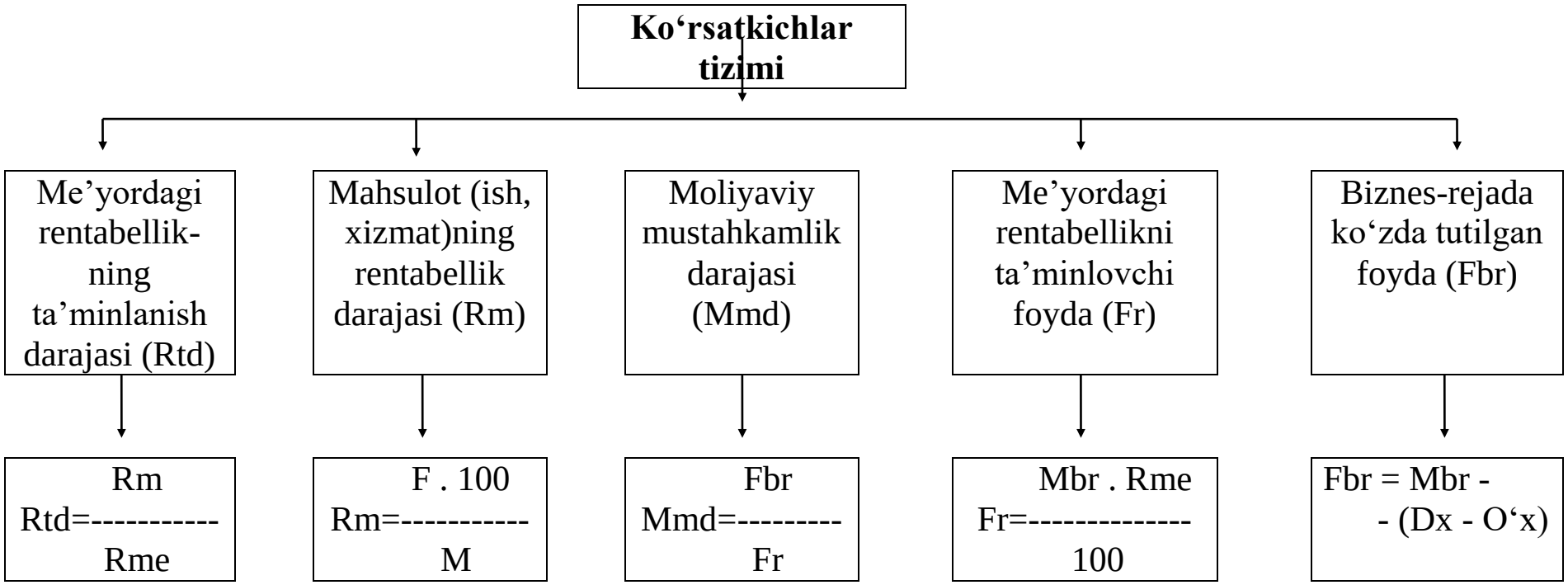

12.1. - Chizma. Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi

Masalan, qishloq xo‘jalik korxonasining rentabellik darajasi 40 % dan kam bo‘lsa ular uchun 3 % soliq stavka belgilangan; agar ushbu ko‘rsatkich darajasi 40 % dan oshsa 20 % soliq stavkasi bilan to‘lash ko‘zda tutilgan. Chunki qishloq xo‘jalik korxonalarida rentabellik darajasi 40 % dan kam bo‘lsa, ular o‘zlarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashi qiyin. Shu tufayli moliyaviy mustahkam bo‘lmagan korxonada soliq olishni ham kamaytirgan. Demak, **moliyaviy mustahkamlikni ta’minlovchi rentabellik darajasiga erishish uchun tegishli foyda miqdorini** aniqlash hozirgi bozor munosabatlari sharoitida muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$Fr = \frac{Mbr \times Rme}{100};$$

Bunda Fr - belgilangan rentabellik darajasini ta’min etadigan foyda so‘mmasi (ushbu ko‘rsatkich biznes-rejaga kiritilishi lozim).

Mbr - biznes-reja bo‘yicha ishlab chiqarilishi lozim bo‘lgan mahsulot (ish, xizmat) hajmi.

Rme - erishish lozim bo‘lgan (me’yorda ko‘zda tutilgan) rentabellik darajasi.

Korxona moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri uning **darajasidir**. (Mmd). Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun biznes-rejada ko‘zda tutilgan foyda miqdorini (Fbr) me’yordagi rentabellikni ta’minlovchi foyda miqdoriga (Fmr) bo‘lish kifoya.

$$Mmd = \frac{Fbr}{Fmr};$$

Agar ushbu ko‘rsatkichning miqdori birdan kam bo‘lsa (Mmd<1) korxona hali moliyaviy jihatdan mustahkamlik emasligidan dalolat beradi, chunki bu ko‘rsatkich uning istiqbolini ta’minlay oladigan darajadagi foyda miqdoriga erishmaganligidan dalolatdir. Agar Mmd > 1 bo‘lsa unda korxona moliyaviy jihatdan mustahkam. Negaki, bu ko‘rsatkich korxona me’yor darajasidagi rentabellikni ta’minlay oladigan foyda miqdoriga erishganligini ifodalaydi.

Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi yana bir ko‘rsatkich **ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) rentabeligidir (Rm).** Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun foyda so‘mmasini (F) yuzga ko‘paytirib mahsulotning hajmiga (M) bo‘linadi:

$$Rm = \frac{F \cdot 100}{M};$$

Bu an’anaviy ko‘rsatkich. Ammo moliyaviy mustahkamlikni ifodalash uchun qo‘shimcha ko‘rsatkich sifatida xizmat qiladi, chunki ushbu ko‘rsatkich orqali korxona me’yordagi rentabellik darajasiga erisha olganmi yo‘qmi bilish mumkin. Bu uchun **korxonaning me’yordagi rentabellik darajasining ta’minlanganligi** aniqlanadi.

Ushbu ko‘rsatkichni (Rtd) aniqlash uchun korxona rentabelligini (Rm) me’yordagi rentabellik darajasiga (Rme) bo‘lish kifoya:

$$Rtd = \frac{Rm}{Rme};$$

Ushbu ko‘rsatkich ham oldingidek bir bilan solishtiriladi. Agar uning miqdori Rtd < 1 bo‘lsa hali korxona me’yordagi rentabellik darajasiga erisha olmaganligidan, agar Rtd > 1 bo‘lsa yaxshi natijaga erishganligidan dalolat beradi.

Tahlil jarayonida ushbu ko‘rsatkichlarni kompleks ravishda, undan so‘ng har birini alohida-alohida o‘rganib korxonada mavjud bo‘lgan ichki imkoniyatlarni (rezervlarni) aniqlash lozim.

Ushbu ko‘rsatkichlar tizimidan kompleks ko‘rsatkichni aniqlash mumkin. Bu uchun uning bir qancha usullari mavjud. Bu usullardan biri ushbu ishning 8.3.1. paragrifida keltirilgan edi. Bundan tashqari kompleks ko‘rsatkichni har bir ko‘rsatkichning individual indekslarini ko‘paytirish yo‘li bilan ham aniqlash mumkin. Bunda faqat ko‘rsatkichlar darajasining bir xil yo‘nalishiga ega bo‘lishini ta’minlash lozim. U holda kompleks ko‘rsatkichni aniqlashda quyidagi formuladan foydalanishni tavsiya qilamiz:

$$Mmkd = ix_1 \cdot ix_2 \cdot \ldots ix_n = P\, ix_i \quad (i=1,\ n)$$

Ushbu ko‘rsatkich moliyaviy mustahkamlikning tahlil davrida o‘rta hisobda qancha o‘sganligidan dalolat beradi. Buni boshqa korxonalarning shunday ko‘rsatkichlariga ham solishtirib tegishli xulosa qilish mumkin.

Ko‘rsatkichlar tizimi va undan kompleks ko‘rsatkichni aniqlab bo‘lgandan so‘ng ushbu kategoriyani batafsil tahlil qilish mumkin.

12.2. Iqtisodiy mustahkamlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari

Korxonaning iqtisodiy mustahkamligi keng qamrovli tushuncha. Shu tufayli uni to‘liq ifodalash uchun bitta ko‘rsatkich kamlik qiladi. Bundan kelib chiqib korxona iqtisodiy mustahkamligini ifodalash uchun ko‘rsatkichlar tizimidan (sistemasidan) foydalanishni tavsiya qilamiz:

Ushbu ko‘rsatkichlar tizimiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Marjinal foyda miqdori;
2. Foydalilik nuqtasiga erishish uchun zarur bo‘lgan mahsulot (ish, xizmat) hajmi;
3. Biznes rejada ko‘zda tutilgan foydaga erishish uchun zarur bo‘lgan mahsulot;
4. Iqtisodiy mustahkamlik miqdori;
5. Iqtisodiy mustahkamlik darajasi.

Ushbu ko‘rsatkichlar tizimi ularni aniqlash yo‘llari quyidagi chizmada keltirilgan (12.2 - chizma).

Ushbu chizmadan ko‘rinib turibdiki korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalash uchun beshta ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga olgan yaxlit ko‘rsatkichlar tizimi tavsiya qilingan. Bulardan biri korxonaning marjinal foydasidir (Mf). Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash chun korxonaning barcha xarajatlarini ikkiga (doimiy va o‘zgaruvchi) bo‘lish lozim. Doimiy xarajatlar ushbu mahsulotni ishlab chiqarish uchun bevosita sarf qilinmasada uning qiymatiga kiradi. Ammo o‘zgaruvchi xarajatlar mahsulotning qiymatini bevosita shakllantiruvchi xarajatlar hisoblanadi.

Marjinal foydani (Mf) aniqlash uchun bitta mahsulotning qiymatidan (Mq) shu mahsulotga ketgan o‘zgaruvchi xarajatlar miqdorini (O‘z x I m) ayirish kifoya. Bu quyidagicha hisoblanadi:

$$\mathbf{Mf = Mq - O‘zx\ Im}$$

Korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalovchi yana bir muhim ko‘rsatkichlardan biri foydalilik nuqtasiga erishish uchun zarur bo‘lgan mahsulot (ish, xizmat) miqdoridir. Har bir korxona eng avvalo barcha xarajatlarini qoplash uchun qancha mahsulot ishlab chiqishi, ish bajarishi yoki xizmat ko‘rsatishi kerakligini bilishi lozim. Bu uchun

foydalilik nuqtasiga erishish uchun qancha mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish hajmini (Mfn) aniqlash maqsadga muvofiq. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formulani tavsiya qilamiz:

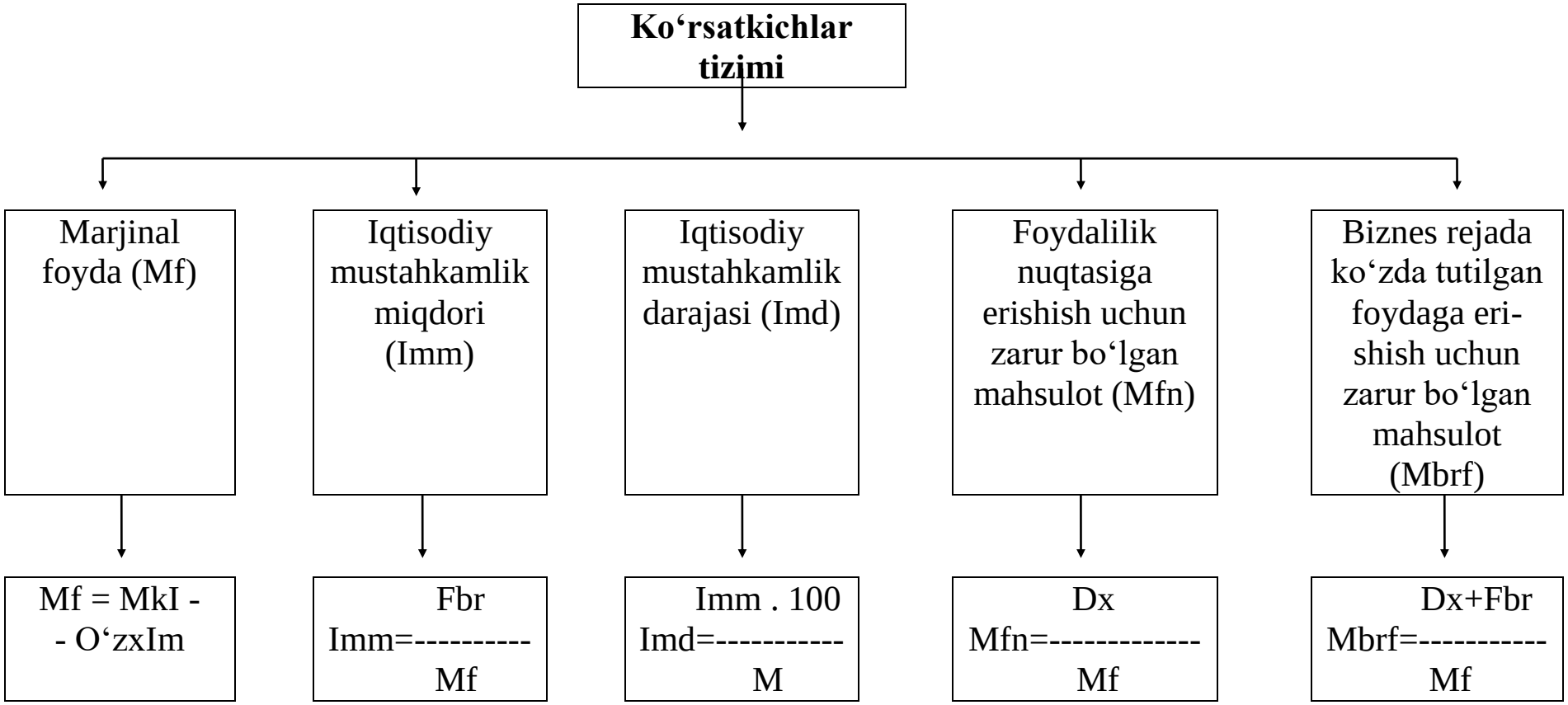

12.2. - Chizma. Korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi

$$Mfn = \frac{Dx}{Mf};$$

Bunda: Dx - korxonaning doimiy xarajatlari;
Mf - bir mahsulotga to‘g‘ri keladigan marjinal foda.

Korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalovchi yana bir ko‘rsatkich sifatida biznes-rejada ko‘zda tutilgan foydaga erishish uchun zarur bo‘lgan mahsulot miqdorini olish mumkin. Chunki ushbu ko‘rsatkich darajasi korxonaning nafaqat iqtisodiy quvvatini, balki uning iqtisodiy mustahkamligini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkichlar barcha mahsulot hajmini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanishni tavsiya qilamiz:

$$Mbrf = \frac{Dx + Fbr}{Mf};$$

Bunda Fbr - biznes rejada ko‘zda tutilgan foyda.

Korxonaning iqtisodiy mustahkamlik ko‘rsatkichining miqdorini (Imm) aniqlash uchun biznes rejada ko‘zda tutilgan umumiy foyda so‘mmasini (Fbr) bir mahsulotga to‘g‘ri keladigan marjinal foyda (Mf) so‘mmasiga bo‘lish yo‘li bilan aniqlashni tavsiya qilamiz:

$$Imm = \frac{Fbr}{Mf};$$

Iqtisodiy mustahkamlikning darajasini (Imd) uning miqdorini (Imm) yuzga ko‘paytirib barcha ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga (M) bo‘lish yo‘li bilan aniqlash mumkin.:

$$Imd = \frac{Imm \times 100}{M};$$

Ushbu ko‘rsatkichlar korxona iqtisodiy mustahkamligini ifodalovchi eng muhim va asosiy ko‘rsatkichlardir.

Korxona iqtisodiy mustahkamligining miqdori biznes rejada ko‘zda tutilgan foydaga erishish uchun foydalilik nuqtasiga erishgandan keyin qancha qo‘shmcha mahsulot ishlab chiqarish zarurligini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy mustahkamlikning darajasi esa foydalilik nuqtasiga erishgandan keyin necha foiz ortiqcha mahsulot ishlab chiqarilganligini ifodalaydi.

Masalan, ushbu ko‘rsatkichning darajasini 20 % deb faraz qilamiz. U holda ushbu korxona ishlab chiqarish hajmini 20 % gacha qisqartirsa ham natijasi zarar bilan yakunlanmaydi. Undan ko‘p kamaysa korxona natijasi foydalilik nuqtasidan pasayib ketadi va uning faoliyati zarar bilan yakunlanadi.

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalash uchun ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq ekan. Ammo uning ba’zi kamchiliklari bor. Xususan, tahlil qilishda shu ko‘rsatkichlarning dinamikasini aniqlashda, boshqa korxonalar ko‘rsatkichlari bilan solishtirishda biroz qiyinchiliklar tug‘diradi. Chunki bir ko‘rsatkich birinchi korxonada yaxshi bo‘lsa, ikkinchidan yomon, ikkinchi ko‘rsatkich bo‘yicha uning aksi bo‘lishi mumkin. U holda yaxshi ishlagan korxonani ajratib olish, aniqlash uchun ma’lumotlar yetarli bo‘lmaydi. Shunday qilib, chizmada keltirilgan barcha ko‘rsatkichlarni kompleks tahlil qilib korxonaning moliyaviy mustahkamligi to‘g‘risida umumiy xulosa qilish mumkin. Bu uchun ushbu ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanib bitta kompleks ko‘rsatkichni ham aniqlash lozim. Kompleks ko‘rsatkichni aniqlashning bir qancha usullari mavjud.

Ushbu ko‘rsatkichlar tizimining o‘lchami har xil. Shu tufayli ulardan kompleks ko‘rsatkichni aniqlashda nisbiy ko‘rsatkichli usuldan foydalanamiz. U holda komplek ko‘rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formulani qo‘llash maqsadga muvofiq:

$$Kkj = \sum_{i=1}^{n} Aij \cdot Kci ;$$

Bunda Kkj - j - korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalovchi kompleks ko‘rsatkich;

Aij - i- ko‘rsatkichning j - ob’ektdagi (korxonadagi) miqdori;

i - ko‘rsatkichning tartib soni (i=1,n);

j - tahlil qilinayotgan ob’ektlarning (korxonalarning) tartib soni (j=1,n);

Kci - ko‘rsatkichning salmoqlilik koeffitsiyenti;

Σ - jamlash belgisi.

Korxona iqtisodiy mustahkamligining kompleks ko‘rsatkichini aniqlab shu bo‘yicha o‘zgarish tendensiyalarini hisoblab biror xulosaga kelingach tahlilni umumiylikdan xususiylik sari davom ettirladi.

Bunda har bir ko‘rsatkichni alohida tahlil qilish lozim, chunki iqtisodiy mustahkamlikni ta’minlash uchun uni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning har biri bo‘yicha ichki rezervlarni (imkoniyatlarni) axtarib topish maqsadga muvofiqdir.

13-MAVZU: KORXONA MOLIYAVIY NATIJALARI TAHLILI

Reja:

1. Mahsulot sotishdan olingan moliyaviy natijalar tahlili.
2. Korxona moliyaviy faoliyatidan olingan natijalar tahlili.
3. Korxona soliq to‘langunga qadar gi sof foyda ko‘rsatkichlarini tahlil qilish.
4. Korxona rentabilligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili.

13.1. Mahsulot sotishdan olingan moliyaviy natijalar tahlili

Mavzuning maqsadi - moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini, ularning «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot»da ifodalanishini, har bir ko‘rsatkichning aniqlanish yo‘llarini, moliyaviy natijalarning umumlashgan ko‘rsatkichlari tahlilini yoritishdan iborat.

Moliyaviy natijalar tahlili moliyaviy tahlilning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu mavzuni tahlil qilishda bevosita korxonaning oxirgi natijasi, ya’ni foyda va rentabellikni ifodalovchi ko‘rsatkichlari o‘rganiladi. Ammo ushbu ko‘rsatkichlar bozor munosabatlari sharoitida bir qancha omillar ta’sirida, ko‘pgina manbalar hisobidan shakllanadi. Shu tufayli, korxona moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlilining ko‘lami ancha kengaygan.

Moliyaviy natijalarni tahlil qilish, eng avvalo, sotilgan mahsulotni o‘rganishdan boshlanadi. Barcha xarajatlarni qoplab daromad olishni ta’minlaydigan ko‘rsatkich bu sotilgan mahsulot uchun tushgan pul tushumidir. Undan qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksizlarni to‘lab sof tushumni aniqlash mumkin.

Demak, moliyaviy natijalarning asosiy manbasi, bu sotishdan tushgan tushumdir. Shu tufayli ushbu ko‘rsatkich moliyaviy natijalar o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omil sifatida qaralishi lozim.

Navbatdagi bajariladigan amal sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijani aniqlashdan iboratdir. Bu uchun sotishdan olingan sof tushumdan uning ishlab chiqarish tannarxini ayirish kifoya. Demak, moliyaviy natijalar tarkibida mahsulotni (ish, xizmatni) ishlab chiqarish xarajatlari ham ifodalanadi. Lekin ushbu ko‘rsatkich tahlilda moliyaviy natijalarga ta’sir qiluvchi omillar sifatida qaraladi.

Korxona moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tarkibida sotish xarajatlari, ma’muriy xarajatlar va asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan olinadigan daromadlari va qilinadigan xarajatlarini ifodalovchi ko‘rsatkichlari ham mavjud. Ushbu xarajatlar (daromadlar) sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijadan chegirilib asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasini keltirib chiqarish mumkin.

Sotishdan olingan sof tushumni korxonaning yalpi foydasi deb ham atash mumkin. Bu odatda sotilgan mahsulotning umumiy qiymatidan uning tannarxini ayirish yo‘li bilan aniqlanadi. Ammo shu ikki ko‘rsatkich zamirida mahsulotning qiymati, miqdori, baho o‘zgarishi, tannarxdagi tebranishlar mujassam etilgan. Shu tufayli yalpi foydaning vujudga kelishida bevosita shu omillar ta’sirini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Buni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (13.1-jadval).

13.1. - Jadval

Yalpi foyda o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Ko‘rsatkichlar	Asos yilida	Hisobot yilidagi mahsulot shu davr bahosi va asos yili-dagi tan-narx bilan	Hisobot yili-dagi mahsulot asos yilidagi baho va hiso-bot yilidagi tannarx bilan	Hiso-bot yilida
1. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)ning to‘la tannarxi	3951,2	3951,2	4841,7	4841,7
2. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) qiymati	4583,3	5694,5	4745,4 **	5694,5
3. Yalpi foyda* (2q-1q)	632,1	1743,3	-96,3	852,8

**Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)dan olingan yalpi foyda*

***Viloyat statistika va istiqbolni belgilash boshqarmasining hisobotiga asosan baho indeksi 1,2 ga teng.*

Jadval ma’lumotlari ko‘rsatadiki, yalpi foyda shu davr mobaynida 220,7 ming (852,8-632,1) so‘mga oshgan. Uning o‘zgarishiga quyidagi omillar ta’sir qilgan:

1. Sotilgan mahsulot hajmining ko‘payishi

? $Fsm = (Sm_1-Tn_0) - (Sm_0-Tn_0) = 1743,3-632,1 = +1111,2$

2. Tannarxning oshganligi

? Ftk = [(Sm_1/i_r) - Tn_1] - (Sm_1-Tn_0) = -96,3-1743,3= -1839,6

3. Bahoning oshganligi

? Fb = (Sm_1-Tn_1) - [(Sm_1/i_r) - Tn_1] = 852,8 + 96,3 = + 949,1

Barcha omillar tasiri

? F = 1111,2 - 1839,6 + 949,1 = +220,7

Korxonada yalpi foyda ma'lum ahamiyatga ega, chunki u barcha moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar negizini tashkil qiladi. Ammo xo‘jalik faoliyatining pirovard natijasi sof foydaga erishish bilan belgilanadi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilda sof foydani o‘rganish va tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

13.2. Korxona moliyaviy faoliyatidan olingan natijalar tahlili

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi daromadlar va foyda bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarga hisobot bo‘yicha 8 ta ko‘rsatkich kiradi. Korxona moliyaviy natijalarini tahlil qilganda, eng avvalo, ushbu ko‘rsatkichlarning o‘zgarishini aniqlash lozim. Bu uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilish mumkin (13.2. - jadval).

13.2 - Jadval.

Korxonaning hisobot yilida olgan daromadlarini asosiy turlari bo‘yicha tahlil qilish

ming so‘m

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	O‘sish sur’ati, %
1. Mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan tushgan tushum (Yat)	5728,6	6883,6	+115,5	120,2
2. Sotishdan olingan sof tushum (daromad) (St)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
3. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija (Yamn)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (foyda yoki zarar) (Afmn)	511,0	711,7	+200,7	140,6

5. Umumxo‘jalik faoliyatning moliyaviy natijasi (Mfn)	582,2	792,1	+209,9	136,1
6. Favqulotdagi (tasod-difiy) foyda va zarar (Tf)	11,4	8,3	-3,1	72,8
7. Soliq to‘langanga qadargi umumiy foyda (5q+6q) (Yaf)	593,6	800,4	+206,8	134,8
8. Sof foyda (Sf)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan tushgan tushum, ya’ni moliyaviy natijalarni shaklantiruvchi asosiy ko‘rsatkich shu tahlil qilinayotgan yilda 120,2 % oshgan. Biroq, sotishdan olingan sof tushumning o‘sish sur’ati undan ham ko‘proq, ya’ni 124,3 % ni tashkil qiladi. Bu holat ko‘rsatadiki, korxona to‘laydigan soliqlarning o‘sish sur’ati mahsulotni (ish, xizmatni) sotishdan tushgan tushumga nisbatan ancha kam bo‘lgan. Shu davrda uning miqdori 103,8 % ni [(831,3 + 357,8) . 100 : (799,1 + 346,2)] tashkil qiladi. Shuni alohida ta’kidlash joizki hisobot davrida mahsulotning (ish, xizmatning) tannarxi o‘tgan yilga nisbatan oshgan, lekin, o‘sish sur’ati sotishdan olingan sof tushumning o‘zgarish sur’atiga nisbatan ancha kam bo‘lgan. Bu mazkur davrda 122,3 % ni (4841,7:3951,2 . 100) tashkil qilgan. Natijada sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijaning o‘sish sur’ati 134,9 % ni tashkil qilgan. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’ati bir-biriga nisbatan oshib borishini ijobiy holat sifatida baholash mumkin.

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi ham shu hisobot davrida 140,6 % o‘sgan. Bu ko‘rsatkichning miqdori ham oldingi ko‘rsatkichlarga nisbatan yuqori. Demak, ushbu ko‘rsatkichni shakllantirishda ishtirok etadigan sotish va ma’muriy xarajatlar ham ancha tejalganligidan dalolat beradi. Haqiqatda ushbu xarajatlarning o‘sish sur’ati mazkur tahlil davrida 116,8 % ni [(98,3+80,0) . 100 : 85,4 + 67,0)] tashkil qiladi.

Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlardan umumxo‘jalik faoliyatining moliyaviy natijasi biroz oldingisiga nisbatan kamaygan. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi 140,6 % o‘sgan bir paytda ushbu ko‘rsatkichning o‘sish sur’ati 136,1 % ni tashkil qiladi. Bu o‘zgarish mazkur ko‘rsatkichni shakllantiruvchi omillar evaziga amalga oshgan. Xususan, korxona oladigan dividendlar, berilgan

qarzlar uchun olinadigan foizlari, valyuta kursidan olinadigan farq, moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa daromadlar (xarajatlar) o‘sishiga qaramasdan ularning o‘zgarish sur’ati biroz past bo‘lgan. Ushbu ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’ati hammasini jamlaganda 88,6 % ni [(3,5 + 4,2 - 21,6 + 5,8 + 79,3) . 100 : (4,7 + 2,9 - 27,5 + 7,1 + 93,2)] tashkil qiladi, ya’ni o‘tgan yilga nisbatan 11,4 % ga kam bo‘lgan.

Hisobot davrida korxonada olingan tasoddifiy foyda o‘tgan yilga nisbatan 27,2 % kam bo‘lgan (100,0-72,8). Natijada soliq to‘langanga qadargi umumiy foydaning ham o‘sish sur’ati (134,8 %) o‘zidan oldingi ko‘rsatkichga nisbatan (136,1 %) past bo‘lgan. Shu hisobot yilida foydadan (daromaddan) to‘lanadigan soliq stavkasining o‘zgarmay qolganligi sof foyda o‘zgarish sur’atiga ta’sir qilmagan. Natijada ushbu ko‘rsatkichning ham o‘sish sur’ati 134,8 % ni tashkil qilgan.

Ko‘rinib turibdiki, moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq ekan. Bu bog‘liqlik korxona rentabelligini aniqlash jarayonida ham yaqqol nomoyon bo‘ladi.

13.3. Korxona soliq to‘langunga qadargi sof foyda ko‘rsatkichlarini tahlil qilish

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning moliyaviy natijasi bevosita uning moliyaviy faoliyatiga ham bog‘liq qolmoqda. Shu tufayli bir qancha ko‘rsatkichlar korxonaning moliyaviy faoliyati bilan bog‘liq ko‘rsatkichlardir. Bular jumlasiga, uyushma va shu’ba korxonalaridan olingan dvidendlar, boshqa olingan dvidendlar, uyushma va shu’ba korxonalaridan olingan va berilgan qarzlar bo‘yicha foizlar, boshqa to‘langan va olingan foizlar, valyuta kursi farqi, moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa daromad va xarajatlar kiradi. Ushbu ko‘rsatkichlarni korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijalariga qo‘shib korxona umumxo‘jalik faoliyatining moliyaviy natijasi aniqlanadi. Ushbu ko‘rsatkich korxona moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlarning to‘rtinchisi bo‘lib hisoblanadi. Erkin iqtisodiyot sharoitida moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tarkibiga favqulotda olinadigan foyda va to‘lanadigan zararning ham bo‘lishi mumkin ekan. Agar oldingi ko‘rsatkichga ushbu omil ta’siri inobatga olinsa korxona moliyaviy natijalarini ifodalovchi navbatdagi ko‘rsatkich - soliq to‘langanga qadargi umumiy moliyaviy natija kelib chiqadi.

Korxonada sof foydaning shakllanishi jarayoni butun moliya-xo‘jalik faoliyatini qamrab oladi. Bu yerda mahsulotni ishlab chiqarish va sotish, sotish va ma’muriy xarajatlarni tejash, moliyaviy faoliyat natijasida ijobiy saldoga erishish, tasoddifiy foydaga muyassar bo‘lish, soliq stavkasi o‘zgarmagan holda soliq ob’ektini ko‘paytirish evaziga soliq so‘mmasini kamaytirish kabi birqancha bosqichlar mujassam. Ularning ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin.

	Mahsulotni (ish, xizmatni) sotishdan tushgan sof tushum
-	Shu sotilgan mahsulot (ish, xizmat)ning ishlab chiqarish tannarxi
=	Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija
-	Davr xarajatlari (sotishga, boshqarishga va boshqa ma’muriy xarajatlar)
±	Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlkaridan daromadlar va xarajatlar
=	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining natijasid
±	Moliyaviy faoliyat nati-jasi (olingan dividendlar, foizlar, berilgan foizlar, valyuta kurs farqi foyda+, zarar-)
=	Umumxo‘jalik faoliyati-ning moliyaviy natijasi
±	Favqulotdagi (tasoddi-fiy) foyda (+) yoki zarar (-)
=	Soliq to‘laganga qadargi umumiy moliyaviy natija – foyda

-	Soliqlar va ajratmalar
=	Sof foyda
-	To‘langan dividend
	Balansda ko‘rsatiladigan taqsimlanmagan foyda

Ushbu chizma moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlashning mumtoz chizmasi bo‘lib hisoblanadi. Hozirgi paytda amaldagi me’yoriy hujjatlar moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning shakllanishini aynan shu tarzda ifodalashni taqozo qiladi. Ushbu holat moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish uchun ham uslubiy jihatdan yondoshishga asosdir.

Ushbu ketma-ketlikka asoslanib korxona sof foydasining shakllanishi va ularning bir-biri bilan bog‘liqligini ko‘rib chiqish mumkin. Bu tadbirni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (13.4-jadval).

13.4 - Jadval

Korxonada sof foydaning shakllanish hosob-kitobi

(ming so‘m)

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	O‘sish sur’ati, %
1. Mahsulotni sotishdan kelgan sof tushum (qiymatga qo‘shilgan soliq va aksizlarsiz)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2. Sotilgan mahsulot tannarxi (ish, xizmat)	3951,2	4841,7	+890,5	122,5
3. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) dan olingan moliyaviy natija (1q-2q)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Davr xarajatlari (mahsulotini sotish, boshqaruv va boshqa ma’muriy xarajatlar)	152,4	178,3	+25,9	117,0
5. Boshqa operatsion daromadlar	31,3	37,2	+5,9	118,8
6. Asosiy faoliyatdan				

olinadigan daromadlar natijasi (foyda+, zarar-) (3q-4q+5q)	+511,0	+711,7	+200,7	140,6
7. Moliyaviy faoliyat natijasi (+,-)	+71,2	+80,4	+9,2	112,9
8. Tasoddifiy (fav-qulotda) faoliyat nati-jasi (foyda+, zarar -)	+11,4	+8,3	-3,1	72,8
9. Soliq to‘langanga qadargi foyda (6q±7q±8q)	593,6	800,4	+206,8	134,8
10. Soliqlar va ajratmalar so‘mmasi	225,6	304,2	+78,6	134,8
11. Sof foyda (9q-10q)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ushbu jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, korxonaning sof foydasi hisobot yilida 128,2 ming so‘mga yoki 134,8 % ga o‘sgan. Bu o‘zgarish jada ko‘p omillar evaziga sodir bo‘lgan. Ushbu omillar ta’sirini shu jadval ma’lumotlari asosida aniqlash mumkin. Bu omillar guruhiga quyidagilar kiradi:

* mahsulot hajmining o‘zgarishi;
* tannarxning o‘zgarishi;
* bahoning o‘zgarishi;
* davr xarajatlarining o‘zgarishi;
* turli operatsion daromadlarning (xarajatlarning) o‘zgarishi;
* asosiy faoliyat moliyaviy natijasi;
* moliyaviy faoliyat natijasi;
* tasoddifiy (favqulotdagi) foyda va zararlarning mavjudligi;
* soliq stavkasi;
* soliq so‘mmasi.

Ushbu omillarning ta’sirini jadval ma’lumotlari va yuqoridagi (13.4. bobdagi) hisob-kitoblar asosida ko‘rib chiqish mumkin.

1. Sotilgan mahsulot hajmining ko‘payishi	→	+ 1111,2
2. Tannarxning oshganligi	→	- 1839,6
3. Bahoning oshganligi	→	+ 949,1

4. Davr xarajatlarining ko‘payganligi (178,3 - 152,4) →	-25,9
5. Boshqa operatsion daromadlarning oshganligi (37,2-31,3) →	+5,9
6. Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadning oshganligi (711,7-511,0) →	+200,7
7. Moliyaviy faoliyatdan olingan foydaning ko‘payishi (80,4 -71,2) →	+9,2
8. Tasoddifiy foydaning kamayganligi (8,3 -11,4) →	-3,1
9. Soliq summasining oshganligi (304,2 - 295,6) →	-78,6
Barcha omillar ta’sirida sof foydaning o‘zgarishi (496,2 - 368,0) →	+128,2

Sof foydaning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarning umumiy miqdori quyidagicha hisoblanadi:

1111,2-1839,6+949,1-25,9+5,9+9,2-3,1-78,6=+128,2 ming so‘m

13.4. Korxona rentabilligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili

Mavzuning maqsadi- bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida rentabellik ko‘rsatkichlarining yangi tizimini, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llarini ko‘rsatish hamda ularga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish evaziga ichki imkoniyatlarni axtarib topish orqali tahlil qilinayotgan korxona faoliyatining samaradorligini oshirish yo‘llarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Eng avvalo, korxona rentabelligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarining bozor munosabalariga mos yangi tizimini ishlab chiqish lozim. Bu ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

* korxona ishlab chiqarish faoliyati rentabelligi;
* sotilgan mahsulot rentabelligi;
* iqtisodiy salohiyat rentabelligi;
* asosiy vositalar rentabelligi;
* aylanma mablag‘lar rentabelligi;
* nomoddiy faollar rentabelligi;
* mehnat salohiyati rentabelligi;
* moliyaviy salohiyat rentabelligi;
* o‘z mablag‘lari rentabelligi;
* chetdan jalb qilingan rentabelligi;
* ishlab chiqarish fondlari rentabelligi;
* aktivlar rentabelligi.

Bundan tashqari qaysi sohada nimani tahlil qilishiga qarab rentabellik ko‘rsatkichlarining boshqa turlarini ham aniqlash mumkin bo‘ladi.

Barcha ko‘rsatkichlar rentabelligini ketma-ket tarzda aniqlash usuli quyidagicha bo‘ladi.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati rentabelligini (Rich) ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash uchun sof foydani (Sf) mahsulotning (ish, xizmatning) tannarxiga (Tn) bo‘lish lozim:

$$Rich = \frac{Sf}{Tn} \times 1000$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m ishlab chiqarish xarajatiga qancha foyda to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Bu qilingan xarajatning qanday samaradorlikka ega bo‘lganligini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkich erkin iqtisodiyot sharoitida korxonaning egasi, rahbari, jamoasi va investorlari uchun o‘ta muhim ko‘rsatkichdir.

Sotilgan mahsulot rentabelligini (Rsm) aniqlash uchun sof foydani (Sf) sotilgan mahsulot (ish, xizmat)ning (Sm) miqdoriga bo‘lish kifoya:

$$Rsm = \frac{Sf}{Sm} . 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m sotilgan mahsulot korxonaga qancha sof foyda keltirayotganligidan dalolat beradi. Bu ko‘rsatkich korxonaning tadbirkorligi, bozordagi faolligi bilan ham bevosita bog‘liq. Mazkur ko‘rsatkich rejali iqtisodiyot sharoitida umumiy rentabellikni ifodalab ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatan olinar

edi. Endilikda ishlab chiqarilgan mahsulot o‘zining baholovchi ko‘rsatkich sifatidagi mohiyatini yo‘qotadi. Endi mahsulot sotilmasa, o‘z xaridorini bozordan topmasa hisob emas. Shu tufayli bozor munosabatlari sharoitida ushbu ko‘rsatkichning mohiyati oshdi.

Korxonaning iqtisodiy salohiyati rentabelligi (Ris)ni aniqlash uchun korxonaning Sf.ni uning iqtisodiy salohiyati o‘rtacha qiymatiga (Is) bo‘linadi:

$$Ris = \frac{Sf}{Is} \cdot 100$$

Mazkur ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m iqtisodiy salohiyatiga necha so‘m sof foyda keltirilayotganligini ko‘rsatadi. Agar korxonaning iqtisodiy salohiyati tarkibini keltiradigan bo‘lsak, u quyidagi holatga ega bo‘ladi:

$$Ris = \frac{Sf}{Av + Am + Nf + Ms} \cdot 100$$

Bunda *Av - Asosiy vositalarning o‘rtacha yillik qiymati;*
Am - aylanma mablag‘larning o‘rtacha yillik qiymati;
Nf - nomoddiy faollarning o‘rtacha yillik qiymati;
Ms - mehnat salohiyatining o‘rtacha yillik qiymati.

Korxona asosiy vositalari rentabelligi (Rav)ni aniqlash uchun Sf.ni asosiy vositalarning o‘rtacha yillik qiymatiga (Av) bo‘lish kifoya:

$$Rav = \frac{Sf}{Av} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m asosiy vositalariga qancha sof foyda to‘g‘ri kelishini ifodalaydi.

Korxona aylanma mablag‘lari rentabelligi (Ram)ni aniqlash uchun sof foydani (Sf) aylanma mablag‘larning o‘rtacha yillik qiymatiga (Am) bo‘linadi.

$$Ram = \frac{Sf}{Am} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m aylanma mablag‘larining o‘rtacha yilik qiymatiga qancha sof foyda to‘g‘ri kelishini ifodalaydi. Bu ko‘rsatkich korxonada aylanma mablag‘larni tashkil qilish paytida, uning rentabelligini baholashda qo‘llaniladi.

Korxona nomoddiy faollari rentabelligi (Rnf) ham bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy tahlilda o‘rganiladigan ko‘rsatkichlar tarkibiga kiritildi. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun Sf.ni nomoddiy faollarning o‘rtacha yillik qiymatiga (Nf) bo‘linadi:

$$Rnf = \frac{Sf}{Nf} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘mlik nomoddiy faolligiga qancha sof foyda to‘g‘ri kelishini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkichni korxona miqyosidagi qator yillarga aniqlab nomoddiy faollar va foyda so‘mmalarining o‘zgarish sur’atlarini, ularning bir-biriga muvofiqligini aniqlash uchun qo‘llash mumkin.

Korxonaning mehnat salohiyati rentabelligini (Rms) aniqlash uchun Sf.ni mehnat salohiyatining o‘rtacha yillik qiymatiga (Ms) yoki xodimlar soniga (Xs) bo‘lish lozim.

$$Rms = \frac{Sf}{Ms} \cdot 100, \qquad Rms = \frac{Sf}{Xs} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m mehnat salohiyati qiymatiga yoki bitta xodimga qancha sof foyda to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich ham korxonada mehnat samaradorligini tahlil qilganda keng qo‘llaniladi.

Korxona moliyaviy salohiyati rentabelligi (Rsos) 100 so‘m moliyaviy salohiyatning o‘rtacha yillik qiymatiga to‘g‘ri keladigan sof foyda miqdorini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun Sf.ni korxona moliyaviy salohiyati o‘rtacha yillik qiymatiga (Mos) bo‘linadi:

$$Rmos = \frac{Sf}{Mos} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich ham bozor munosabatlari sharoitida muhim ahamiyatga ega, chunki korxonaning moliyaviy manbalari uchun endi bevosita korxona egasi, investori mas’ul. Undan qancha samarali foydalansa ular uchun o‘shancha yaxshi.

Korxona o‘z mablag‘lari rentabelligi (Ro‘m) moliyaviy salohiyat rentabbeligi singari sof foydani o‘z mablag‘lari o‘rtacha yillik qiymatiga (O‘m) bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi:

$$Ro‘m = \frac{Sf}{O‘m} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m o‘z mablag‘iga qancha sof foyda to‘g‘ri kelishini ifodalaydi. Bu o‘z kapitalining samaradorlik darajasini belgilaydi.

Korxonaning chetdan jalb qilgan mablag‘lari retabelligi (Rchjm)ni aniqlash uchun Sf.ni chetdan jalb qilingan mablag‘larning o‘rtacha yillik qiymatiga (Chjm) bo‘linadi:

$$Rchjm = \frac{Sf}{Chjm} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning olgan uzoq va qisqa muddatli kreditlari hamda boshqa chetdan jalb qilingan mablag‘larining samaradorligini ifodalaydi. Uning miqdori 100 so‘m Chjm.ga to‘g‘ri keladigan Sf. miqdorini ko‘rsatadi.

Korxonaning ishlab chiqarish fondlari rentabelligi (Rif) bu asosiy va aylanma mablag‘lar, ya’ni moddiy resurslar samaradorligini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun Sf.ni asosiy vositalar (Av) va aylanma mablag‘lar (Am) o‘rtacha qiymati yig‘indisiga bo‘linadi.:

$$Rif = \frac{Sf}{Av + Am} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘mlik moddiy resurslariga to‘g‘ri keladigan sof foydaning miqdorini ifodalaydi. Uning miqdori qancha oshib borsa korxona uchun o‘shancha yaxshi.

Korxonaning aktivlari rentabelligi (Ra) bevosita barcha aktivlar samaradorligini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun Sf.ni barcha aktivlarning (A) o‘rtacha yillik qiymatiga bo‘linadi:

$$Ra = \frac{Sf}{A} \cdot 100$$

Agar aktivlarni alohida qismi bo‘yicha oladigan bo‘lsak, ushbu formula quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$Ra = \frac{Sf}{Av+Am+Nf} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich 100 so‘m aktivlar qiymatiga to‘g‘ri keladigan Sf. miqdorini ifodalaydi. Bu ko‘rsatkich bozor munosabatlari sharoitida korxonalar faoliyati samaradorligini baholashda keng qo‘llanilib kelinmoqda.

Tahlil jarayonida ma’lum iqtisodiy kategoriyalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash o‘ta muhim. Lekin ularning o‘zgarishini, ayniqsa shu o‘zgarishlarga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning ta’sirini hisoblash tahlilning eng muhim vositasidir. Shu tufayli rentabellikni ifodalovchi har bir ko‘rsatkichni alohida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur ishda metodologik asos sifatida ularning ayrimlarigagina to‘xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik. Chunki ushbu ko‘rsatkichlar tahlilining usullari boshqa ko‘rsatkichlarni ham shunday tahlil qilish uchun metodologik asos bo‘ladi.

13-mavzu: «Korxonaning moliyaviy natijalarini tahlili» mavzusi bo‘yicha TAYANCH IBORALAR

- moliyaviy natijalar tahlilining mazmuni va tahlil vazifalari;
- moliyaviy natijalar to‘grisidagi hisobot, ular bilan qiziquvchilarni jalb etuvchi asosiy ko‘rsatkichlar;
- moliyaviy natijalarni shakllanishi;
- sotishdan ko‘rilgan foydaga ta’sir etuvchi omillarni hisoblash tartibi;
- davr xarajatlarini tahlil etish uslubi;
- asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromadlar va tushumlar;
- moliyaviy faoliyatdan ko‘rilgan foyda (zarar)larni tahlil etish tartibi;
- rentabellik turlari, ularni mohiyati va aniqlash tartibi;
- korxona aktivi (mol-mulk) rentabellik darajasiga ta’sir etuvchi omillar;
- ishlab chiqarish rentabelligi va unga ta’sir etuvchi omillar;
- mahsulot turlari bo‘yicha rentabellik darajasiga ta’sir etuvchi omillar;
- mahsulot tannarxi
- mahsulot birligini bahosi
- foyda va rentabellikni oshirish yo‘llari

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O‘zbekiston Respublikasi Konctitutsiyasi. - T.: O‘zbekiston, 2003.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi Qonuni. «O‘zbekiston ovozi» gazetasi 1996 yil 17-sentyabr.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to‘g‘risida»gi Qonuni. 26.05.2000. O‘z.R. BAMA., 2001.
4. O‘zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to‘g‘risida»gi Qonuni (yangi tahrir). 2003 yil 24 aprel. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi axborotnomasi, 2003 yil 5-son.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik sub’ektlariga soliq solish va ularning hisobot berish tizimi tartibga solinishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2005 yil 51-son.
6. O‘zbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to‘g‘risida»gi Qonuni. Xalq so‘zi, 2004 yil 23 yanvar.
7. O‘zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to‘g‘risida»gi Qonuni (yangi tahrir). Xalq so‘zi, 2004 yil 12 fevral.
8. O‘zbekiston Respublikasi «Eksport nazorati to‘g‘risida»gi Qonuni. Xalq so‘zi, 2004 yil 20 may.
9. O‘zbekiston Respublikasining «Elektron tijorat to‘g‘risida»gi Qonuni. Soliq to‘lovchining jurnali, 2004 yil 6- son.
10. O‘zbekiston Respublikasi «Bank siri to‘g‘risida»gi Qonuni. Soliq to‘lovchining jurnali, 2003 yil 10 son.
11. O‘zbekiston Respublikasi. «Xo‘jalik shirkatlari to‘g‘risida»gi Qonuni. Ma’rifat, 2003 yil 12 mart.
12. O‘zbekiston Respublikasining «Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar to‘g‘risida»gi Qonuni. Xalq so‘zi, 2002 yil 5 yanvar.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlarlari.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. «Tadbirkorlik sub’ektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida» 2005 yil 5 oktyabr, PF-3665. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2005 yil 47-48-son.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. «To‘g‘ridan to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish

borasidagi qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida». Soliqlar va bojxona xabarlari, 2005 yil 18 aprel.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. «Eksport-import operatsiyalarini tartibga solish chora tadbirlari to‘g‘risida». Soliqlar va bojxona xabarlari, 2005 yil 4 aprel.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 8 noyabrdagi PQ-215-son qarori. «2006 yilda qishloq xo‘jaligi kooperativlari (shirkatlari)ni fermer xo‘jaliklariga aylantirish chora tadbirlari to‘g‘risida». Norma maslahatchi 2005 yil 14 noyabr.
17. O‘zR. Prezidentining “Tadbirkorlik sub’ektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takkomillashtirish va uning noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to‘g‘risida”gi farmoni. 2005 yil 15 iyun.
18. O‘zR. Prezidentining “Bozor islohatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo‘nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni. 2005 yil 14 iyun.
19. O‘zR. Prezidentining “Tadbirkorlik sub’ektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni. 2005 yil 14 iyun.
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 27 dekabrdagi PQ-244-son qarori «O‘zbekiston Respublikasining 2006 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida», «Norma maslahatchi» 2006 yil 10 yanvar.

III. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining qarorlari.

21. O‘zR Vazirlar Mahkamasining “Mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini shakllantirish tarkibi to‘g‘risida”gi Nizomi. 1999 yil 5 fevraldagi 54-son qaror.
22. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida mikrokreditlashni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2002 yil 30 avgust.
23. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Iqtisodiyotni kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2001 yil, 22 avgustdagi 349- sonli qarori.
24. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 182-sonli qarori, 14.04.2004 y. «Muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va byudjetga to‘lovlar intizomini mustahkamlash

bo‘yicha Respublika komissiyasi to‘g‘risida Nizom» O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2004 yil 4-son.

25. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 251-sonli qarori, 15.11.2005 y. «Investitsiya loyihalari hujjatlarini ishlab chiqish, ekspertizadan o‘tkazish va tasdiqlash tartibi to‘g‘risida Nizom» Norma maslahatchi, 2005 yil 5 dekabr 22-son.

IV. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari.

26. Karimov I.A. «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda». T.; «O‘zbekiston» 1999.
27. Karimov I.A. «Iqtisodiyotni erkinlashtirish – farovonlik poydevori». T.; «O‘zbekiston ovozi» gazetasi 22-iyul 2000 yil.
28. Karimov I.A. «Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz». T.; «O‘zbekiston» 2000.
29. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2005 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi. «Xalq so‘zi» gazetasi № 29 2006 yil 11 fevral
30. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to‘g‘risida. - T.: O‘zbekiston, 2005.
31. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T.: O‘zbekiston, 2005.
32. Karimov I.A. O‘zbekiston demokratik taraqqiyotining yangi bosqichida. -T.: O‘zbekiston, 2005.
33. Karimov I.A. Biz tanlagan yo‘l demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li. -T.: O‘zbekiston, 2003.

V. O‘zbekiston Respublikasi Vazirliklarining me’yoriy hujjatlari.

34. O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2002 yil 27 dekabrdagi “Moliyaviy hisobot shakllari va ularning to‘ldirilishi bo‘yicha qoidalarni tasdiqlash to‘g‘risida” gi 140-sonli buyrug‘i.
35. O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Buxgalteriya hisobining milliy standartlari» 1998-2005 yillar.
36. «Tijorat banklari tomonidan kichik biznes sub’ektlariga byudjetdan tashqari jamg‘armalar va Tadbirkorbank kredit liniyalari hisobidan mikrokreditlar berish tartibi to‘g‘risida Nizom» Markaziy bank

Boshqaruvi va moliya vazirligining 2005 yil 31 dekabrdagi 273-V, 111-sonli qarori
37. «Nomoddiy aktivlarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risida Nizom» Moliya vazirligining 2005 yil 14 dekabrdagi 105-son buyrug‘i
38. «Natsionalnie standarti buxgalterskogo ucheta Respubliki O'zbekistan». Tashkent «Assotsiatsiya buxgalterov i auditorov O'zbekistan» 2002.
39. Osnovnie pokazateli finansovo – xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatiy i organizatsiy za 2005 god. – T.: Gosudarstvenniy komitet po statistike RUz. 2006. -127 str.

VI. Darsliklar.

II. O‘zbekiston Respublikasida chop etilgan.

40. Vahobov A.V., Ibragimov A.T., Ishonqulov N.F. “Moliyaviy va boshkaruv tahlili”. Darslik. T.; “Sharq”, 2005 y.
41. Karimov A. va boshq. Buxgalteriya hisobi. Darslik. - T.: "Sharq" nashriyot-matbaa akdiyadorlik kompaniyasi , 2004, 592 b.
42. Pardayev M.Q. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi». Samarqand; «Zarafshon» 2001.
43. Tulaxodjayeva M. M. Sotivoldiyev A. S. Buxgalterskiy uchet v O'zbekistane: sovremenniy aspekt. T.: Informatsionniy Sentr Natsionalnoy Assotsiatsii Buxgalterov i Auditorov O'zbekistana, 2004.
44. Zavalishina I. N. Buxuchet po novomu ... –T.: Mir ekonomiki i prava, 2003.
45. Sotivoldiyev A.S. Zamonaviy buxgalteriya hisobi. I-II-tom. - T.: Milliy Assotsiatsiyasi, 2002, 219 s.
46. O‘lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T.: Sharq 2006.
47. G‘ulomov S.S. «Investitsiyalarning loyihaviy tahlili». T.; 1998.

II. Rossiya Federatsiyasida chop etilgan.

48. Barxatov A.P. Buxgalterskiy uchet vneshneekonomicheskoy deyatelnosti. –M.: Dom Dashkov i K, 2006, 309 s.
49. Voytolovskiy N.V. Ekonomicheskiy analiz: Osnovi teorii. Kompleksniy analiz xozyaystvennoy deyatelnosti organizatsii. Uchebnik.-M.: Visshee obrazovaniye, 2005.
50. Donsova L.V. Analiz finansovoy otchetnosti: Uchebnik.-M.: Delo i Serviz, 2005.

51. Dimova I.A. Mejdunarodnie standarti buxgalterskogo ucheta. – M.: Glavbux, 2000.
52. Jilkina A.N. Upravleniye finansami. Finansoviy analiz predpriyatiya. Uchebnik.-M.: INFRA-M, 2005.
53. Kalinina A.P. i dr. Ekonomicheskiy analiz: Ocnovi teorii. Kompleksniy analiz xozyaystvennoy deyatelnosti organizatsii. Uchebnik. – M.: Visshee obrazovaniye, 2005.
54. Kamishanov P.I. Buxgalterskiy uchet. Otechestvennaya sistema i mejdunarodnie standarti. -M., 2002 .
55. Kovalev V.V. Finansovaya otchetnost. Analiz finansovoy otchetnosti.-M.: Prospekt, 2005.
56. Kojinov V.Ya. Buxgalterskiy i nalogoviy uchet: Upravleniye pribilyu. - M.: Ekzamen, 2005.
57. Kosorukov O.A. Metodi kolichestvennogo analiza v biznese: Uchebnik.-M.: INFRA-M, 2005.
58. Kuter M.I. Teoriya buxgalterskogo ucheta: Uchebnik. 3-ye izd., rererab i dop./ M.I. Kuter. - M.: Finansi i statistika , 2004. - 592 s.
59. Makareva V.I. Analiz finansovo-xozyaystvennoy deyatelnosti organizatsii. Uchebnik.-M.: «Finansi i statistika», 2005.
60. Medvedev M.Yu. Uchetnaya politika: buxgalterskaya i nalogovaya : 3-ye izd., pererab i dop./ M.Yu. Medvedev. - M.: ID FBK-PRESS , 2004. - 328 s.
61. Paliy V.F. Sovremenniy buxgalterskiy uchet/ V.F. Paliy. - M.: Buxgalterskiy uchet , 2003. - 792 s.
62. Rojkova O.V. Mejdunarodnie standarti buxgalterskogo ucheta i finansovoy otchetnosti. - M.: EKZAMEN, 2003.
63. Savitskaya G.V. «Analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatii». I.P. «Finans» 2001.
64. Titov V.I. Analiz i diagnostika finansovo-xozyaystvennoy deyatelnosti. Uchebnik.-M.: Dashkov i K, 2005.
65. Sheremet A.D. «Teoriya ekonomicheskogo analiza». M., IPO «MP», 2002.

II. Xorijda chop etilgan.

66. George J. Posner. Analyizing the Curriculum. Mc Graw - Hill, Ink 1992
67. Mc Graw - Hill, Inc. 1993
68. David C. Colander. Economics IRWIN, 1993

69. Donald H. Ph. G. William Glezen. Auditing: Integrated Concepts and Procedures sixth Edition. John Wiley & Sons, Inc., 1994
I. Payl Peter, James H. Donnely. Marketing, Management. Knowledge and Skills. IRWIN 1995
70. Introduction to Accounting: An Integrated Approach. P. Ainsworth, D. Danies, R. D. Plumlee, Cathy X. Larson Irwin, 1997.
71. Joel G. Siegel, Jae K. SHim, David Minars Financial trouble – SHOOTER spotting & solving financial problems in your company
72. Larson, Miller. Financial accountign. IRWIN, 1992
73. Mixalevich A.P. Buxgalterskiy uchet v zarubejnix stranax: mejdunarodnie standarti. -Minsk: OOO "Misanta", OOO "FU Ainform", 2003.
74. Operations Managtmtnt. Richard I. Sehonberger, Edward M. Knood. IRWIN, 1994
75. Robert D. Gatewood, Robert R. Taylor O.C. Ferrell Management /Comperehension, Analysis, and Application/ IRWIN, 1995

VII. **O‘quv qo‘llanmalar**.

O‘zbekiston Respublikasida chop etilgan.

76. Axmadjonov X.I., Raximov M.Yu. «Moliyaviy tahlil». T., TMI bosmaxonasi 2004 y.
77. Bekmurodov A. va boshqalar. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida. 1-5-qismlar. -T.: TDIU, 2005.
78. Gadoyev E.F. Yillik hisobot-2005 amaliy qo‘llanma. “Soliq va bojxona xabarlari” gazetasi kutubxonasi – T.: O‘zbekiston, 2005.
79. Yergeshev Ye. «Iqtisodiy va moliyaviy tahlil». T,; «Moliya» 2000.
80. Ibroximov A.T., Raximov M.Yu. «Boshqaruv tahlili». T., TMI bosmaxonasi 2004 y.
81. Ibroximov A., Ishonkulov N. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi fanidan masalalar to‘plami va ularni yechish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar». T., TMI bosmaxonasi 2005.
82. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. 1-2 qismlar. T., «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2001.
83. Pardayev M.Q., Isroilov B.I., Abdukarimov T. Korxonaning iqtisodiy salohiyati tahlili. T., «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
84. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T. Iqtisodiy tahlil. (o‘quv qo‘llanma).-T.: «Mehnat» 2004.

85. Pardayev M.Q.. Shoalimov A.X.. Boshqaruv tahlili (o‘quv qo‘llanma). T.: «Iqtisod va huquq dunyosi» 2005.
86. Sagdillayeva Z., Ishonqulov N., Rashidova Sh. «Zadachnik po predmetu upravlencheskiy i finansoviy analiz». T., TMI bosmaxonasi 2004 y.
87. To‘laxodjayeva M.M. «Moliyaviy hisobotni va moliyaviy koeffitsiyentlarni tahlil qilish». T.; 1996.
88. Shagiyasov T «Teoriya ekonomicheskogo analiza». TMI., 2005 y.
89. G‘ulomova F.G‘. Buxgalteriya hisobini mustaqil o‘rganish uchun qo‘llanma. T.: «Iqtisod va huquq dunyosi» 2004.
90. Djambakiyeva G.S. Sbornik keysov po dissipline «Finansoviy uchet»: Uchebnoye posobiye. –T.: “Iqtisod-moliya”, 2006. – 200 str.

Rossiya Federatsiyasida chop etilgan.

91. Analiz pribilnosti produksii. M.; «Delo» 1996 g
92. Analiz i planirovaniye deyatelnosti uchrejdeniy PMSP.-T.: USAID, 2005.
93. Artemenko V.G., Belandir M.V. «Finansoviy analiz». Uchebnoye posobiye. M.; NGAEiU 1997.
94. Astaxov V.P. «Analiz finansovoy ustoychivosti firmi (protseduri svyazanniy s bankrotstvom)». M.; «Finansi i statistika» 1996.
95. «Analiz finansovoy otchetnosti predpriyatiy pri ix investirovanii i kreditovanii». M.; 2000.
96. Bakanov M.I., Sheremet A.D. «Teoriya ekonomicheskogo analiza». M.; «Finansi i statistika» 1999.
97. Bernstain A.A. «Analiz finansovoy otchetnosti». M.; «Finansi i statistika» 1999.
98. Bocharev V.V. «Upravleniye denejnim oborotom predpriyatiy i korporatsiy». M.; «Finansi i statistika» 2001.
99. Bocharev V.V. «Finansoviy analiz». Sankt-Peterburg; «Piter» 2001.
100. Vaxrin P.I. «Finansoviy analiz kommercheskix i nekommercheskix organizatsiyax». Ucheb posobiye. M.; «Izdatelstvo – knigotorgovix sentr marketing» 2001.
101. Kamishanov P.I. Buxgalterskaya finansovaya otchetnost: Sostavleniye i analiz. Uchebnoye posobiye.-M.: OMEGA, 2005.
102. Kovalev V.V. «Metodi otsenki investitsionnix proyektov». M.; «Finansi i statistika» 2001.
103. Kovalev V.V. Finansovaya otchetnost. Analiz finansovoy otchetnosti.-M.: Prospekt, 2005.

104. Kulikov S.V. Finansoviy analiz straxovix organizatsiy: Uchebnoye posobiye. – Rostov na Done.: Feniks, 2006. – 224 str.
105. Popov V.M. Finansoviy biznes – plan. Uchebnoye posobiye. – M.: «Finansi i statistika». 2005.
106. Ryabenkaya T. Yu. Buxgalterskaya (finansovaya) otchetnost: prakticheskiye rekomendatsii po sostavleniyu. «Yuridicheskiy Dom «Yustitsinform»». –M.: 2006. -210 str.
107. Savitskaya G.V. Teoriya analiza xozyaystvennoy deyatelnosti: Uchebnoye posobiye.-M.: INFRA-M, 2006.
108. Sorokina O.N. «Sravnitelniy analiz v osnovnie priyemi transformatsii finansovoy otchetnosti v sootvetstvii s mejdunarodnimi standartami». M.; «UMS» 2001.
109. Tatur S.K. Teoriya ekonomicheskogo analiza. M., «Progress», 1998.
110. Galuzina S.M. Mejdunarodniy uchet i audit. – SPb.: Piter, 2006. – 272 str.
111. Flyaysher K. Strategicheskiy i konkurentniy analiz. Metodi i sredstva konkurentnogo analiza v biznese. Uchebnoye posobiye.-M.: BINOM, 2005.
112. Fridman Dj., Orduei Nik. «Analiz i otsenka prinosyashey doxod nedvijimosti». M.; «Delo» 1997.
113. Xoldervik K. «Finansovo-ekonomicheskiy analiz deyatelnosti predpriyatiya». M.; «Finansi i statistika» 1996.
114. Shevchenko I.G. Prakticheskoye rukovodstvo po uprovlencheskomu uchetu i analizu. Uchebnoye posobiye.-M.: Upravleniye personalom, 2005.
115. Sheremet A.D. Metodika finansovogo analiza predpriyatiya. M., IPO «MP», 1996.
116. Shpakova L.V., Barulina Ye.V. Buxgalterskiy uchet kak polzovatsya MSFO. –M.: Alfa-Press, 2006, 127 s.
117. Shreder N.G. Upravlencheskiy uchet: analiz tipichnix oshibok. Uchebnoye posobiye.-M.: Spesialniy vipusk jurnala «Sovremenniy upravlencheskiy uchet», 2005.
118. Rojkova O.V. Mejdunarodnie standarti buxgalterskogo ucheta i finansovoy otchetnosti. Uchebnoye posobiye. - M.: EKZAMEN, 2003, 254 s.

Xorijda chop etilgan.

119. «Buxgalterskiy analiz». Perevod s angliyskogo. Kiyev 1998.

120. Nurgaziyeva L. A. Buxgalterskiy uchet operatsiy v inostrannoy valyute. Uchebnoye posobiye. - Almati.: Eronomika, 2003, 92 s.

VIII. Ilmiy monografiyalar, maqolalar va boshqa asarlar.

O‘zbekiston Respublikasida chop etilgan.

121. Rizayev N.K. Nomoddiy aktivlarni buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlilini takomillashtirish “Monografiya” - T.: Fan va texnologiya 2005.
122. Xolbekov R. Ishlab chiqarish hisobini tashkil qilish tamoyillari va uslubiyoti. Monografiya. -T.: Fan, 2005.
123. Jumaniyozov K. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash muammolari. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi “Xalq merosi” nashriyoti, 2004.
124. Vaxidov S. Buxgalteriya hisobini zamon talablariga moslashtirish – davr talabi.-T.: “Iqtisodiyot va ta’lim” jurnali, 2-son, 2003.
125. Sotivoldiyeva D. Yangi schyotlar rejasi: soliq muammolarini buxgalteriya hisobi. Maqola. -T., 2003 .

IX. Doktorlik, nomzodlik va magistrlik dissertatsiyalari.

O‘zbekiston Respublikasida himoya qilingan.

126. Abdug‘aniyev A.A. Boshqaruv hisobini tashkil etishning metodologik muammolari. Dok. diss. – T.; O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005 y.
127. Mamatov Z.T. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda moliyaviy hisobot auditi uslubiyotini takomillashtirish. Dok. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005.
128. Hasanov B.A. Boshqaruv hisobi va ichki audit metodologiyasini takomillashtirish masalalari. Dok. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2004.
129. Ilxomov Sh.I. Investitsiya hisobida buxgalteriya hisobi va auditi. Nom. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005.
130. Nasretdinov S.S. Konsolidatsiyalashtirilgan moliyaviy hisobot tuzishning nazariy va uslubiy masalalari. Nom. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005.
131. Xudoyberdiyev A. X. Investitsiya faoliyatini boshqarish tizimida moliyaviy hisobot va uning tahlilini takomillashtirish. Nom. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005.

132. Quljanov O.M. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida lizing muomalalari buxgalteriya hisobini takomillashtirish. Nom. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005.
133. Qurbanbayev J.E. Korxonalarda hisob siyosatini shakllantirish, yuritish va rivojlantirish istiqbollari. Nom. diss. –T.: O‘zR Bank-moliya akademiyasi, 2005.
134. Choriyev I.H. Aylanma aktivlar shakllanishining hisobi, ularning samarali ishlatilishining tahlili va auditi. Magistrlik dissertatsiyasi. TMI., 2004.
135. Mirzayev X.P. Moliyaviy investitsiyalar hisobi, tahlili va auditining uslubiy muammolari. Magistrlik dissertatsiyasi. TMI., 2005.
136. Po‘latov G‘. Xalqaro va milliy standartlar asosida ishlab chiqarish zaxiralarining hisobi va tahlili. Magistrlik dissertatsiyasi. TMI., 2005.
137. Inog‘omova O. Aksionerlik jamiyatlarida moliyaviy natijalar hisobi, tahlili va auditining xususiyatlari. Magistrlik dissertatsiyasi. TMI., 2005.
138. Abdujabborova M. Lizing muomalalari hisobi va ularning moliyaviy tahlili. Magistrlik dissertatsiyasi. TMI., 2005
139. Xo‘jamurodov A. Strategik boshqaruv hisobi va istiqbolli iqtisodiy tahlilni tashkil etish. Magistrlik dissertatsiyasi. TMI., 2005.

X. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma’ruzalari to‘plami.

140. Milliy iqtisodiyot tarmoqlarini isloh qilish va barqaror rivojlanishining muammolari. Ilmiy-amaliy anjuman to‘plami. –T.: TDIU, 2005.
141. Iqtisodiy erkinlashtirish sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatning roli. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami. -T.: TDIU, 2005.
142. O‘zbekiston Respublikasi bank moliya tizimlarida islohotlarni chuqurlashtirish muammolari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami. –T.: O‘zR BAMA , 2005 yil 15 iyun.
143. Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditning uslubiyoti va usullarini takomillashtirish. Ilmiy-amaliy anjuman to‘plami. T.: TDIU, 2004 yil 28 may.
144. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni rivojlantirish masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami. –T.: 2004.
145. G.V. Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiy akademiyasi 19-xalqaro «Obrazovaniye i sotsialnoye-ekonomicheskoye razvitiye v nachale tretego tisyacheletiya» mavzusidagi Plexanov o‘qishlari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami. -M.: MGU, 2006.

XI. Gazeta va jurnallar.

146. «Bozor, pul va kredit» jurnali. -T.: 2003-2006.
147. «O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali. -T.: 2003-2006.
148. «Soliq va bojxona xabarlari» gazetasi. -T.: 2003-2006.

XII. Statistik ma’lumotlar to‘plamlari.

149. O‘zbekistonning 2004 yildagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ko‘rsatkichlari. –T.: O‘zbekiston , 2005.
150. Osnovnie pokazateli deyatelnosti selskoxozyaystvennix predpriyatiy za 2005 god. – T.: Gosudarstvenniy komitet po statistike RUz. 2006. -138 str.

XIII. Internet saytlari.

151. “Norma” (Me’yoriy-xuquqiy programma ta’minoti) 2005 yil.
152. www. gaap.ru (Xalqaro buxgalteriya standartlari).
153. www. buhgalt.ru (“Buxgalterskiy uchet” jurnali (RF)).
154. http://www.nevod.ru./
155. http://www.audit-it.ru./
156. http://www.books/bankir.ru./
157. http://www.finanaliz.kiev.ua./
158. http://www.preiskurant.ru.
159. http://www.books.listsoft.ru./
160. http://www.finctat.ru./
161. http://www.cs.karelia.ru./

XIV. **Elektron darslik va o‘quv qo‘llanmalar.**

162. Vaxobov A.V. va boshqalar. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi». T.; TMI, 2003. www.tfi.uz
163. Vahobov A.V., Ibragimov A.T., Ishonqulov N.F. “Moliyaviy va boshqaruv tahlili”. Darslik. T.; “Sharq” 2005. www.tfi.uz
164. Pardayev M.Q. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi». Samarqand; «Zarafshon» 2001. www.tfi.uz
165. Ibroximov A.T., Raximov M.Yu. «Boshqaruv tahlili». T., TMI bosmaxonasi 2004. www.tfi.uz
166. Ibroximov A., Ishonqulov N. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi fanidan masalalar to‘plami va ularni yechish buyicha uslubiy ko‘rsatmalar». T., TMI bosmaxonasi 2005. www.tfi.uz
167. Shagiyasov T. «Teoriya ekonomicheskogo analiza». T.: 2005. www.tfi.uz

MUNDARIJA

Kirish……..…..
3
1-MAVZU: Iqtisodiy tahlil fanining mohiyati, bozor iqtisodiyoti sharoitida ahamiyati va vazifalari……..…..5
1.1. Iqtisodiy tahlil fanining mohiyati……..5
1.2. Iqtisodiy tahlil fanining bozor iqtisodiyoti sharoitida zaruriyati…….……7
1.3. Iqtisodiy tahlil fanining vazifalari……...11

2-MAVZU: Iqtisodiy tahlil fanining predmeti, ob'ekti, metod iva boshqa fanlar bilan aloqasi
2.1. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti va ob'ekti……...…17
2.2. Iqtisodiy tahlil fanining metodi…….....20
2.3. Iqtisodiy tahlil fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligi……..21

3-MAVZU: Iqtisodiy tahlil fanining metodologik asoslari
3.1. Iqtisodiy tahlil fanining metodologik asoslari va ularning tavsifi……...31
3.2.Tahlilda analiz va sintez, induksiya va deduksiya va boshqa uslublardan foydalanish……..33
3.3.Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan usullar……..38

4-MAVZU: Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlili
4.1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining vazifalari…….....70
4.2. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, sotishni ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash yo'llari…….71
4.3. Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish va sotish ko'rsatkichlarining tahlili……..73
4.4. Ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar ta'siri……76

5-MAVZU: Korxonalarda mahsulot ishlab chiķarish tannarxi tahlili
5.1. Ishlab chiqarish jarayonlari tannarxi tahlilining

zaruriyati va vazifalari……84
5.2. Ishlab chiqarish jarayonlari tannarxi tahlili……91
5.3. Ishlab chiqarish xarajatlariga ta’sir
qiluvchi omillar tahlili……101

6-MAVZU: Korxonalar faoliyati iqtisodiy tahlilning axborotlar ta’minoti.
6.1. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar tizimi……...109
6.2. Korxonalar moliyaviy hisobotlari va mazmuni……111
6.3. Buxgalteriya balansi: tuzilishi tarkibi va mazmuni……..113
6.4. Moliyaviy hisobotlarning shakllari va
ularning o‘zaro bog‘liqligi……121

7-MAVZU: Korxonalar iqtisodiy salohiyatining tahlili.
7.1. Korxonalar iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi
ko‘rsatkichlar va ularni aniqlash yo‘llari……...124
7.2. Iqtisodiy salohiyatning holatini ifodalovchi
ko‘rsatkichlar tahlili……..130
7.3. Iqtisodiy salohiyat bilan ta’minlanganlikni
ifodalovchi ko‘rsatkichlar……131
7.4. Iqtisodiy salohiyat ko‘rsatkichlari samaradorligini
ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili……...132

8-MAVZU: Korxonalar moliyaviy salohiyatini tahlil qilish
8.1. Moliyaviy salohiyatni ifodalovchi ko‘rsatkichlar
va ularning tavsifi……..……135
8.2. Moliyaviy salohiyat holatini ifodalovchi
ko‘rsatkichlar tahlili……..137
8.3. Moliyaviy salohiyat samaradorligini ifodalovchi
ko‘rsatkichlar tahlili……..141

9-mavzu: Korxonaning likvidligi va to‘lovga qodirligi tahlili
9.1. Korxonalarning likvidligi va to‘lov qobiliyatini
tahlil qilishning zaruriyati va vazifalari……145
9.2. Korxona mablag‘larining likvidligi va majbu-
riyatlarning to‘lash muddati bo‘yicha guruhlanishi……..147
9.3. Korxonalarning likvidligini ifodalovchi
ko‘rsatkichlar va ularning tahlili……..149
9.4. Korxonaning to‘lov qobiliyatini ifodalovchi

ko‘rsatkichlar va ularning tahlili……150

10-MAVZU: Korxonalarning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

10.1. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tavsifi…….154
10.2. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash yo‘llari……156
10.3. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish usullari……158

11-MAVZU: Korxonalarning ish va bozor faolligi tahlili

11.1. Korxonalarning ish faolligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili……161
11.2. Korxonalarning bozor faolligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili…….166

12-MAVZU: Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligini baholash va tahlil qilish yo‘llari

12.1. Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari……176
12.2. Iqtisodiy mustahkamlikni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari……...180

13-MAVZU: Korxona moliyaviy natijalari tahlili

13.1. Mahsulot sotishdan olingan moliyaviy natijalar tahlili…….185
13.2. Korxona moliyaviy faoliyatidan olingan natijalar tahlili……..187
13.3. Korxona soliq to‘langunga qadar gi sof foyda ko‘rsatkichlarini tahlil qilish……..189
13.4. Korxona rentabelligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularning tahlili……193

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro‘yxati…….....199